КАЛЪПИ И МАТРИЦИ ОТ БЪЛГАРСКОТО СРЕДНОВЕКОВИЕ
(IX – XIV В.)

Стела Дончева

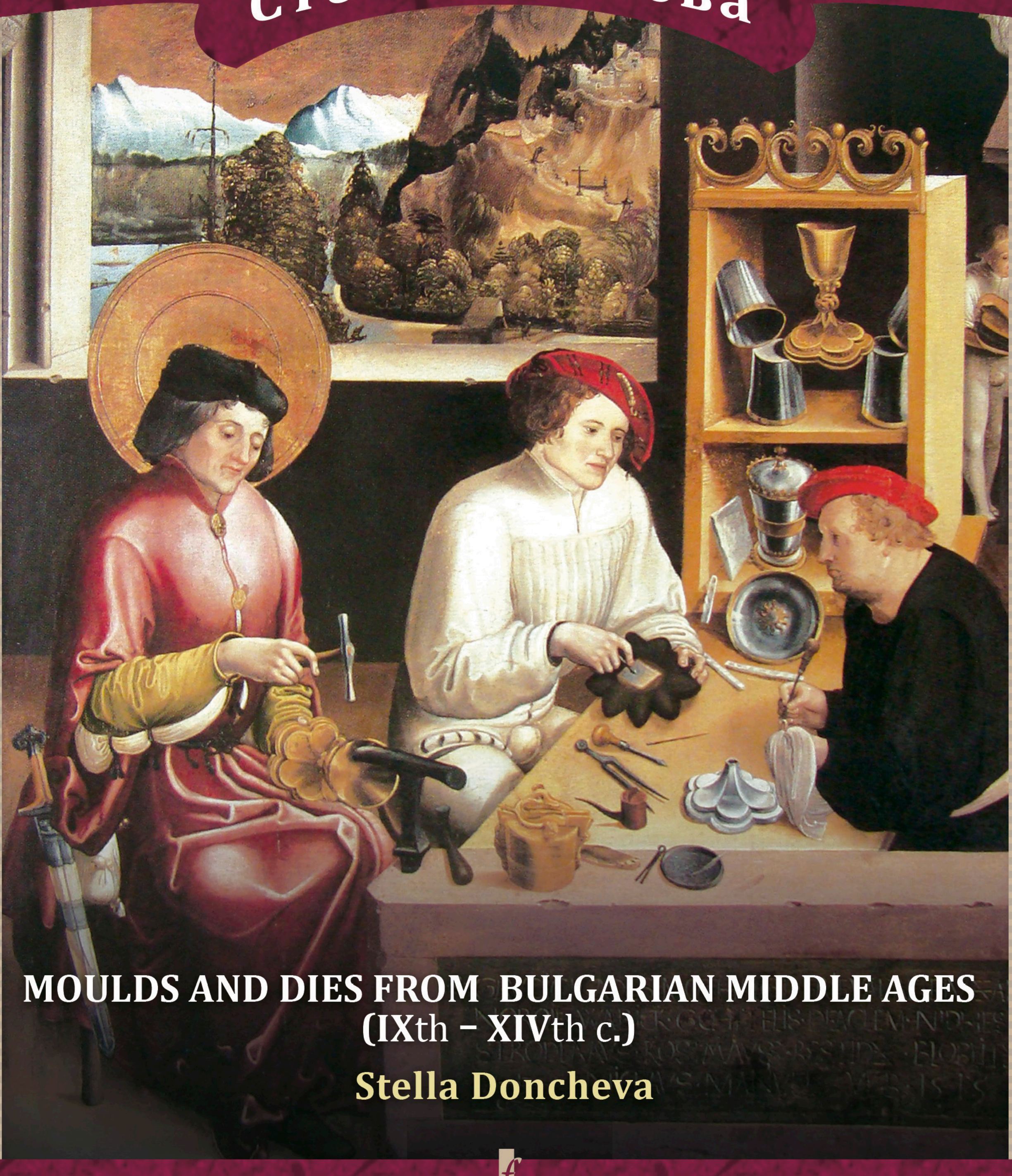

MOULDS AND DIES FROM BULGARIAN MIDDLE AGES
(IXth – XIVth c.)

Stella Doncheva

Издателство „Фабер“ Велико Търново, 2015

Стела Дончева

КАЛЪПИ И МАТРИЦИ ОТ БЪЛГАРСКОТО СРЕДНОВЕКОВИЕ

(IX – XIV в.)

Stella Doncheva

MOULDS AND DIES FROM BULGARIAN MIDDLE AGES

(IXth – XIVth c.)

© Стела Дончева – автор, 2015
© Издателство „Фабер“, 2015

ISBN 978-619-00-0337-3

**КАЛЪПИ И МАТРИЦИ ОТ
БЪЛГАРСКОТО СРЕДНОВЕКОВИЕ**
(IX – XII в.)
•
Рецензент: проф. д-р Валентин Плетньов
•
Оформление: Силвия Георгиева
Корица: Нейко Генчев
•
Формат: 60 x 84/8
Печатни коли: 19,5
•
Предпечат и печат:
ФАБЕР
В. Търново, п. к. 241
(062) 600 650; www.faber-bg.com

**MOULDS AND DIES FROM
BULGARIAN MIDDLE AGES**
(IXth – XIVth c.)
•
Reviewer: Prof. Dr. Valentin Pletnyov
Layout design: Silviya Georgieva
Cover design: Neyko Genchev
•
Format: 60 x 84/8
Signatures: 19,5
•
Designed and printed by:
FABER
Bulgaria, V. Turnovo, P.O.B. 241
+359 62 600 650; www.faber-bg.com

Стела Дончева

КАЛЪПИ И МАТРИЦИ ОТ БЪЛГАРСКОТО СРЕДНОВЕКОВИЕ
(IX – XIV в.)

Stella Doncheva

MOULDS AND DIES FROM BULGARIAN MIDDLE AGES
(IXth – XIVth c.)

Издателство „Фабер“
Велико Търново, 2015

СЪДЪРЖАНИЕ

ПРЕДГОВОР 7

РАННО БЪЛГАРСКО СРЕДНОВЕКОВИЕ (IX–XI в.) 9

ВИЗАНТИЙСКИ ПЕРИОД (XI–XII в.) 23

КЪСНО БЪЛГАРСКО СРЕДНОВЕКОВИЕ (XII–XIV в.) 47

ПРЕДНАЗНАЧЕНИЕ И УПОТРЕБА 73

ЗАКЛЮЧЕНИЕ 85

ЛИТЕРАТУРА 87

СПИСЪК НА ОБРАЗИТЕ В ТЕКСТА 97

СЪКРАЩЕНИЯ 103

MOULDS AND DIES FROM BULGARIAN MIDDLE AGES (IXth – XIVth c.) (Summary) 104

ПРИЛОЖЕНИЕ 111

КАТАЛОГ 121

CONTENTS

INTRODUCTION 7

EARLY BULGARIAN MIDDLE AGES (IXth–XIth c.) 9

BYZANTINE PERIOD (XIth–XIIth c.) 23

LATE BULGARIAN MIDDLE AGES (XIIth–XIVth c.) 47

PURPOSE AND USE 73

CONCLUSION 75

LITERATURE 87

LIST OF THE IMAGES IN THE TEXT 97

ABBREVIATIONS 103

MOULDS AND DIES FROM BULGARIAN MIDDLE AGES (IXth – XIVth c.) (Summary) 104

CATALOGUE 111

APPENDIX 297

ПРЕДГОВОР

Настоящата работа има за цел да представи един рядък тип паметници на българското средновековно ювелирно изкуство, каквито са калъпите и матриците – основата на производството на изделията от метал по това време. Намирането на подобен инструментариум на територията на България, доказва наличието на една много добре развита практика, осъществявана от професионално подготвени майстори, овладели до съвършенство всички страни на ювелирния занаят. Въпреки важната роля на калъпите и матриците в целия този процес обаче, те са сред по-рядко срещаните паметници не само у нас, но и извън пределите на страната. Ето защо, грижата за тяхното съхранение и опазване, още навремето, е била от съществено значение. Неслучайно сред богатите находки, включващи различни инструменти, се срещат и калъпи и матрици, старателно укрити и предпазени от чуждо посегателство. Намирането на качествени предмети там, където са ползвани по предназначение, е рядкост. Обикновено те са били отнасяни, заедно с най-ценното имущество, от техния собственик, често насилствено принуден да напусне дома си. Единствено в местата с продължителна дейност просъществували десетилетия, предимно в големите градски центрове, както и в някои случайно открити погребения, са намерени по-запазени и цели форми. Всички останали, обикновено са повредени и силно обезличени. Обща практика на златарите през средновековието е да отстъпват инструментите си на синове, приятели или наследници в занаята. Така например, наследството на John Colan от York, починал през 1490 г. съдържа лист със златарски принадлежности. Споменават се няколко вида чукове, калъпи, клещи, поансони, малка наковалня, везни и пили[1].

Примерите не са много, но достатъчни, което заедно с неоценимата и важна информация, която всеки един такъв предмет носи, е не малко основание да се предприеме една такава работа. Надявам се изследването на намерените по българските земи калъпи и матрици от епохата на средновековието се надявам да допринесе за изясняването тази проблематика и за обогатяването на познанията и представите за ювелирната практика по това време.

Обобщеният поглед върху тези и други въпроси ще прецизира някои спорни и неясни моменти около датировката, предназначението и употребата на част от включените в работата предмети. Вероятно някои от тях ще поставят и нови въпроси, което е и една от целите на настоящото изследване. Какъвто и да е резултатът смятам, че усилията си заслужават.

Изложението е представено в няколко раздела, подредени в хронологичен порядък, наложен от самите паметници. Тъй като в повечето случаи изделията нямат точна датировка, не е редно и поставянето на рязка времева граница между отделните периоди. Процесите и явленията са плавен преход и усъвършенстване на различни форми и практики, които често излизат извън рамките на едно столетие. Това от своя страна налага съобразяването на изложението, ако не с всички, то поне с по-значимите от тях и в това развитие. Ето защо всяка глава се състои главно от две части – в първата са представени калъпите, а във втората – матриците. Подобно разделение се обуславя не само от датировката и от различния материал на изработка, но и от специфичната употреба и предназначение на тези пособия. Последният раздел засяга практическото приложение на всички тези средства за производство на фона на традициите в занаята и естетическия вкус, характерен за епохата. В края са написани няколко заключителни думи, касаещи някои по-важни наблюдения и изводи, направени в хода на проучването. Към текстовата част е приложен списък на използваната литература и на съкращенията.

---

[1] **Ogden, J.** The Technology of Medieval Jewelry. – In: Ancient and Historic Metals. The Paul Getty Trust, 1994, p. 155.

Важна част от цялата работата представлява каталога на паметниците. В него са упоменати основните характеристики на всеки един предмет, както и някои сходни примери. Изображенията са представени чрез фотоси и графичен изглед (възстановка) на тези, които не са добре запазени и от които липсват важни детайли. Други пък имат само графичен изглед, снет от първичната публикация, поради липсата на реална възможност да се направи качествено дигитално изображение. Една от матриците няма и метрични данни (тази със светеца-воин от Пловдивския музей) и е включена само като аналогичен пример. Причините за тези „пропуски“ не са по вина на автора, а поради липсата на съдействие от някои колеги и институции, но... това е друга тема.

И накрая искам да изкажа своята благодарност на колегите и приятелите, които реално ми помогнаха за реализацията на тази идея. Следвайки текста, това са: Пламен Славов, Кремена Стоева и Радостина Георгиева – НИАР Преслав, Христина Стоянова – НИАР Плиска, Димитър Маджаров – ИМ Хисаря, проф. д.и.н. Иван Йорданов – НАИМ – БАН, Филиал Шумен, доц. д-р Павел Георгиев – НАИМ – БАН, Филиал Шумен, гл. ас. д-р Женя Жекова – РИМ – Шумен, Тихомир Тихов – РИМ Шумен, проф. д-р Валентин Плетньов – РИМ Варна, доц. д-р Валери Йотов – РИМ Варна, Станислава Лазаренко – РИМ Варна, проф. д.изк.н. Константин Тотев – НАИМ – БАН, Филиал Велико Търново, гл. ас. д-р Грета Стоянова – Преславска книжовна школа, ШУ „Еп. Константин Преславски“, доц. д-р Евгени Дерменджиев – РИМ Велико Търново, доц. д-р Мирко Робов – НАИМ – БАН, Велико Търново, гл. ас. Елена Василева – НАИМ – БАН, София, д-р Стоян Йорданов – РИМ – Русе, Веселина Танева и Мариана Гинзарова – РИМ Стара Загора, доц. д-р Димчо Момчилов – Бургаски свободен университет, Милен Николов – РИМ Бургас, доц. д-р Бони Петрунова – НАИМ – БАН, София, Николай Николов – Разград, Илиян Върбанов – Шумен.

Специално искам да благодаря на доц. д-р Людмил Вагалински, Директор на НАИМ – БАН, София за оказаното съдействие и подкрепа по време на подготовката на тази работа.

РАННО БЪЛГАРСКО СРЕДНОВЕКОВИЕ (IX–XI в.)

В настоящата глава са разгледани общо 26 паметника, от които 20 калъпа и 6 матрици. Преобладават калъпите за отливане на украси – коланни гарнитури и накити (обеци, пръстени, медалиони, луници). Специална група съставляват калъпите за оловни ядра – 6 броя, които не са ювелирни пособия, но на практика са свързани със същата технология. По един екземпляр са калъпите за кръстове, прешлени и слитъци. Матриците са по-малката група изделия, но пък някои от тях са единствени по рода си и впечатляват със своите митологични и зооморфни изображения, като тези със сирена и с птица. Останалате матрици са използвани за направата на накити – мъниста, пръстени, копчета.

Калъпите са изработени от камък, главно шисти и мергел, и по-рядко от глина. Изключение прави само един от калъпите за оловни ядра, който е бронзов и още един оловен за апликации. Всички матрици са отлети от бронзова сплав по предварително изготвен модел.

А. Калъпи

Коланни украси са отливани в четири калъпа. В първият от тях, този намерен още през 1948 г. в Плиска, са отливани най-много предмети – ажурни накрайници, тока с овална опорна рама, два медальона (единият с кръст, а другият със соларно изображение), прешлен и ажурен равнораменен кръст (*Кат. No 1*). Всички изделия са добре познати от ранното българско средновековие, което кара изследователя да определи датировката най-общо в X–XI в.[2] (*Обр. 1*).

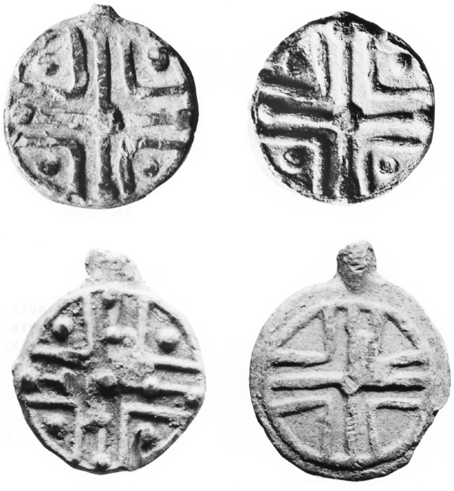

Обр. 1. *Медалиони с вписан кръст. Североизточна България. X в.*

Fig. 1. *Medalions with insert cross. North-East Bulgaria. X century.*

---

[2] **Станчев, Ст.** Разкопки и новооткрити материали в Плиска през 1948 г. – ИАИ, XX, 1955, 183–221, обр. 12.

Интерес представлява ажурният накрайник, който е подобен на този върху друг калъп, намерен в Плиска, отнесен към IX–X в.[3] (*Кат. No 2*). Изследванията на паметниците показват, че тяхното разпространение е предимно по земите на Долния Дунав от края на VIII до края на IX в. или в самото начало на X в., когато излизат от употреба[4]. Тези хронологически граници се подкрепят и от факта, че при проучванията на два от центровете за художествен метал в околностите на Преслав – тези при Новосел и Златар, датирани в първата половина и средата на X в. не е открит нито един подобен екземпляр[5].

Това предполага, че първият калъп от Плиска трябва да бъде отнесен към IX или най-късно в началото на X в., но преди втората четвърт на столетието – време, когато този тип коланни накрайници са популярни и съответно произвеждани[6]. Двата калъпа с подобни изображения, намерени в Плиска подсказват, че едно от местата, където тази дейност е била осъществявана, е самият столичен център.

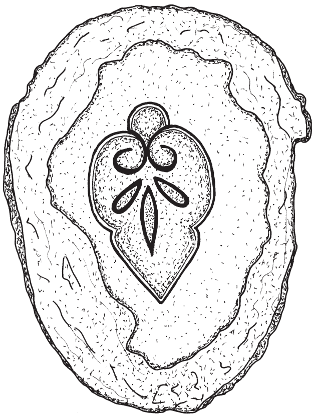

Обр. 2. *Калъп за восъчни модели. Графична възстановка. Шуменско. X в. (по автора).*

Fig. 2. *Mould for wax models. Graphic reconstruction. Shumen region. X century. (by the author).*

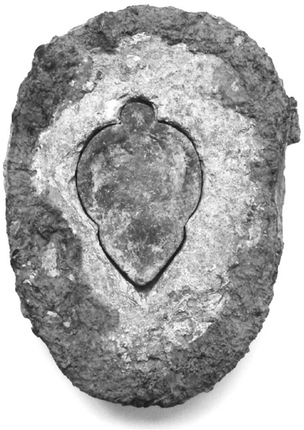

Обр. 3. *Възстановка върху калъпа с идентичен модел за апликации.*

Fig. 3. *Moluld and identical applique. Reconstruction.*

---

[3] **Аладжов, А., Я. Димитров, Ст. Стаменов, В. Стаменова, Х. Стоянова, Ст. Иванов, Ст. Стойчев.** Археологическа карта на Плиска. София, 2013, с. 128–129, 232, Таб. XVIII, обр. 10.

[4] **Плетньов, В.** Ранносредновековни оловни ремъчни висулки с изрез във Варненския археологически музей. – Плиска-Преслав, 9, 2003, 317–322; За датировката на ранносредновековните прорезни накрайници или висулки. – В: Иванка Акрабова-Жандова. In memoriam. София, 2009, 103–119.

[5] **Бонев, Ст., С. Дончева.** Старобългарски производствен център за художествен метал при с. Новосел, Шуменско. В. Търново, 2011; **Дончева, С.** Нов център за производство на художествен метал в околностите на Преслав. (Предварително съобщение). – В: ИИМШ, Т. 14, 2013, 54–64; Производствен център за металопластика при с. Златар, община Велики Преслав. – АОР за 2012 г. София, 2013, 389–391; **S. Doncheva.** Metalworking Center by the Second Bulgaria Capital: Great Preslav. – In: Ivo D. Cholakov, K. Chulakev. Archaeology in Bulgaria 2007–2009. American Journal of Archaeology. Archaeology in Bulgaria, 2007–2009, Vol. 114, No 4, October 2010, 729–731.

[6] В Средновековният отдел на музея в Шумен се съхраняват близо 20 подобни цели и фрагментирани коланни накрайници, излети от оловна сплав, но за съжаление, без сигурна археологическа среда.

Третият калъп, за разлика от предходните два, за които пропуснахме да отбележим, че са двусъставни и се състоят от две части, е едноделен[7]. Върху средата на работната му повърхност е нанесено изображение в негатив на листовидна апликация с една пъпка при основата и врязана растителна украса – петлистна палмета (*Обр. 2–3, Кат. No 3*). Такива апликации са намерени в производствените центрове при Надарево (2 бронзови апликации и 1 оловен модел) и Златар (11 бронзови апликации и 3 оловни модела)[8], *(Обр. 4*). До момента подобен калъп не е известен, което определя значимостта на находката. Тя се изразява най-вече в прецизирането на някои важни моменти, свързани с технологията на производство през този период. Става дума за изготвянето на оловните и бронзови модели. Направен от олово, калъпът не би могъл да се използва за отливането на предмети от друг материал, освен от восък, т. е. той е използван за направата на восъчни модели. Трябва да отбележим, че при налагането на оловни модели със същото изображение от Златар върху оловния калъп, очертанията им напълно съвпадат (*Обр. 3*). Това дава основание да се предположи, че калъпът е бил част от богатия инструментариум на някоя от работилниците в Златар.

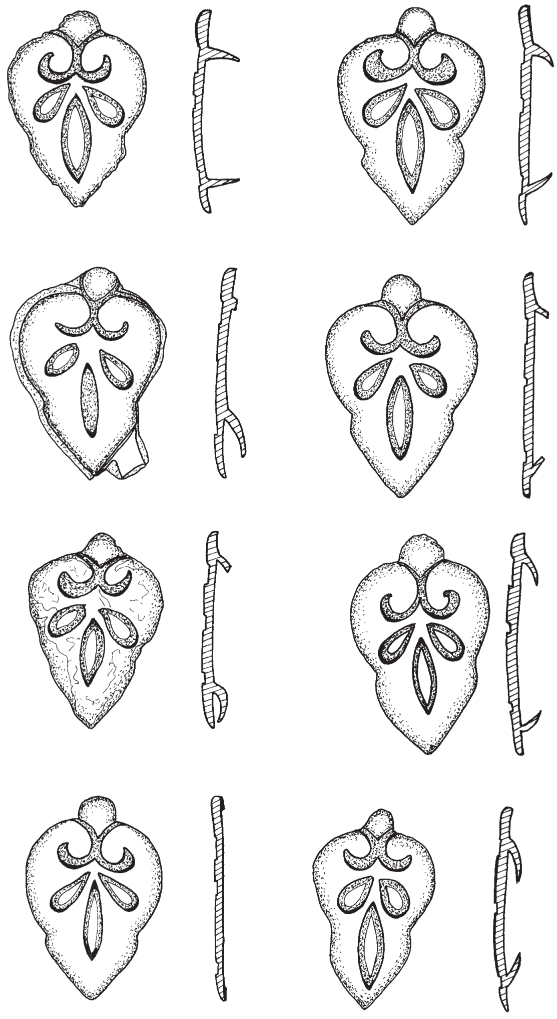

Обр. 4. *Апликации. Бронз. Производствен център при с. Златар, Преславско. X в. (по автора).*

Fig. 4. *Appliques. Bronze. Metal art production center at Zlatar, near Preslav. X century. (by the author).*

Калъп за отливане на ажурни токи е намерен в околностите на Хисар (*Кат. No 4*). Той за разлика от останалите двусъставни форми, които са каменни, е изработен от парче тухла. Подобни токи са отливани и в първия калъп от Плиска. Това е един от най-популярните типове токи за периода от края на IX до началото на XI в. не само на територията на страната, но и в Румъния, Унгария, Словакия, Коринт и др.[9] (*Обр. 5*).

---

[7] **S. Doncheva, N. Nikolov.** An Early Medieval Lead Mould for the Production of Wax Models from Region of Preslav, NE Bulgaria. – In: Archaeologia Bulgarica, 1, 2010, 81–92; **S. Doncheva.** Metal Art Production in Medieval Bulgaria. Jewelry craftsmanship in Bulgaria at the Middle Ages. Lambert Academic Publishing, 2012, Saarbrücken, pp. 43–56.

[8] **Конаклиев, А.** Коланни апликации от село Надарево, Търговищко. – В: Сб. Проф. д.и.н. Станчо Ваклинов и средновековната българска култура. В. Търново, 2005, с. 241, Табл. I, 6; **Дончева, С.** Център за производство на художествен метал при с. Златар, Преславско. – АОР, София, 2008, 639–642.

[9] **Davidson, C.** The Minor Objects. – In: Corinth, XII, Prinseton- New Jersi, 1952, p. 272, Pl. 114, No 2204–2206.

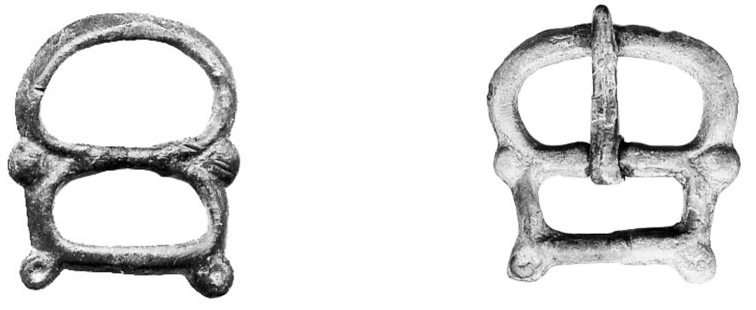

Обр. 5. *Ажурни токи. Производствен център при с. Златар, Преславско. X в.*
Fig. 5. *Oppen-work buckles. Metal art production center at Zlatar, near Preslav. X century.*

Следващите няколко двусъставни калъпа са намерени в Преслав и са служели за отливането на накити. Повечето от тях се намират в центровете за художествен метал в околностите на Преслав. Единият от тях е за гроздовидни обеци с кръжило и конусовидна висулка с гранули – тип, разпространен през X–XI в. предимно на територията на Североизточна България[10] (*Кат. No 5*). Другият калъп е за отливането на пръстени с плоска халка и кръгла плочка с пъпковидни орнаменти между тях[11] (*Кат. No 6*). Върху плочката впоследствие е било гравирано изображение. Подобен тип пръстени са известни от повечето средновековни селища от ранното средновековие[12].

Част от двоен и двустранен калъп е служел за отливането едновременно на копчета и на украси[13]. Може да се предположи, че това е рамо на кръст с геометрична украса. Този тип копчета не търпят почти никаква промяна през цялото средновековие (*Кат. No 7*). Кръстовете с геометрична украса, биват единични или двойни и се разпространяват в края на X и най-вече в XI в. Има много примери от сигурно датирани обекти[14]. Половина от двоен кръст-енколпион е открита при разкопките на Дворцовия център в Плиска[15] и християнския некропол пред източната порта на Плиска[16]. Такива кръстове са намерени при проучванията на селищата при Стърмен, Русенско; Батово, Добричко; Жълъд, Шуменско; Градището при Якимово и много други[17]. Сходни по форма и орнаментация кръстове са намерени в Коринт[18]. Изцяло запазен бронзов кръст, с малко по-различна орнаментика, е включен в каталога от изложбата за византийско изкуство в Атина през 2002 г.[19] (*Обр. 6*).

---

[10] **Михайлова, Т.** Калъпи за отливане на накити от Преслав. – Преслав, 3, 1983, с. 172, обр. 1,1; **Григоров, В.** Метални накити от Средновековна България (VII–XI в.). София, 2007, с. 17–22 и пос. лит.

[11] **Михайлова, Т.** Калъпи за отливане на накити от Преслав. – Преслав, 3, 1983, с. 173, обр. 1, 2.

[12] **Бонев, Ст., С. Дончева.** Старобългарски производствен център…, с. 292, Таб. L, No 567–569 и пос. лит.

[13] Според откривателя това е знак, а не кръст. **Михайлова, Т.** Нови данни за производството на накити в Преслав. – В: Приноси към българската археология, Т. I, София, 1992, с. 216–218, обр. 4–5.

[14] **Дончева-Петкова, Л.** Средновековни кръстове-енколпиони от България (IX–XIV в.). София, 2011, с. 39 – 42, с. 535, Таб. IX, 56–62; с. 537, Таб. XI, 66; **Дончева, С.** Кръстове от Шуменския регион. (нови Постъпления във фонда на РИМ-Шумен). – В: EURIKA. In honorem Ludmilae Donchevae-Petkovae. София, 2009, 417–428, обр. 8.

[15] **Станчев, Ст.** Материали от Дворцовия център в Плиска. – ИАИ, XXIII, 1960, с. 29, обр. 3Б-1.

[16] **Кънев, И.** Нагръден кръст от християнския некропол пред Източната порта на Плиска. – ИНИМ, XVI, 2005, 144–145, обр. 1а-б.

[17] **Дончева-Петкова, Л.** Средновековни кръстове-енколпиони…, с. 40.

[18] **Davidson**. Corinth. Opp. cit., p. 256, No 2073.

[19] **Hardy, D., D. Whitehouse, A. Hendry, R. Masters, J. Koniordos.** Byzantine Hours. Works and Days in Byzantium. Everyday Life in Byzantium. Athens, 2002, p. 504, Abb. 690.

Два от калъпите са служели за отливане на медалиони и луници[20]. Единият е за медалиони със соларна украса от радиални лъчи и концентрични кръгове (*Кат. No 8*), а другият – за медальон с шестлистна розета и луница с два рога и украса от коси насечки (*Кат. No 9*). Този тип медалиони са известни предимно от територията на днешна Северна България – Плиска, Преслав, крепостите Цар Асен, Руйно, Ветрен, Скала, Дръстър и др.[21].

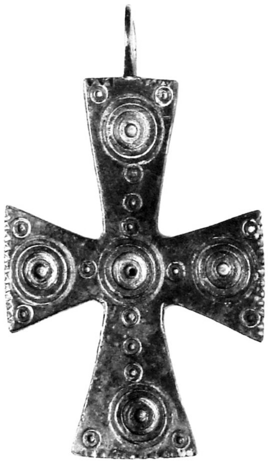

Обр. 6. *Бронзов кръст. XI–XII в. G. Pilichos Collection. Athens.*

Fig. 6. *Bronze cross. XI–XII century. G. Pilichos Collection. Athens.*

Медалионите с шестлистна розета обикновено са с едностранно изображение, съставено от копиевидни листа, очертани с релефен ръб и пъпка в средата (*Обр. 7*). По периферията минава пояс от радиални насечки. Наблюдават се и някои разновидности като розета със заоблени листа или такива във форма на кръгли орнаменти, при които листата могат и да са повече от шест. От Преслав произхождат два такива – единият е открит при разкопки в югозападния край на Дворцовия център, заедно с монета на Йоан Цимисхий (969 – 976)[22]. Археологическата среда, в която са намерени повечето от медалионите с шестлистна розета, определят тяхната най-голяма популярност през X в., като началото на тяхното разпространение е от края на IX в. (крепостта до с. Руйно, Силистренско) и достига до XI в. (некропола при с. Одърци).

Другият мотив върху калъпа – двурогата луница, е популярен накит през цялото средновековие. В днешните български земи такива пандантиви произхождат от некрополите в Трошево, Варненско, Одърци, крепостите при Средище, Дръстър, о. Пъкуюл луй Соаре, Диногеция и др.[23]. Някои изследователи отделят специално внимание на луниците и ги приемат за славянски накит, разпространен през X–XIII в.[24]. По Среден и Долен Дунав обаче, луници се срещат още в бронзовата епоха и са популярни в различни варианти до XII–XIII в. Тяхното разпространение обхваща огромна територия – от Средна Азия до Западна Европа. Съществуването на този тип накити на територията на страната (IX–XII в.) не е изолирано явление от общата картина в Древна Русия, по поре-

---

[20] **Михайлова, Т.** Нови данни за производството на накити в Преслав. – В: Приноси към българската археология, Т. I, София, 1992, с. 216, обр. 3; **Българският средновековен град.** Технологии. София, 1995, с. 34, обр. 63; **Дончева, С.** Медалиони от Средновековна България. В. Търново, 2007, с. 70–71, обр. 33–34.

[21] **Дончева, С.** Медалиони…, с. 27–28, обр. 16 и пос. лит.

[22] **Тотев, Т.** Прабългарски метални амулети от Преслав. – В: Плиска – Преслав, Т. 2, 1981, с. 183–184, обр. 1, 4а-б.

[23] **Кузев, А.** Раннесредневековый некрополь под Варной. – In: Rappoports du III-e Congrés International d'Archéologie Slave. – Bratislava, 1980, 256–263; **Йотов, В., В. Павлова.** Българите и техните съседи през V–X в. Каталог на изложба. Варна, 2004, с. 52, обр. 27, 8; **Атанасов, Г.** Християнски медалиони от ранносредновековни крепости в Южна Добруджа. – Добруджа, Т. 9, 1992, с. 156, Таб. I – 8, II – 8; **P. Diaconu.** Parures du XIe siècle découvertes à Păcuiul-lui Soare. – Dacia, IX, 1965, p. 6, fig. 3; **I. Barnea, Ş. Ştefanescu.** Bizantini, Romani şi Bulgari la Dunarea de Jos. – In: Din Istoria Dobrogei, Vol. III, 1971, fig. 104 – 2, 3, 7.

[24] **Kralovánsky, A**. Adatok a Kárpát-Medencei X–XI századi félhold alakú csüngök kérdéséher. – AE, 86, 1959, p. 76–82; **T. Arne.** La Suéede et L'Orient. Uppsala, 1914, p. 107–110; **Седов, В.** Восточные славяне в VI – XIII вв. – Археология СССР, М., 1982, с. 267**; L. Niderle.** Slovanské starožitnosti (Život starych slovani), V. Praha, 1921, p. 255–257.

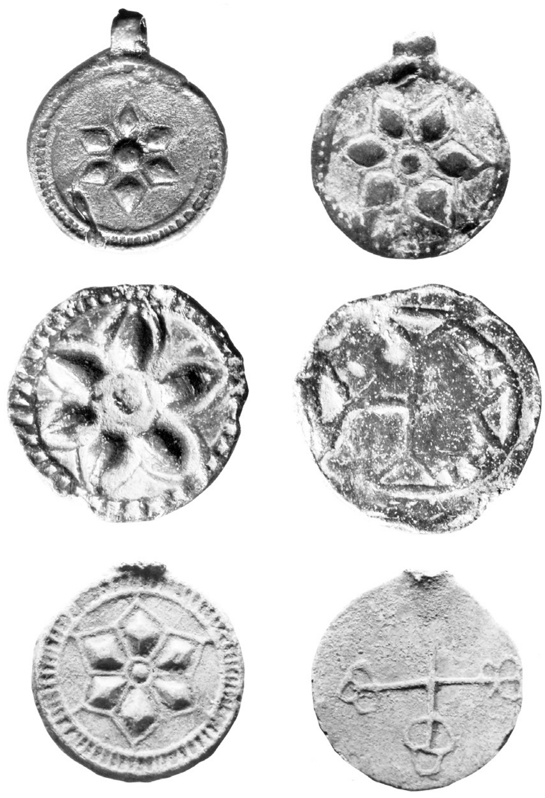

Обр. 7. *Медалиони с шестлистна розета. Североизточна България (Преслав, Шумен, Силистра). X в.*

Fig. 7. *Medallions with six leaves rossete. North-East Bulgaria (Preslav, Shumen, Silistra). X century.*

чието на Среден и Долен Дунав и в земите на византийската империя. Широката популярност на лунарните украшения във времето е резултат на утвърдена и традиционна символика, засвидетествана от формата и украсата на самите предмети.

В Преслав е открит още един калъп за сферични копчета и дръжка с мрежовидна украса (*Кат. No 10*) от XI в.[25]. За неговата направа е преизползван фрагмент от архитектурен детайл, вероятно рамка на олтарна преграда от по-ранна постройка. Върху една от страните са врязани графити, за които не е ясно дали са от първоначалното предназначение на архитектурния детайл или от времето, когато той е послужил за направата на калъпа.

Част от калъп за отливане на поне два вида кръстове е открит до западната крепостна стена на Плиска (*Кат. No 11*)[26]. Подобни на първото изображение кръстове не са сред често срещаните през този период. Калъпът обаче, потвърждава тяхното разпространение и употреба. Единични кръстове, хронологически отнасящи се към XI–XII в., са известни от Шумен, Пъкуюл луй Соаре, Дръстър и Коринт[27]. По-ранна е датировката (X–XI в.) на кръст, намерен в Едеса, Гърция[28].

При изображението на втория кръст е видима украсата по кръстните рамена, съставена от вписан в средата кръст, завършващ с кръгли орнаменти и коси линии. Подобни кръстове, с превес на оловните сред тях, са известни от различни средновековни обекти. Сходна е орнаментиката върху кръстове от Плиска, Преслав, Дръстър и др.[29].

---

[25] **Българският средновековен град.** Технологии. София, 1995, с. 34, обр. 62.

[26] **S. Doncheva, N. Nikolov.** Moulding Practice in Bulgaria at the Middle Ages. – In: Archeologia mileniului I p. Chr. II. Interferenţe culturale la Dunărea de Jos. Bucureşti, 2011, p. 307, obr. 5.

[27] **Дончева, С.** Кръстове от региона на Шумен. (нови постъпления във фонда на РИМ-Шумен). – В: Eurika. In honorem Ludmilae Donchevae-Petkovae. С. 2009, 417–428; **Атанасов, Г.** Християнският Дуросторум-Дръстър. В. Търново, 2007, с. 351, Обр. 128–131; Табл. LXXXII, 451–454; **Davidson.** Corinth, vol. XII. The Minor Objects Results of Excavations Conducted by the American School of Clasical studies of Athens. Princeton-New Jersey, 1952, No 2077–2079.

[28] **Hardy, D., D. Whitehouse, A. Hendry, R. Masters, J. Koniordos.** Byzantine Hours. Works and Days in Byzantium. Everyday Life in Byzantium. Athens, 2002, p. 500, Abb. 683.

[29] **Атанасов, Г.** Средновековни кръстове-енколпиони от Силистра. – ИНМВ, 28 (43), 1992, с. 257, обр. 1–15; **Витлянов, С.** Военноадминистративни сгради от двореца във Велики Преслав IX–X век. София, 2004, с. 144, фиг. 18–12; **Дончева, С.** Оловни кръстове от Шуменско – декорация, производство, употреба. – Паметници, реставрации, музеи, 3–4, 2007, с. 45, 47–48.

От парче тухла е направен следващият калъп за отливане на оловни прешлени[30] (*Кат. No 12*). Изборът на материал доказва използването му за направата на оловни изделия с ниска температура на топене. Известно е, че оловото се топи при 327° С. Меката и порьозна повърхност не е подходяща за отливането на предмети с по-високи температурни стойности, каквито са бронзите например (1010 – 1140° С), защото това би довело до разрушаване на формата. Прешлените за вретено са широко разпространени още в Античността, което показва тяхната устойчива форма и непроменено предназначение и в следващите векове. Такива пособия масово са отливани и в производствените центрове до Преслав, датирани в първата половина и средата на Х в.[31] (*Обр. 8*). Много е вероятно и този калъп да е бил част от инструментариума на някой от тях.

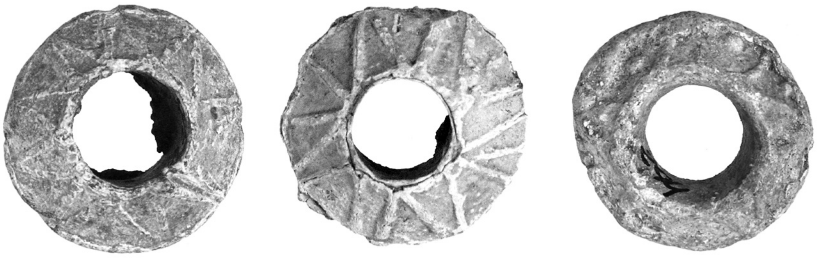

Обр. 8. *Оловни прешлени. Производствен център при с. Златар, Преславско. Х в.*
Fig. 8. *Lead spindles. Metal art production center at Zlatar, near Preslav. X century.*

Недовършена е останала половина от двусъставен калъп, намерена в Преслав (*Кат. No 13*). Ясни са само някои детайли от използването на формата, като например големина и начин на свързване на отделните части, посредством метални щифтове. Не е ясно какви предмети са били отливани в този калъп. Неравностите по повърхността му са резултат от механична повреда. Вероятно това е втората половина от формата и поради тази причина няма изображения.

Последният калъп, за направата на който също е използвано парче тухла, има две работни повърхности (*Кат. No 14*)[32]. Той е използван за отливането на оловни слитъци с издължена форма и заоблени краища. Неговият произход от центъра за металопластика при Златар доказва, че суровината за производство, каквато са слитъците, не е постъпвала само отвън, а е била подготвяна и в самите работилници.

Отделна група са калъпите за оловни ядра за печати, повечето от които произхождат от Преслав. Те са общо 6 броя – три са изработени от камък (*Кат. No 15–17*), два от глина (*Кат. No 18–19*) и един от бронз (*Кат. No 20*)[33]. Последният е откупка с неизвестно местонамиране, но вероятно също е от региона. Използването на калъпите за отливането на оловни ядра и намирането им в столичния център, определят тяхната датировка в X–XI в. (*Обр. 9*).

---

[30] **S. Doncheva, N. Nikolov.** Moulding Practice in Bulgaria at the Middle Ages. – In: Archeologia mileniului I p. Chr. II. Interferenţe culturale la Dunărea de Jos. Bucureşti, 2011, p. 305, obr. 1.

[31] **Бонев, Ст., С. Дончева.** Старобългарски производствен център…, Таб. LV; **Дончева, С.** Метални украси от производственият център при с. Надарево, Търговищко. – В: Паметници, реставрация, музеи, 3–6, 2010, с. 24, обр. 101; с. 29, обр. 101.

[32] Много малък подобен фрагмент се намери и през следващата година.

[33] **Йорданов, И.** Печатите от стратегията в Преслав. София, 1993, с. 22, Табл. 2, 68–71; **Чокоев, И.** Глинен калъп за оловни ядра от Преслав. – В: 1100 години Велики Преслав. Шумен, 1995, 291–297, обр. 2, 5; **Михайлова, Т.** Калъпи за отливане на накити от Преслав. – Преслав, 3, 1983, 170–176, обр. 1–3; Нови данни за производството на накити в Преслав. – В: Приноси към българската археология. Т. I, София, 1992, 214–219, обр. 1; **Jordanov, I., Z. Zekova.** Catalogue of medieval seals at the regional Historical museum of Shumen. Shumen, 2007, p. 227, 310, No 684.

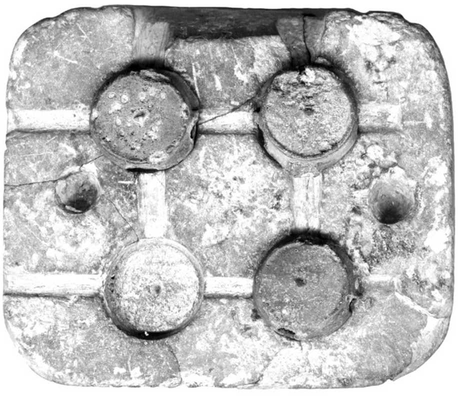

Обр. 9. *Калъп за оловни ядра. Шифер. Преслав. X–XI в. Реконструкция.*
Fig. 9. *Mould for lead seals. Slate. Preslav. X–XI century. Reconstruction.*

Б. Матрици

Матриците са 6 на брой и всички са отлети от бронзова сплав. Основата им е гладка и равна, а работната повърхност, върху която са поставяни металните пластини е с нисък или висок релеф. В зависимост от продължителността на употреба на всяка матрица, изображенията са по-детайлни или по-неясни. Три от матриците са служели за изработването на накити. Първата е за бадемовидни мъниста с релефна украса (*Кат. No 21*). Такива мъниста са намерени в средновековния некропол в Копривлен[34] и на други подобни места, което определя матрицата в X–XI в. Втората много добре запазена матрица от същия период е за пръстени с ромбовидна форма от три концентрични кръга и три пъпки от всяка страна (*Кат. No 22*). Подобни пръстени са известни предимно от Североизточна България, което съвпада с предварителната информация за произхода на матрицата от района на Шумен.

Третата матрицата, използвана за изковаването на полусферични копчета е по-различна (*Обр. 10, Кат. No 23*)[35]. Сред българските паметници намира аналогии с групи украси и копчета, както от по-ранния период (VIII–IX в.), така и от по-късно време – края на IX – началото на X в. Такива са сребърните украси за гривни от некропола до Черна, Добричко и запазените цели гривни от Хърсово, Шуменско от края на VIII – началото на IX в.[36]. От по-късния период (IX–X в.) подобно е златното копче с растителна украса от

---

[34] **Кацарова, В., В. Хаджиангелов.** Късноантичният и средновековен некропол в Копривлен. – В: Копривлен. Том 1. Спасителни археологически проучвания по пътя Гоце Делчев-Драма 1998–1999 г. София, 2002, с. 223, 426, фиг. 233, 10а.

[35] **Дончева, С.** Матрица за накити с растителна украса от ранното средновековие. – В: Юбилеен сборник в чест на 70-годишнината на проф. В. Нешева, (под печат).

[36] **Василчин, И.** Двуобряден езически раннобългарски некропол при Черна, Толбухински окръг. – В: Проблеми на прабългарската история и култура, 1, София,1989, 198–213; **Тотев, Б., О. Пелевина.** Сребърните накити от гроб 3 на ранносредновековния некропол при с. Черна, Добричко. – В: Българските земи

Преславското съкровище[37]. Почти пълно сходство матрицата намира с позлатено копче от Бошин, Източна Бохемия, намерено на точно датирано средновековно селище от втората половина на IX – началото на X в.[38] (*Обр. 11*).

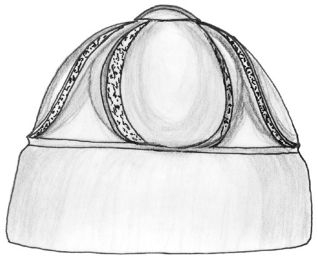

Обр. 10. *Матрица за копчета. IX–X в. Графична възстановка. (по автора).*
Fig. 10. *Die of buttons. IX–X century. Graphic reconstruction. (by the author).*

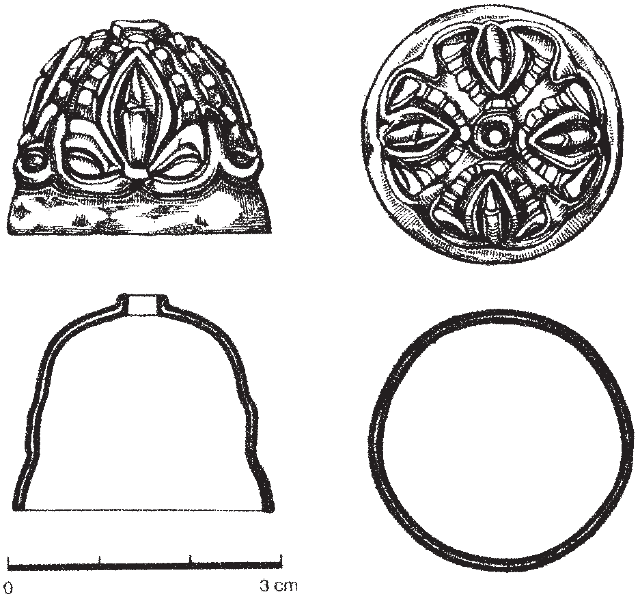

Обр. 11. *Копче. Мед с позлата. Бошин, Източна Бохемия. IX–X в. (по Profantova, Vích).*
Fig. 11. *Button. Copper, gilt. Boshin, East Bohemia. IX–X century. (by Profantova, Vích).*

В този период трябва да бъде поставена и разглежданата матрица. Казаното се подкрепя също и от орнаментиката. Розетата е соларен символ, който се утвърждава в изкуството на Средна Азия и Средиземноморския свят. Розета със сърцевидни листа напом-

---

през Средновековието (VII–XVIII в.), AMV, III-2, Варна, 2005, 19–24; **Българите и техните съседи през V–X век.** Каталог на изложба. Съст. В. Йотов, В. Павлова. Варна, 2004, с. 42–43, обр. 17:3, 18; **Станилов, Ст.** Художественият метал на българското ханство на Дунав (7–9 век). София, 2006, с. 107, обр. 12а.

[37] **Тотев, Т.** Преславското съкровище. Шумен, 1993, с. 65, обр. 41.

[38] **Profantova, N., D. Vích.** Zlacený vrchlík z Bošína (okr. Ústí nad Orlicí) a problem dokladů přítomnosti raně středověké elity ve východních Čechách. – In: Mezi raným a vrcholným středověkem. Pavlu Kouřlovi k šedesátým narozeninám přátelé, kolegové a žáci. Brno, 2012, 197–207.

ня лотос – слънчевото цвете на Анахита[39]. Розети, включени в композиция с палмети са популярни византийски образци, особено през XI–XII в.[40]. Макар и по-рядко, отколкото палметите и повлеците, розетите се срещат във византийските миниатюри още от X в., когато започва стилизацията и разпадането на растителния орнамент на отделни елементи. В тях се въплъщава особеният „цветен“ орнаментален стил, създаден във Византия през X в, който се задържа дълго време в столичното изкуство. Всеки отделен цвят се затваря в рамка – кръгла, триъгълна или сърцевидна и рамките заедно с дръжките на цветовете чертаят самия орнамент. Тенденцията е към съчетаване и претворяване на отделните растителни елементи с реалистично третиране на цветните мотиви, които преминават към една постепенна стилизация под влиянието на Изтока[41]. В средновековното българско изкуство розетата се среща предимно по металните гарнитури и по-рядко по миниатюрите (образът на Симеон в Иполитовите слова) и орнаментиката на рисуваната керамика, като превес имат розетите, включени в кръг (църквата в Тузлалъка и Кръглата църква в Преслав)[42]. Композицията на розета в кръг е един от най-ранните мотиви, който продължава да се среща и в късните произведения[43].

Следващата матрица е за изготвянето на кръгли отпечатъци с вписан кръст (*Кат. No 24*). Малките отпечатъци с изображение на равнораменен „малтийски“кръст са използвани за обкови на икони и църковна утвар. Този тип кръстове се срещат върху пандантиви и оловни медалиони от ранното българско средновековие[44].

Една от най-впечатляващите матрици е тази с изображение на сирена, която е намерена при центъра за металопластика до с. Златар, Преславско[45] (*Обр. 12, Кат. No 25*). Както в античните митове, така и във византийската литература, тези създания олицетворяват пленяващата музика и убедителното красноречие. Пример за това е поемата „Дигенис Акрит“, където с вълшебното си пеене сирените наподобяват призивите на Дигенис към дъщерята на Дука[46]. Още в Древна Гърция сирените са свързвани с темите за любовта и образите на Ерос и Афродита, което преминава във византийската литература на XII в., възродила романа на елинистическата епоха. Образи на сирени за възхвала на ораторското изкуство използва и Никита Хониат[47]. Във Византия литературният образ на сирените не излиза извън пределите на тесния образован кръг, затова тези същества са изобразявани рядко[48].

---

[39] **Федоров-Давыдов, Г.** Искусство кочевников и Золотой Орды. М., 1976, с. 77; **Даркевич, В.** Художествений метал Востока. Москва, 1976, с. 87.

[40] **Банк, А.** Византийские серебряные изделия XI–XII вв. в собрании Эрмитажа. – ВВр., XIII, 1958, 211–221; Образец и копия в прикладном искусстве Византии X–XIV веков. – В: Восточное Средиземноморье и Кавказ (IV–XV вв.). Ленинград, 1988, с. 70., Рис. 3.

[41] **K. Weitzmann.** Die Byzantinische Buchmalerei des 9. und 10. Jahrhunderts. Berlin, 1935, S. 17–18, 22–23.

[42] **Иванова-Мавродинова, В.** За украсата на ръкописите от Преславската книжовна школа. – В: Преслав, 1, 1968, 80–124, с. 111, обр. 24; **Тотев, Т.** Манастирът в „Тузлалъка“ – център на рисувана керамика в Преслав през IX–X в. – РП, VIII, 1982, с. 55, обр. 50; **Миятев, К.** Преславската керамика. С., 1936, Табл. XXII, 1.

[43] **Frantz, M.** Byzantine Illuminated Ornament. A Study in Chronology. – The Art Bulletin, Vol. 16, No 1, 1934, pp. 42–101, p. 57; Pl. VII, 1, 14; IX, 4, 8, 22; XI, 16.

[44] **Дончева, С.** Медалиони от Средновековна България. В. Търново, 2007 и пос. лит.

[45] **Дончева, С.** Бронзова матрица от Златар, Преславско (IX–X в.) – Археология, 1–4, 2007, 178–183.

[46] **„Дигенис Акрит“.** Ред. А. Сыркина. М., 1960, с. 49.

[47] **„Две византийски хроники X века“.** Псамафийская хроника. Ред. А. Каждан. „Иоан Камениат. Взятие Фесалоники“. Ред. Р. Наследова. Москва, 1959, с. 166.

[48] **Якобсон, А.** Средневековы Херсонес (XII–XIV в.). – МИА, 1950, 17, с. 211.

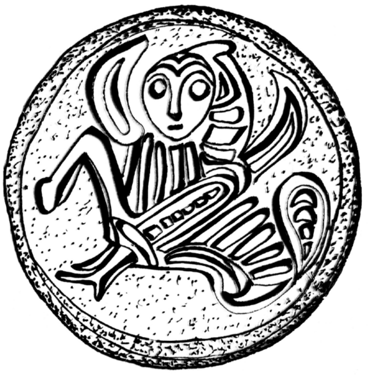

Обр. 12. *Матрица с изображение на сирена. Производствен център за художествен метал при с. Златар, Преславско. X в. Графична възстановка. (по автора).*

Fig. 12. *Matrix with siren image. Metal art production center at Zlatar, near Preslav. X century. Graphic reconstruction. (by the author).*

Сирените са едни от най-често срещаните мотиви по сребърните византийски чаши. На всяка чаша композицията е повторена два пъти и представя две сирени, стоящи от двете страни на растителен повлек. Разположени са в кръгли медалиони и не заемат цялата повърхност на предмета[49]. Подобни изображения има и върху декоративните керамични плочки от Галич, които съчетават формите на руското изкуство, преработените византийски традиции и елементите на романската архитектура[50]. В християнската символика на Запад, сирените се считат за въплъщение на греховността, дяволското въплъщение, а кораба на Одисей – образ на църквата, предпазващ вярващите от съблазните на житейското море. Тази интерпретация е продиктувана от някои средновековни легенди, описващи как очарована от песните на сирените Ева се е съблазнила да яде от забранения плод в Едемската градина, затова и в романската скулптура сирените-птици в знак на тяхната демонична природа се изобразяват с опашка на змия[51].

Подобно на произведенията от средновизантийския период, образът на сирената е индивидуализиран, нелишен от моделировка, рязко отличаваща се от скъсените пропорции, плоскостната трактовка и подчертаната орнаментализация на по-късното време (*Обр. 13*).

От изображението лъха отзвука на „класицизма“, който намира най-ярко отражение в резбата по слонова кост и миниатюрите по ръкописите[52]. Скулптурното предаване на обема на фигурата и лекотата, с която е изобразено нейното движение е отглас от античните традиции. Те намират израз в класическите пропорции, в характера и рисунъка на цялата фигура. Подчертаната индивидуализация, високият релеф и ритмичността в предаването на образа, отнасят разглежданата матрица в първата половина на X в., което се подкрепя и от археологическата среда на намиране на предмета.

---

[49] **Даркевич, В.** Светское искусство Византии. Москва, 1975, с. 14, обр. 1; с. 24, обр. 16; с. 30, обр. 28; с. 39, обр. 45; с. 48, обр. 57; с. 54, обр. 70; с. 93, обр. 138, 139; с. 99, обр. 159.

[50] **Малевская, М.** Декоративные керамические плитки Древнего Галича. – In: Slovenska Archeologia, XXVI, 1, 1978, 87–97, рис. 1–2, 3–1.

[51] **Апостолос-Каппадона, Д.** Словарь христианского искусства. Урал, 2000, с. 204.

[52] **A. Goldschmidt, K. Weitzmann.** Die Byzantinischen Elfenbeinskulpturen des X–XIII. Jahrhunderts, Bd. 2, Berlin, No 33, 39, 43–54; **K. Wetzmann.** Die Byzantinische Buchmalerei des IX. Und X. Jahrhunderts. Berlin, 1935, Taf. XVI, No 83–86; **Лихачова, В.** Изкуството на Византия. София, 1987, с. 95.

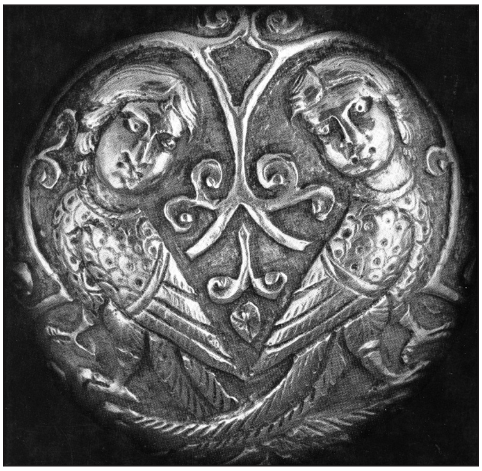

Обр. 13. *Чаша от Вилгорт. Сребро с позлата. Византия. X–XI в. (по В. Даркевич).*
Fig. 13. *Cup of Vilgort. Silver, gilt. Byzantium. X–XI century. (by V. Darkevich).*

Матрицата с изображение на птица (патица, стилизиран гълъб) изяснява не малко теми, свързани с изкуството на художествения метал в България през този период (*Кат. No 26*). И въпреки, че други подобни предмети не са известни досега от територията на страната, образите на птици с клонче в човката са често срещан мотив. В Преславското съкровище (IX–X в.) например, те са представени върху четири от трапецовидните и две от правоъгълните плочки в края на горния ред на двустранната огърлица, както и върху шест от обрамчените с перли листовидни медалиони от долния ред[53]. Многобройни изображения на птици и животни, пръснати по полетата така, както се срещат по византийските и сирийските ръкописи, виждаме по страниците на Светославовия сборник от 1073 г.[54]. Наличието им подкрепя тезата за източния произход на образците, по които е работил художникът, а това подсказва за връзките на преславските писатели и творци, и на самия Преслав с различните области на тогавашния културен свят.

Включеното изображение в централна розета върху дъната на съдове или в репликите върху метал, тъкан, релефни плочи, са характерни за танското китайско изкуство от VII–IX в. През този период тесните връзки между Китай и средноазиатското изкуство водят до синтез, който се отразява не толкова във формите и сюжетите на торевтиката, а главно в детайлите на орнамента[55]. С тази тема са свързани също и няколко сребърни съда. Първият е с изображение на птица в централния медальон и се явява произведение на согдийската торевтика от VIII–IX в. (*Обр. 14*)[56].

---

[53] **Тотев, Т.** Преславското съкровище. Шумен, 1993, с. 32–37, обр. 15–17.

[54] **Иванова-Мавродинова, В.** За украсата на ръкописите от Преславската книжовна школа. – Преслав, Т. I, 1968, с. 98–108, обр. 16–22.

[55] **Маршак, Б.** Согдийское серебро. Москва, 1971, с. 50.

[56] **Маршак, Б.** Пос. съч., с. 26, обр. Т 39, рис. 16.

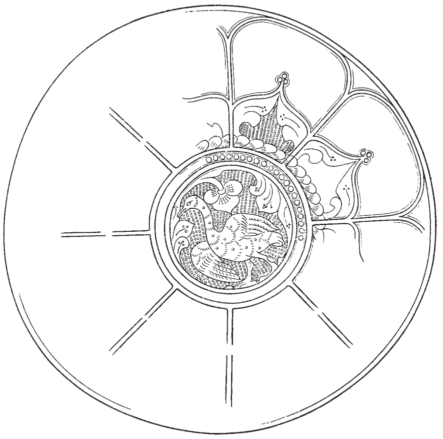

Обр. 14. *Согдийски сребърен съд. VIII–IX в. (по Б. Маршак).*

Fig. 14. *Sogdian silver vessel. VIII–IX century. (by B. Marshak).*

От Пермска област, Русия произхожда друг сребърен съд с позлата, украсен с патици и фазани в кръгли двойни рамки[57]. В центъра на сребърен сасанидски съд от Слудка и в четирите ъгъла на поднос от Син в Хорезъм са поместени изображенията на птици с растителен орнамент около тях. Подобен е мотивът и върху съд от Тохаристан, Средна Азия (*Обр. 15*)[58].

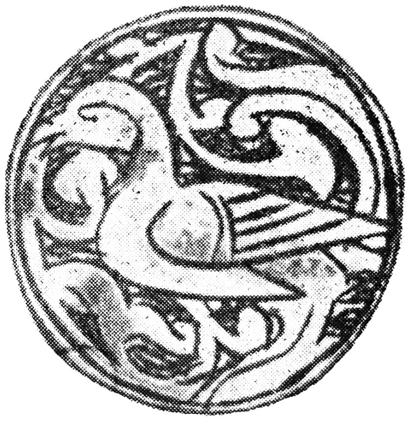

Обр. 15. *Централен мотив върху сребърен съд. Тохаристан, Средна Азия. X–XII в. (по В. Даркевич).*

Fig. 15. *Central motif on a silver vessel. Tokharestan, Central Asia. X–XII century. (by C. Darkevich).*

Мотивът птица заключена в кръгъл медальон се среща по византийските сребърни чаши от XII в., като в някои от релефните медалиони са вписани птици с клонка, минаваща от двете страни на главата[59]. В изображенията се наблюдава известна стилизация, за разлика от по-ранните прототипи. Според Н. Кондаков мотивът птица с клонка (лозов ластар) е отглас от Изтока и в частност от сирийската орнаментика, откъдето преминава в Мала Азия, а след това чрез Византия се предава на „целия варварски свят в южна Европа“[60]. Птиците първоначално се срещат във връзка с понятието за царството небесно и се свързват с догмата за Възкресението. Обединени, образът на птицата, символ на душата, стояща до лоза и кълвяща грозде, символизират идеята за плодовете на божественото учение. Като християнски символ и древен космогоничен сюжет, образът на птицата се свързва с темата за благополучието и щастието в семейството. Нерядко вещите, украсени с две птици, стоящи до дървото на живота са почитани в качеството на апотропеи, отблъскващи злото. Такава е символиката и в българското средновековно изкуство, където изображението получава широко разпространение. Подобни антропоиди украсяват заставките на ръкописи, фасадите на храмове, църковните двери, ювелирните изделия. За това свидетелства и настоящата матрица, отнасяща се към IX–X в., чието предназначение е изработването на отпечатъци от тънки метални пластини (мед, сребро, злато), апликирани към обковите на книги, икони, пандантиви.

---

[57] **Орбели, И., К. Тревер.** Саснидский металл. Москва-Ленинград, 1935, обр. 29.

[58] **Даркевич, В.** Художественны…, с. 115, таб. 35.

[59] **Даркевич, В.** Светское искусство Византии. Москва, 1975, с. 49, обр. 60;

~

Направеният преглед на ювелирните пособия от ранното българско средновековие (IX–XI в.) налага някои изводи. Сред калъпите преобладават тези от камък (*Кат. No 1, 2, 5, 7, 8, 9, 10, 11, 13*), следвани от изработените от глина (*Кат. No 4, 6, 12, 14*). Последните обикновено са оформени от преизползван тухлен фрагмент, в който са издълбани гнездата на негативните изображения на предметите (*Кат. No 4, 12, 14*). По-рядко са получени от готов предмет, отпечатан в меката глина (*Кат. No 6*). От метал са изработени само два от калъпите – от олово – за отливане на восъчни модели за апликации (*Кат No* 3) и от бронз – калъпа за оловни ядра за печати (*Кат. No 20*). Почти всички калъпи са части от двойни форми, свързвани помежду си с метални щифтове, отворите за които са запазени при повечето от тях. Едностранни са два калъпа – оловният за апликации (*Кат. No 3*) и този за слитъци (*Кат. No 14*). И в двата са отливани изделия с ниска температура на топене, каквито са восъкът и оловото. Изключение правят калъпите за отливането на оловни ядра за печати, които са били съставени от две части (*Кат. No 15–20*). Всички останали пособия са използвани за направата на бронзови изделия, което предполага достигането на високи температури на топене и приложението на по-сложни леярски форми, каквито са двусъставните калъпи.

Представените матрици от този период са малко на брой, но бележат видимо разнообразие. Сред тях няма повтарящи се форми и изображения. Изработени единствено от бронз, те представят широка гама от изделия, получавани посредством отпечатването на тънки метални пластини върху тях. Освен накити – мъниста, пръстени, копчета (*Кат. No 21–23*), изготвяни са били и апликации с християнски символи (кръстове, птици), (*Кат. No 24, 26*) и с митологични същества (*Кат. No 25*). Посочените тук примери са едва малка част от богатата палитра от украси, образи и сюжети, популярни и предпочитани през това време и станали обект на масово производство, посредством развитието на ювелирното изкуство.

---

[60] **Кондаков, Н.** Русские клады. Т. 1. СПб., 1896, с. 198.

ВИЗАНТИЙСКИ ПЕРИОД
(XI–XII в.)

Тук са представени 12 матрици от бронз, хронологически определени в периода XI–XII в. Времето на византийското владичество се явява преходен етап между епохата на ранното и късното българско средновековие. Затова и отделните части се застъпват. В този раздел, за разлика от предходния, липсват калъпи. Тези от тях, определени в X–XI в. и свързани с българските традиции са разгледани в първата част, а останалите, свързани с късното средновековие (XII–XIV в.) – в третата част.

XI–XII в. е време, когато навлизат нови тенденции в българското изкуство и се утвърждава християнската тематика. Повечето от средствата за нейното популяризиране са внесени от византийската столица, но има и такива, които са местна изработка, копираща византийски оригинали. Всички настоящи матрици носят изображения на персонажи от християнския пантеон. Сред тях преобладават тези с Христос и Богородица, с изображения на архангели и светци-воини. Иконографията ги отличава от разгледаните в първата част матрици, сред които няма такива с подобен сюжет. Популяризирането на християнски персонажи върху предмети на художествения метал започва от XI в. и продължава през късното средновековие. Това се потвърждава и от средствата за тяхното производство, част от които са и матриците.

Матрици

Първата матрица представя Христос на трон и Богородица Оранта, потвърдено от обозначителните надписи встрани от нимбовете (*Кат. No 27*). Композицията от две изображения на Христос на трон, които малко се отличават едно от друго, е необичайна за християнската иконография и основателно предизвиква дискусии. Едно от мненията приема матрицата за бракувано и неизползвано изделие[61]. Според А. Божков, бронзовата иконка от Преслав с двукратното изображение на Христос и Богородица Платитера се отнася към IX–X в.[62]. Други предполагат (В. Пуцко), че матрицата е само работна площ с отделни изображения, ползвани самостоятелно и необвързани помежду си в общ сюжет[63], което е и вярната посока на разсъждение.

Тук приемам, че матрицата е напълно завършена и употребявана по предназначение – за изчукването на тънки метални листове с отделни самостоятелни изображения на Христос на трон и с Богородица Оранта, които впоследствие са доработвани и възпроизвеждани върху обкова на кръстове и икони. Това е обичайна практика в торевтиката и затова намерената в Преслав творба с нищо не се отличава от византийските образци с аналогична употреба, при която поставянето на няколко модела върху една матрица е нещо обичайно.

---

[61] **Тотев, Т.** Един недовършен бронзов модел-матрица от Преслав. – МПК, 1, 1969, 1–3

[62] **Божков, А.** Средновековни релефни икони в България. – Изкуство, 2, 1979, с. 17.

[63] **Пуцко, В.** Преславската матрица и въпросът за иконографските образци в изкуството на Древния Киев. – Археология, 1–2, 1984, 86–97.

Образите на Христос Пантократор на трон в двата варианта и на Богородица Оранта спадат към най-популярните сюжети на византийското изкуство. Наличието на два, сходни по иконографска схема варианта върху бронзовата матрица от Преслав показва, че ред детайли, като положението на книгата, краката и трона не са били без значение. Те отразяват образци, които не са били смесвани. Подобно изображение на Христос на трон със същото положение на дясната ръка се проследява по византийски паметници от XI в., като мозайката на Константин IX и Зоя в южната галерия на църквата „Св. София“ в Константинопол (1034 – 1042)[64], в клетъчни емайли от времето на Михаил VII Дука (1071 – 1078) върху короната на унгарския крал Геза I (1047 – 1077)[65] и др. Отделянето му в самостоятелно съществуващ образ става към XI в., когато той се превръща в тема на възпроизвеждане в книжната миниатюра (Литургичен свитък от Библиотеката на Гръцката патриаршия в Ерусалим, Евангелски четения от Националната библиотека в Атина) и в глиптиката (*Обр. 16*)[66].

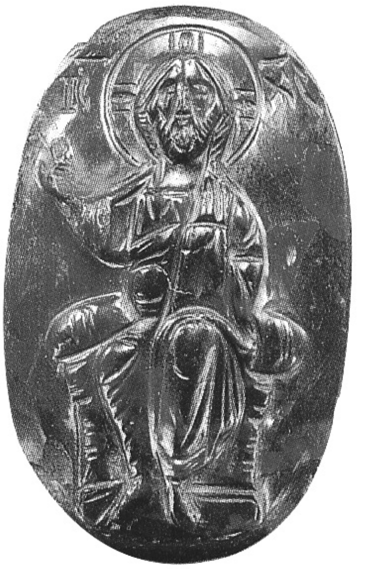

Обр. 16. *Камея с Христос на трон. Хелиотроп. Византия. XI в.*
Ермитажа, Санкт Петербург, Русия.

Fig. 16. *Cameo with Christ on the throne. Heliotrope. Byzantium. XI century.*
The Hermitage, St. Petersburg, Russia.

Типът на допоясното изображение на Богородица Оранта с вдигнати нагоре ръце е известен от времето на Лъв VI Мъдри (886 – 912). С епитета Влахернитиса тя се среща върху сребърна монета на Константин IX Мономах (1042 – 1054). Изображението се появява и при някои анонимни византийски фолиси – клас G (1065 – 1070), клас К (1085 – 1092) и фолис на Роман IV[67]. Иконографските особености и тяхното съпоставяне с подобни изображения върху различни по вид и предназначение паметници, хронологически отнасящи се към XI в., определят и настоящата матрица в този период (*Обр. 17*).

---

[64] **Mango, C.** Materials for the study of the mosaics of St. Sophia at Istanbul. DOP, VIII, Washington, 1962, p. 27, fig. 14.

[65] **Deér, J.** Die heilige krone Ungarns. Wien, 1966, fig. 20.

[66] **Пуцко, В.** Преславската матрица…, с. 90 и пос. лит.

[67] **P. Grierson.** Byzantine Coins. Vol. III, Part 2. Dumbarton Oaks Center for Byzantine Studies. Harvard University, D. C. Washington, 1973, Pl. LXI, 6, 7, 10, 12; LXVIII, 10, 17, 22.

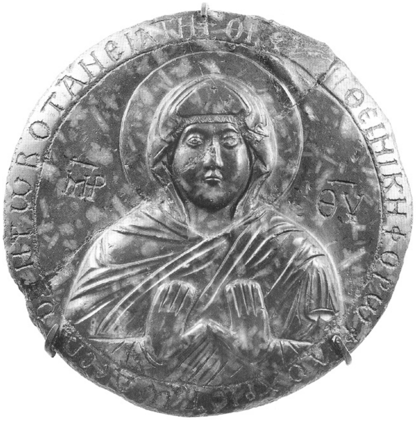

***Обр. 17.** Медальон с Богородица Оранта на Никифор III Вотаниат. Серпентин. Византия (Константинопол). 1078–1081. Victoria and Albert Museum, London, England.*

***Fig. 17.** Medallion with Virgin Orans. Property of the emperor Nikifor III Botaniates. Serpentine. Byzantium (Constantinople). 1078–1081. Victoria and Albert Museum, London, England.*

Втората матрица е с Христос Пантократор[68]. Въпреки, че тя не е изцяло запазена, ясно се вижда детайлната и прецизна моделировка върху това, което е оцеляло (*Обр. 18, Кат. No 28*). Облеклото и книгата със Светото писание са богато декорирани с фризове и касети с различни орнаменти, което показва високото художествено майсторство на изпълнение. Не случайно матрицата е била многократно употребявана.

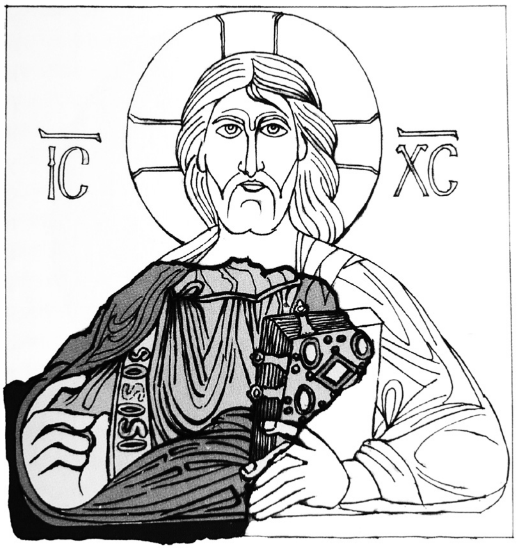

***Обр. 18.** Матрица с изображение на Христос Пантократор. Средновековна крепост „Кастрици", Варна. XII в. Графична реконструкция (по Плетньов, Тотев).*

***Fig. 18.** Matrix with an image of Christ Pantocrator. Medieval Fortress "Kastritsi" Varna. XII century. Graphic reconstruction (by Pletnev, Totev).*

---

[68] **Тотев, К., В. Плетньов.** Византийско изкуство. Християнски реликви от Варненско XI–XIV век. Варна, 2011, с. 46–48, фиг. 17; 129–130.

Композицията с Христос Пантократор е позната от стенната мозаечна украса на църквите от XI–XII в. в Дафни, Монреале, Чефалу, манастира Хора в Константинопол (*Обр. 19–20*)[69]. При мозайките от манастира Дафни и Хора, Евангелският текст е затворен, а закопчалките на обкова са идентични с тези от настоящата матрица. Композицията се възпроизвежда предимно в куполите на църквите, както и върху метални обкови, чиито изображения се разполагат в кръгли медалиони[70].

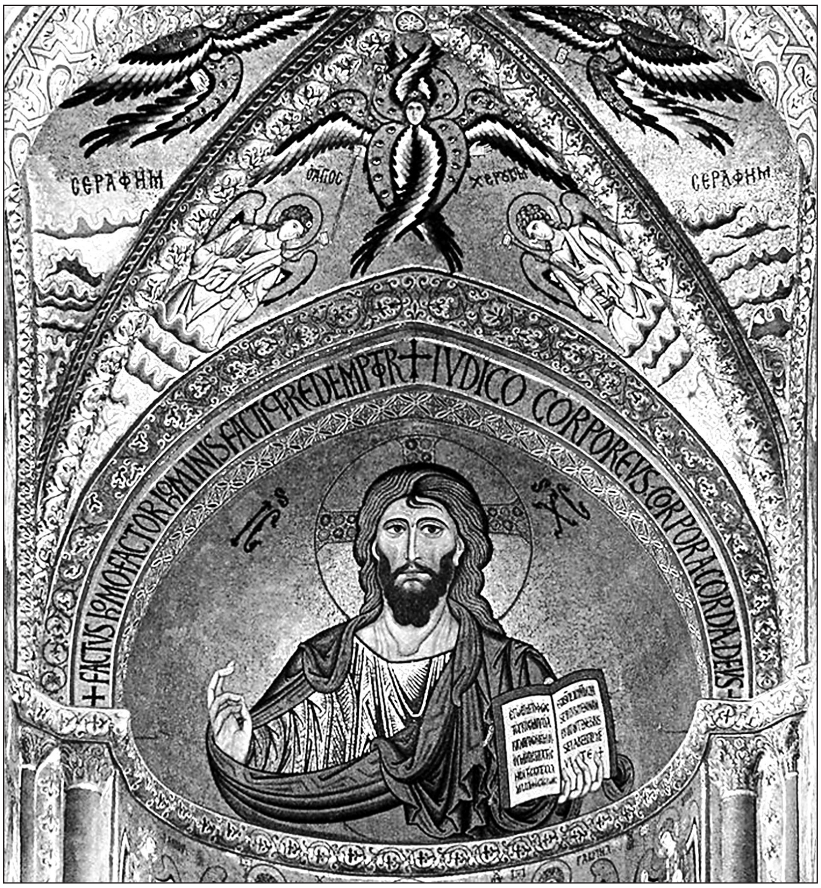

Обр. 19. *Христос Пантократор. Мозайка. Катедралата в Чефалу, Сицилия. 1148 г.*
Fig. 19. *Christ Pantocrator. Mosaic. The Cathedral of Cefalu, Sicily. 1148.*

Образът върху фрагмента от матрицата се анализира по наблюденията, които предлагат ръцете, книгата и облеклото. Всички те са изпълнени прецизно, точно и детайлно и са сходни със споменатите мозаечни украси.

Матрицата е безспорен образец, предназначен за майсторите, работили във византийските ателиета от началото на XII в. Нейното изпълнение е по специален модел, а приблизителните размери на бронзовата плоча са били 23/21,5 см. Изработена в началото на XII в. в Константинопол, матрицата се озовава в средновековната крепост „Кастрици“, където е използвана през XIII в., а впоследствие счупена и изхвърлена в железарска работилница до северозападната кула на крепостта[71].

---

[69] **Лазарев, В.** История византийской живописи. Москва, 1986, табл. 273, 298, 381, 383. 463, 486.

[70] **Тотев, К., В. Плетньов.** Пос. съч., с. 130.

[71] **Плетньов, В., Х. Кузов, А. Стефанова.** Археологически разкопки на крепостта „Кастрици“, резиденция „Евксиноград“, Варна. – АОР през 2006, София, 2007, с. 565 (Обр. 1–3).

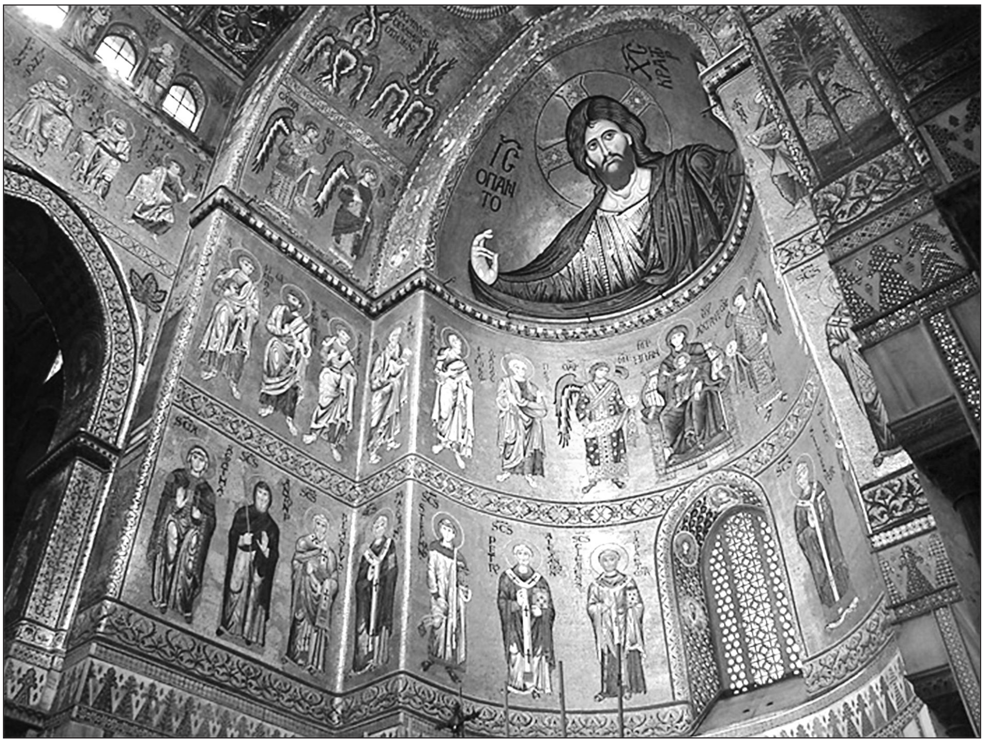

Обр. 20. *Христос Пантократор. Мозайка. Катедралата в Монреале, Сицилия. XII в.*
Fig. 20. *Christ Pantocrator. Mosaic. The Cathedral of Monreale, Sicily. XII century.*

Третата матрица представя Богородица Одигитрия (*Обр. 21, Кат. No 29*)[72]. Отливката не е с добро качество, липсват и следи от употреба, което я определя като бракувано изделие. Намирането ѝ в североизточните предели на страната показва, че тя е родно производство и като такова е принадлежала към ювелирния инструментариум на някоя местна работилница. Оказва се, че не всички подобни предмети, които са служили за тиражирането на иконографски сюжети с християнска тематика са били внасяни от византийската столица.

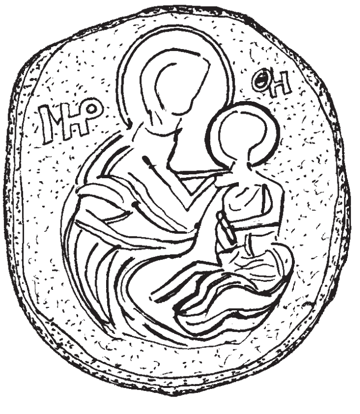

Обр. 21. *Матрица с Богородица Одигитрия. XI в. Графична възстановка. (по автора).*
Fig. 21. *Die with Virgin Hodegetrya. XI century. Graphic reconstruction. (by the author).*

---

[72] **S. Doncheva, N. Nikolov.** The Chasing Jewelry Produce in Mediaeval Bulgaria. – In: Arheologia Milleniului I P. Chr. Cercetări actuale privind istoria şi arheologia migraţiilor. Bucureşti, 2010, p. 251, obr. 8.

Основният иконографски тип на Богородица Одигитрия, според преданията, се появява в Сирия към 450 г.[73]. Най-древната икона е донесена от Йерусалим от императрица Евдокия, съпругата на Теодосий като дар на майка му – благочестивата Пулхерия (453 г.). В предание от VIII столетие се пояснява, че е изписана от евангелист Лука и благословена от самата Божия майка, като след донасянето ѝ в Константинопол е положена във Влахернският храм. Самото име Одигитрия се появява не по-рано от IX в., когато е построен и храма „Одегон“ от Михаил III (842 – 867). Оригиналният тип представя Богородица, стояща в цял ръст и поддържаща Младенеца на лявата си ръка, който държи свитък, а с дясната благославя. Подобен сюжет се наблюдава и в едни от най-древните запазени иконописни изображения в храма „Санта Мария Маджоре“ и „Санта Мария Антиква“ в Рим (*Обр. 22*)[74].

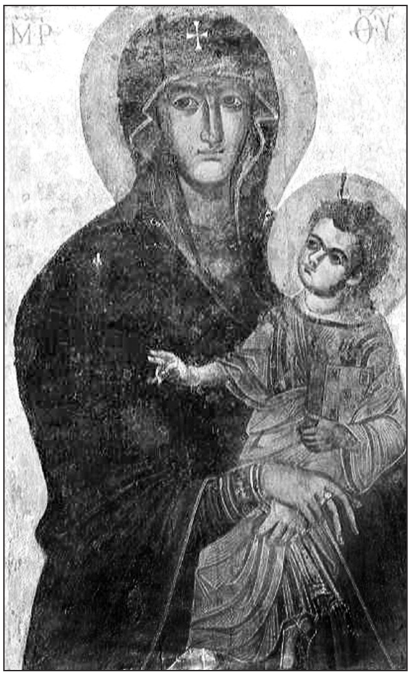

Обр. 22. *Икона с Богородица Одигитрия. Енкаустика. Катедралата Санта Мария Маджоре. Рим. VI в.*

Fig. 22. *Icon with Virgin Hodegetrya. Encaustic. Cathedral of Santa Maria Maggiore. Rome. VI century.*

Развитието на типа и неговите разновидности се проследяват при печатите и монетите. Първият печат, на който се среща Богородица Одигитрия е от VIII в. По-късно през IX в., допоясните изображения на Богородица Одигитрия стават обичайна схема и един от най-разпространените иконописни типове. През този период се появяват и различните разновидности на тази сцена, на които за първи път обръща внимание Н. Лихачов[75]. В този ред иконографската сцена върху модела за оловна матрица се доближава до тази върху печата на Роман Триаконтофил от XI в, където допоясното положение на Божията Майка и Младенеца е продължено и представя седяща фигура, от едната страна на която са описани титлите „МР ΘН“. Подобен е и печата на Никита хартофилакс от 1087 г. Според Н. Лихачов това е преходен вариант към типа „Умиление“[76]. Друг един подобен печат на Мария Комнина представя протегнатата ръка на Богородица към Младенеца, подкрепяща го към дясната си ръка. Съгласно това и краката на Христос са изобразени един до друг, а не един зад друг, както обичайно се изписват. Двата образа са детайлно представени върху печата на Евстатий Палатин, протоспатарий и катепан на Италия от 1054 г[77]. Ясно личат подробностите от лицата и облеклото, подчертаващо обема на телата и тяхната статичност. Абревиатурата „МР“ „ΘН“, е разположена на същото място, както и на модела за матрица, със сходно начертание на буквите. Важно е да се отбележи, че два печата с подобна иконография и хронологически отнасящи се към края на Х – началото на XI в. са намерени също и в Дворцовия център в Преслав[78]. Разпространението на иконографския тип по моливдовулите има отношение с неговата най-ранна поява по монетите на Роман III Аргир (1028 – 1034)[79] (*Обр. 23*). По това време се създава и по-голямата част от различните изображения на Божията майка, засвидетелствано по монетите на Комнините и печатите от същото време.

---

[73] **Кондаков, Н.** Иконография Богоматери. Москва, 1998, с. 153 сл.

[74] Пос. съч., с. 162.

[75] **Лихачев, Н.** Моливдовулы греческого Востока. Москва, 1991.

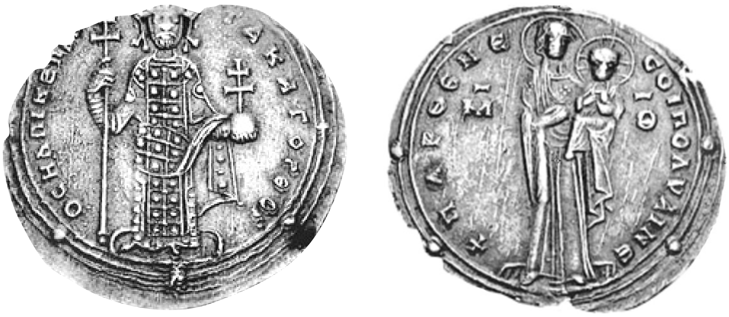

Обр. 23. *Милиаренсия на Роман III Аргир (1028 – 1034).*
Fig. 23. *Miliarensiya of Roman III Argyros (1028 – 1034).*

Приведените примери указват на това, че върху модела за матрица е представена сцената Богородица Одигитрия в един рядко срещан вариант. Иконографските особености на изображението го доближават до тези върху оловните печати и определят производството и употребата на матрицата в XI в. Това е времето, когато иконографският тип на Богородица Одигитрия е вече утвърден и получава преимуществено значение във византийското изкуство, като един от най-важните и предпочитани сюжети.

Следващата матрица е от Шуменска крепост и представя изображение на Богородица Епискепсис (Знамение), (*Обр. 24, Кат. No 30*). Матрицата е горяла и силно повредена, но е успяла да съхрани основните детайли от иконографския тип. Трудно е да се предположи, дали е бракувано изделие или е била използвана по предназначение. Намирането ѝ в археологическа среда и на точно определено място, където има сигурни свидетелства за практикуването на този занаят, показва, че сюжетът е бил популярен и възпроизвеждан през XI–XII в.

---

[76] **Лихачев, Н.** Пос. съч., с. 88, Таб. LXI, 12.

[77] **Oikonomides, N.** Dated Byzantine Lead Seals. Dumbarton Oaks Research Library and Collection, Washington, 1986, p. 88, No 89.

[78] **Йорданов, И.** Печатите от стратегията в Преслав. София, 1993, Табл. 14, 130; Табл. 33, 377.

[79] **Шандровская, В.** Печати и монеты византийских императоров с изображением Богоматери. – ВВр., 58, 1999, с. 211.

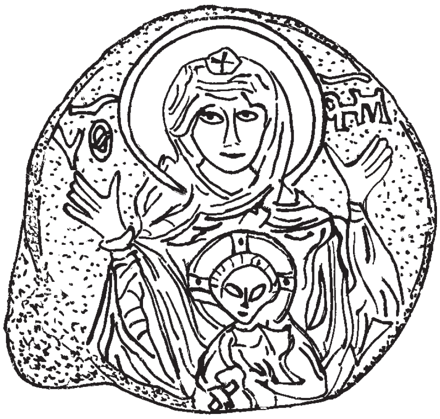

Обр. 24. *Матрица с Богородица Епискепсис (Знамение). Шуменска крепост. XI–XII в. Графична възстановка. (по автора).*

Fig. 24. *Die with Virgin Epyskepsis. Shumen Fortress. XI–XII century. Graphic reconstruction. (by the author).*

Иконографският тип на Божията майка с Младенеца пред гърдите в медальон или без него, с вдигнати в орантна поза ръце, е известен под няколко названия: Επίσκεψις („посещение“), Μεγάλη Παναγία („Велика Всесвета“), Πλατύτέρα τών ούρανώ („Ширшая небес“), Знамение[80]. Характерно за този тип е съчетанието между бюста на Христос, който Божията майка държи пред себе си и високо вдигнатите и разперени ръце, подчертаващи молитвената ѝ поза. Някои автори го обозначават като сплав между изображението на Богородица Никопея (положението на Младенеца пред гърдите) и Богородица Влахернитиса (издигнати за молитва ръце)[81]. Иконографският тип на Богородица Знамение се появява в средата на XI в. и става особено популярен през XII в. Среща се по монетите на Зоя и Теодора (1042) и на Алексий I Комнин (1081 – 1092). По-късно се наблюдава по монетните емисии на Андроник II Палеолог (1282 – 1294) и тези на Андроник II и Михаил IX (1294 – 1320)[82]. От този период са няколко моливдовула от колекцията на Закос-Веглери, които носят сходни иконографски белези. По-голям е броят на тези от колекцията на Н. Лихачов, като почти всички произхождат от византийската столица[83]. Близо десетина са и екземплярите от 70–80-те години на XI в., намерени в Преслав[84].

След появата и разпространението на типа са създадени немалко паметници, изпълнени в различен материал и техника – от предмети на глиптиката до иконни изображения. Такава е камеята от халцедон от XII в., намерена в Константинопол и съхранявана във Victoria and Albert Museum, Лондон (*Обр. 25*)[85].

---

[80] **Кондаков, Н.** Иконография Богоматери. Т. 2, Москва, 1998, с. 70–71.

[81] **Шандровская, В.** Печати и монеты византийских императоров с изображением Богоматери. – ВВр., 58, 1999, с. 207.

[82] Пос. съч., с. 207.

[83] **Zakos, G., A. Veglery**. Byzantine Lead Seals. Vol. I. Basel, 1972, Pl. 183, No 2716a, 2716b; Pl. 186, No 2735; **Лихачов, Н.** Моливдовулы греческого Востока. Москва, 1991, таб. LX, 7; LXI, 11; LXIV, 6; LXV, 4; LXVI, 12; LXVII, 13; LXVIII, 11.

[84] **Йорданов, И.** Печатите в стратегията Преслав. София, 1993, Табл. 22, обр. 224; табл. 24, обр. 251; табл. 29, обр. 323; табл. 33, обр. 373; табл. 35, обр. 398.

[85] **The Glory of Byzantium.** Art and Culture of the Middle Byzantine Era. 843–1261. Ed. By H. Evans and W. Wixom. New York, 1997, pp. 179–180.

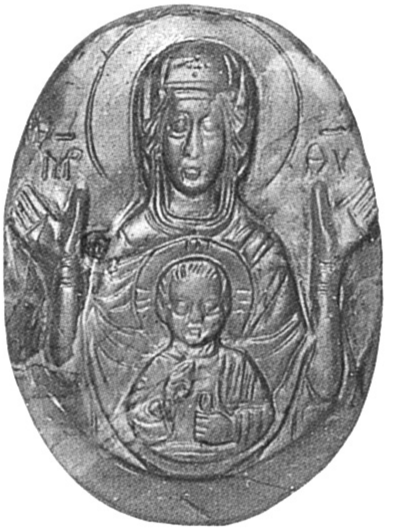

Обр. 25. *Камея с Богородица Епискепсис. Халцедон. Константинопол. XII в. Victoria and Albert Museum, London, England.*

Fig. 25. *Cameo with Virgin Epyskepsis. Chalcedony. Constantinople. XII century. Victoria and Albert Museum, London, England.*

През XI–XII в. подобни произведения добиват популярност, предвид на отказа от монументалните форми и декоративната стилизация на обичайните сюжети. От тях новосъздадените иконографски схеми или техните реплики преминават свободно в монументалното изкуство. Така се наблюдава един двустранен процес – от големите обеми към малките форми и от редуцираните изобразителни полета към големите пространства.

Този формализъм и линейна стилизация са в основата на образите на Божията майка и Младенеца при матрицата от Шуменска крепост. Тук двата персонажа не се възприемат като майка и дете, а като символи на вярата – Богородица представя Сина като Спасител на света, а Синът постановява Божия закон след Своето въплъщение и саможертва.

От същият период е и матрицата със Св. Йоан Кръстител (*Обр. 26, Кат. No 31*)[86]. Повърхността показва дълга употреба, която е продължила и след отчупването на долния край, когато останалата част е превърната в пандантив. Образът на Кръстителя е оцелял до гърдите с висок двураменен кръст, който е държал с лявата ръка. Липсва обозначителен надпис, но иконографските особености – едра глава, заострена брада, дълга коса и голям кръст са характерни за изображението на светеца, което се потвърждава от паметниците на миниатюрната пластика[87].

---

[86] **Тотев, Т.** Бронзов модел-матрица със свети Йоан Кръстител. – В: ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟ. In honorem. 1. Юбилеен сборник в чест на 60-годишнината на проф. д.ф.н. Христо Трендафилов. Шумен, 2013, 375 – 377.

[87] **Банк А.** Прикладное искусство Византии IX – XII вв. Москва, 1978.

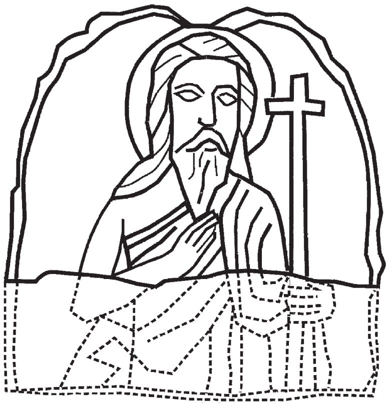

Обр. 26. *Матрица с Йоан Кръстител. XI–XII в. Графична възстановка. (по Т. Тотев).*
Fig. 26. *Die with St. John the Baptist. XI–XII century. Graphic reconstruction. (by T. Totev).*

Византийски или български е произходът на следващата матрица, която е с изображение на Св. Петър (*Кат. No 32*)? Определянето на персонажа не представлява трудност, поради ясното изписване на името му от двете страни на изображението[88]. Надписът, започва с лигатура в кръг с наименованието „свети"„ὁ ἅγιος", последвано от буквите Π (ε), (вляво) и τρος (вдясно), т. е. Θ Πετρος.

Напълно идентично изображение има върху половина от бронзов реликварий от с. Пет могили, Шуменско[89]. Може да се допусне, че са направени по един и същ модел. Реликварият се състои от две части, свързани шарнирно в долния и горния край, като вторият е подвижен и е служил за окачването му (*Обр. 27*). Вътрешността е празна, но вероятно в нея са съхранявани частици от мощи, от Светия Честен кръст или някакви други реликви. Внимание заслужават двете релефни изображения по външните му стени – на светите апостоли Петър и Павел. Апостол Петър е представен фронтално, допоясно и с ясно изразени индивидуални черти. В лявата си ръка той държи свитък, а с дясната благославя. Изображението е много добре запазено и допълва някои трудно доловими детайли от това върху матрицата. Много отчетливо е предаден благославящият жест на дясната ръка, както и положението на свитъка вляво. Освен ясно изразените иконографски особености, за персонализирането на светеца, значение има и надписът, разположен вертикално от двете страни на образа в сравнително плитък релеф. Подобно на този при матрицата и тук от лявата страна е нанесена абревиатурата „ἅγιος" (свети) и началните букви на името Петър – „Πε", а от дясната – останалата част – „τρος".

Според християнската иконография образите на апостолите Петър и Павел почти винаги се изобразяват заедно, поздравявайки се с целувката на мира. Често те са представени в цял ръст, държащи модел на храм – символ на Апостолското установяване на християнската Църква. В раннохристиянското и византийското изкуство двамата светци са участници в легендарната сцена Traditio Legis, при която Апостолите стоят от двете страни на Възкръсналия Христос, провъзгласяващ Завета на Църквата.

---

[88] **Jordanov, I., Z. Zekova.** Catalogue of medieval seals at the regional Historical museum of Shumen. Shumen, 2007, p. 228, 310, No 685.

[89] **Дончева, С.** Бронзовы реликварий с изображением свв. апостолов Петра и Павла. – ВВр, 68 (93), 2009, 219–224; Бронзов реликвиар с изображения на Светите Апостоли Петър и Павел. – В: Проблеми на изкуството, 2, 2010, 12–14.

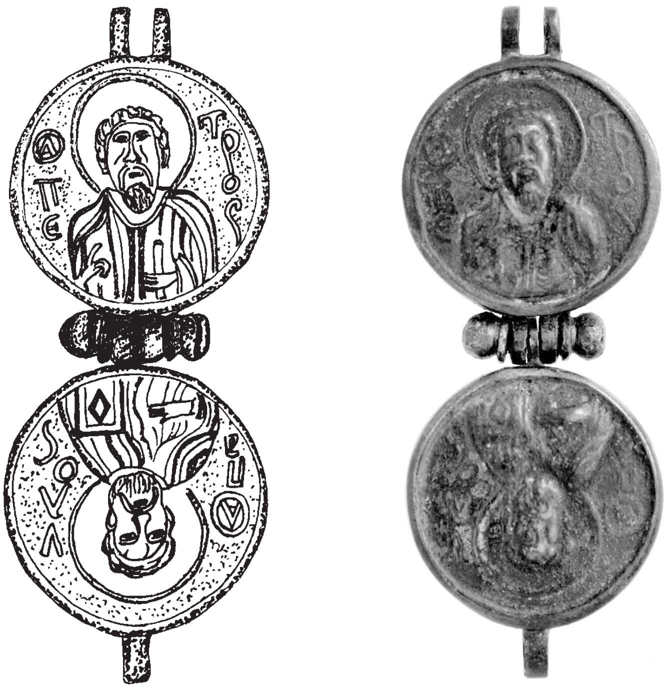

Обр 27. *Реликварий със Св. Св. Ап. Петър и Павел. Бронз. Пет могили, Шуменско. XI в. РИМ – Шумен.*

Fig. 27. *Reliquary with St. Peter and St. Paul the Apostles. Bronze. Pet migili, near Shumen. XI century. Museum of History – Shumen.*

В ранните изображения Христос връчва завета на Павел, а Петър одобрява това. След V в. настъпва промяна, при която Завета от ръцете на Христос приема вече Петър, а Павел показва своето одобрение[90]. Тенденцията за поставянето на изображенията в медалиони се наблюдава особено отчетливо по византийските сребърни изделия от X–XII в. Допоясното представяне на светците по тях е един от най-характерните елементи на този род предмети. Примери за това са Лимбургската ставротека, патената от Сан Марко и кръста от Маастрихт. Медалионите с изображения, доближаващи се до imago clipeata, известни на византийските сребърни предмети още във времето преди Иконоборчеството, стават типични за последващия етап от развитието на този вид изкуство[91]. От изображенията лъха отзвука от „класицизма“ на Македонската династия, който намира израз в резбата по слонова кост и миниатюрите по ръкописите[92]. Палеографията на надписите също е архаична и има сходства с паметници от края на X и началото на XI в. – най-вече в наличието на характерните издължени хоризонтални черти при „П“, „Т“, „Λ“ и „А“ и закръглянето на буквите[93].

---

[90] **Апостолос-Кападона, Д.** Словарь христианского искусства. Урал, 2000, с. 165, 169.

[91] **Банк, А.** Опыт класификации византийских серебряных изделии X–XII вв. – ВВр., 32, 1968, с. 140; **Грабар, А.** Портретът в страрохристиянската иконография. – В: Избрани съчинения. Т. 2, 1983, с. 246 сл.

[92] **A. Goldschmidt, K. Weitzmann.** Die Byzantinischen Elfenbeinskulpturen des X–XIII. Jahrhunderts, Bd. 2, Berlin, No 33, 39, 43–54; **K. Wetzmann.** Die Byzantinische Buchmalerei des IX. Und X. Jahrhunderts. Berlin, 1935, Taf. XVI, No 83–86.

[93] **Банк, А.** Прикладное искусство Византии IX–XII вв. М., 1978, с. 35, 37; Образец и копия в прикладном искусстве Византии X–XIV веков. (региональный и социалный аспекты). – В: Восточное Средиземноморье и Кавказ (IV–XV вв.). Ленинград, 1988, с. 71.

Намирането на бронзова матрица със същото изображение поставя под съмнение византийския произход както на мощехранителницата, така и на матрицата, за направата на която е използван безформен къс бронз, отчупен в единия край. Оказва се, че такива изделия са изработвани и в местните работилници по установени модели и образци, привнесени от византийската столица. В такъв контекст трябва да се разглежда и настоящия паметник, хронологически отнасящ се към XI в.

Подобна интерпретация изисква и матрицата със Св. Теодор Стратилат, намерена при крепостта Овеч, Провадийско (*Обр. 28*, *Кат. No 33*)[94]. От нея е запазена само половината, но от изписаното лигатурно име и иконографията, е очевидно, че става дума за военния светец Св. Теодор Стратилат. След буквите О и С – съкращение от αγίος (свети), следва неговото определение – „Στρατιλάτι (η) ς“ (Пълководец). Лигатурата над τ (тита) е съкращение над последователно изписаните букви „ТАС“, което става обичайна практика по-късно. В липсващата половина е било изписано първото име на светеца, вероятно също в лигатура – „Θεόδωρος“. Матрицата с военния светец Св. Теодор Стратилат (ό άγι) ος (Θεόδωρος) (Στρατιλά) τ (ι (η) ας) се определя в XI в.

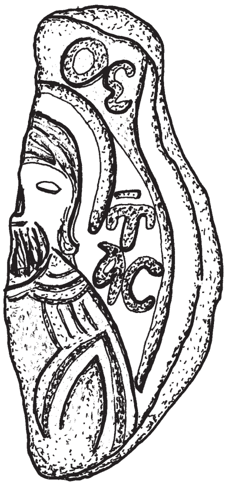

Обр. 28. *Матрица с изображение на Св. Теодор Стратилат. Бронз. Крепостта Овеч, Провадийско. XI в. Графична възстановка. (по автора).*

Fig. 28. *Die with image of St. Theodore Stratelates. Bronze. The Ovech fortress, near Provadia. XI century. Graphic reconstruction. (by the author).*

Характерът на релефа и графичните начертания на буквите са характерни за този период. Близко сходство при изобразяването на военното облекло (плочеста ризница, наръкавници, плащ) се наблюдава върху бронзова пластина с позлата от средата на XI в. от Константинопол[95] (*Обр. 29*). Подобни допоясни изображения се срещат при някои медалиони от XII в. (Херсонес, сбирката на Ханенко)[96].

---

[94] **Дончева, С.** Матрица за релефни икони от крепостта Овеч, Провадийско. – В: Сборник Историкии, Т. 3. Шумен, 2008, 65–73.

[95] **D. Buckton.** Byzantium. Treasures of Byzantine Art and Culture. British Museum Press, London, p. 148, Abb. 160.

[96] **Николаева, Т.** Древнорусская мелкая пластика из камня XI–XV вв. – САИ, Е, 1–60, М., 1983, с. 49, табл. 10–3, 4; **Тотев, К., А. Пейков.** Кръстовидни оловни медалиони от България. – ИНМВ, (38 – 39), 2002–2003, с. 410.

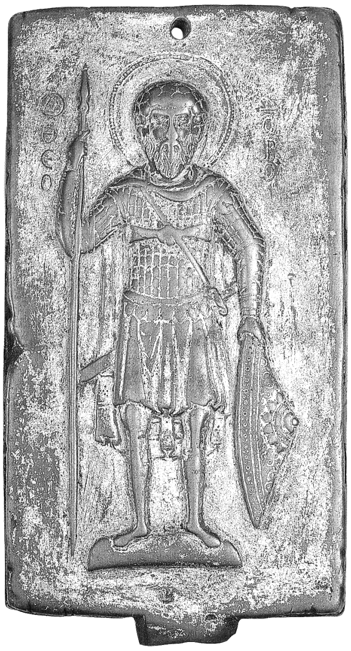

Обр. 29. *Плочка със Св. Теодор Стратилат. Бронз с позлата. Константинопол. XI в. British Museum, London.*

Fig. 29. *Plate with St. Theodore Stratelates. Bronze with gilding. Constantinople. XI century. British Museum, London.*

Образите на архангели и светци-воини фланкират сюжетни композиции върху портативни византийски стеатитови икони („Короноване на светците войни“ и „Разпятие Христово“)[97]. Представянето на военни светци в медалиони се среща и върху кръстове енколпиони от XI–XII в.[98]. Ако във византийската иконография образите на светците-воини получават широко разпространение в края на IX–X в., то в сфрагистиката светецът-воин се среща още от VI–VIII в. Той изчезва и се появява отново през X в., превръщайки се в предпочитан сюжет през XI–XII в.[99]. Изборът на Св. Теодор Стратилат е повлиян не само от патронимията, но и от модата през XI в. изображението на светеца-воин да се използва при печатите на византийските стратези[100]. Иконографските особености на изображението (тясно лице и клинообразна брада) намират връзка с някои императорски печати (Исак Комнин (1078 – 1081), Теодор Комнин (1195 – 1203))[101]. Върху тях светецът е представен фронтално, с копие в дясната ръка и щит в лявата. Вертикалното разположение на надписа също е подобно. Последният представя едното или двете имена на светеца. При първия вариант вляво е нанесено определението „ἁγιος (свети)“, а вдясно – името

---

[97] **Kalavrezou-Maxeiner.** Byzantine Icons in Steatite. Wien, 1985, Pl. 13–21; **Тотев, К.** Релефни керамични икони от епохата на Второто българско царство. – Археология, 3, 1990, с. 50 сл.

[98] **H. Evans, W. Wixom.** Opp. cit., p. 173, Abb. 124.

[99] **Шандровская, В.** Изображения святых войнов в византийской сфрагистике и нумизматике. – В: Византия и Ближний Восток. (памяти А. В. Банк). Санкт-Петербург, 1994, 70–89.

[100] **J.-Cl. Cheynet.** Du stratege de theme au duc: chrolologie de l'evolution au cours du XI-e siècles. – Travaux et memories, 9, 1985, p. 182–190; **Косева, Д., Е. Дерменджиев.** Моливдовул от фонда на историческия музей във Велико Търново. – В: Нумизматични и сфрагистични приноси към историята на Западното Черноморие. Варна 2004, с. 277.

[101] **G. Zacos, A. Veglery.** Byzantine Lead Seals. Vol. I, Part 2, Basel, 1972, p. 1488, Pl. 181; p. 1489, Pl. 181; p. 1570, Pl. 189; p. 1548, Pl. 187.

„Θεόδωρος"; при втория – „Θεόδωρος" и след това „Στρατιλάτι(η)ς". И в двата случая имената са съкратени, наложено от липсата на място за изписване на двете думи[102].

Култът към Св. Теодор Стратилат се разпространява в Константинопол още от V в., когато е построен и посветен на него храм. По-късно по времето на Юстин I (518 – 527) е възстановен друг такъв. През X в. в епохата на войнствена политика и непрекъснати сражения, светците-воини се превръщат в закрилници и предводители. Това, което ги връща към раннохристиянските им позиции[103]. Хитоните и патрицианските им одежди отстъпват място на ризници и доспехи, а кръстовете – на мечове и копия. В житието на Св. Теодор, което е пряко обвързано с това на Св. Георги – и двамата се представят въоръжени с меч или копие и щит. Ранният иконографски образ на Св. Теодор е на конник, облечен в ризница, с копие в дясната ръка, пробождащо главата на дракон паднал под краката на коня.

Следващата матрица от същия период е с изображение на Св. Георги[104]. Тя представя допоясната фигура на светеца-воин в кръгъл медальон, облечен в ризница и хламида с копие в дясната ръка и меч в лявата, хванат за ножницата под дръжката (*Кат. No 34*). Надписът Θ (ὁ αγιος) Γ (εωργιος) и иконографията (кръгла, обгърната с къдрици глава и голобрадо лице) потвърждават определянето на персонажа.

Най-ранните свидетелства за изобразяването на Св. Георги са от IV–V в., когато се издигат множество храмове в православния Изток[105]. От VI в. насам център на култа в Палестина е Лида (Израел). Според преданието, това е мястото на мъченическата му смърт, където Константин Велики построява храм. На Балканите забележителни са стенописните му изображения от Курбиново (1191 г.), Старо Нагоричане (1313 – 1318), в нартекса на църквата Хора в Истанбул (между 1315 и 1321), в манастира Дечани (1335 – 1350). Константинополската памет за обновяването на църквата му на 26 ноември се пази в редица славянски староизводни синаксари. Най-ранни от тях са тези във Ватиканското евангелие от X в. и в Асеманиевото евангелие от края на X – XI в. Допоясните изображения на Св. Георги не са сред често срещаните и са характерни най-вече за XI в. Подобни има в псалтира на Василий II от Венеция, върху икона от Синайския манастир и триптих от слонова кост (X–XI в.)[106]. Особено популярни са изображенията по византийските печати, където в повечето случаи вместо меч, светецът-воин държи малък кръгъл щит[107]. Маркираните особености отнасят времето на производство и употреба на матрицата в периода XI–XII в.

---

[102] **Йорданов, И.** Печатите от стратегията в Преслав. С., 1993, Табл. 6, 16; 10, 77; 27, 303–307; 28, 311; 39, 356; 33, 374–376; 42, 489; **I. Jordanov.** Corpus of Byzantine Seals From Bulgaria. Byzantine Seals With Family Names. Vol. 2, Sofia, 2006, No 120, 167, 574, 685, 737, 738, 760–766.

[103] **Балабанов, К.** Теракотни икони од Виница. Скопие, 1991, 14–15; **Атанасов, Г.** Пос. съч., с. 70.

[104] **Янков, Д.** Средновековни модели-матрици от Стара Загора. – В: Приноси към българската археология, Т. I, 1992, 227–230, обр. 2; **Българският средновековен град**. Технологии. София, 1995, с. 38 обр. 95.

[105] **Стойкова, А., И. Христова-Шомова, Р. Малчев, К. Рангочев.** Св. Георги Победоносец. В: Enciclopaedia Slavica Sanctorum. София, 2011; eslavsanct. net/viewobject. php?id=2374&lang=bg.

[106] **Грабар, А.** Император в византийском искусстве. Москва, 2000, табл. XXIII, 1; **K. Weitzmann.** The Monastery of Saint Catherine at Mount Siani. The Icone. Princeton-New Jersey, 1976, p. 71–73, pl. XXVIII – XXIX, CXXII; **Атанасов, Г.** Ранносредновековен енколпион със Свети Георги-воин и Свети Тодор Стратилат от Апиария. – ИНИМ, X, 1994, 67–73.

[107] **G. Zakos.** Byzantine lead seals. Berne, 1984, p. 207–209, No 353–355; p. 214 No 371; p. 229, No 409; p. 231, No 416; p. 253, No 469, 471, 477; **Шандровская, В.** Образ Св. Георгий на византийских печатах. – В: II Международны симпозиум по грузинскому искусству. Тбилиси, 1977, с. 1–9; **Атанасов, Г.** Свети Георги Победоносец. В. Търново, 2002, 137–149.

Подобна матрица със същата форма и иконография, но със светеца-воин Св. Димитър е намерена в североизточните предели на страната. Персонажът се потвърждава от надписа около него „Θ ΔΗ ΜΗ ΤΡΙΟS“ (*Обр. 30, Кат. No 35*)[108]. Акцентът е поставен главно върху функциите му на военен светец. И това не е случайно, защото още от VII в. култът към светците е установен, а думите „свят“ и „мартир“ започват да означават едно и също нещо[109].

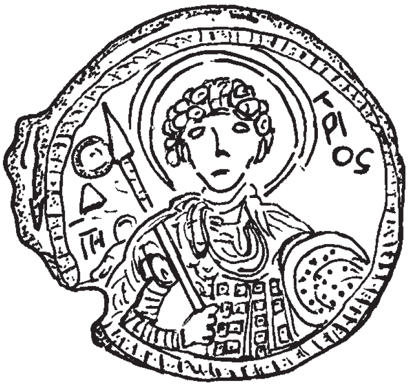

Обр. 30. *Матрица със Св. Димитър. XI в. Графична възстановка. (по автора).*
Fig. 30. *Die with St. Demetrius. XI century. Graphic reconstruction. (by the author).*

Интерпретацията на образа върху матрицата има някои особености. Тук не се наблюдава строгата фронталност и плоскостното предаване на формите, характерно за края на XI–XII в. Напротив, представянето на подробностите от военното облекло, от чертите на лицето и косата насочват към комниновото изкуство. Характерът на релефа и графичните начертания на буквите отнасят матрицата към началото на XI в. Палеографията на надписа има сходства с паметници от XI и дори от по-ранния X в. – показател за това са серифите в края на буквите, тяхната закръглена форма и наличието на лигатури. Детайлното и обемно предаване на образа също е реминисценция на изкуството от X в. Подобна трактовка на изображенията на светци-воини се наблюдава върху триптиси от слонова кост от края на X – началото на XI в.

Най-голяма популярност образът на светеца получава при оловните ампули-кутрувии. Тяхното производство в Солун се разпространява след началото на X в., когато според легендата от мощите му започва да изтича миро[110]. През XII–XIII в. реликвариите със свещената течност стават широко известни и тяхното производство се превръща в традиционно за града. За това свидетелства и немският пътешественик Х. Шилберг, който преминавайки през Солун в 1394 г. описва изтичането на целебно миро от гроба на Св. Димитър и споменава за църква построена върху него с кладенец и вода с целебни свойства[111]. Разпространението на култа във византийската столица е следствие на отказа на Солун да предаде реликвите на светеца. Едни от първите стъпки са възстановяването на посветената на него църква от Василий I (867–886), построяването на друга от Лъв VI (886–912) и изобразяването му с други военни светци около Василий II върху фронтисписа на псалтир[112]. Особеното почитание на Св. Димитър се свързва с Македонската династия, продиктувано от нейния произход и връзките ѝ със Солун. Именно през този период се изработва и иконографския тип на светеца, представен във вид на стоящ воин с копие и щит или с меч[113].

---

[108] **Дончева, С., Н. Николов.** Бронзова матрица с изображение на светец-воин от Ранното средновековие. – В: Християнската култура в Средновековна България. 1100 години от смъртта на Св. Княз Борис Михаил (ок. 835–907 г.). В. Търново, 2008, 386–395.

[109] **Walter, C.** The Origins of the Cult of Saint George. – Revue des Études Byzantin, Vol. 53, Paris, 1995, 295 – 326.

[110] **Каменит, Й.** Взятие Фесалоники. – В: Две византийские хроники. Москва, 1959, 160, 215; **Грабар, Й.** Няколко мощехранителници на Свети Димитър и мартириума на светеца в Солун. – В: Избрани съчинения. Т. 1, София, 1982, 132–153; Една нова мощехранителница на свети Димитър. – В: Избрани съчинения. Т. 1, София, 1982, 154–159.

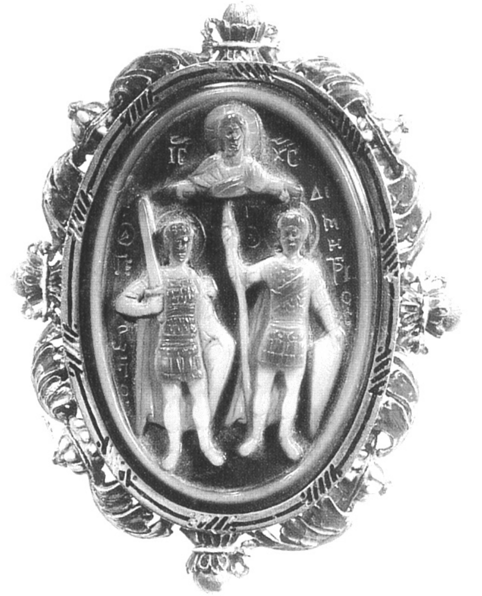

Обр. 31. *Камея със Св. Георги и Св. Димитър. Сардоникс. Константинопол. XI–XII в. Musée du Louvre, Paris, France.*

Fig. 31. *Cameo with St. Georgi and St. Demetrius. Onyx. Constantinople. XI–XII century. Musée du Louvre, Paris, France.*

В подкрепа на византийското влияние върху двата кръгли медальона с образите на Св. Георги и Св. Димитър е самата иконография (*Обр. 31–32*). Известно е, че допоясното представяне на светците в медалиони е един от най-характерните елементи на вносните предмети от този период[114]. Най-добрите паметници, достигнали до наши дни са чашите от съкровищницата в катедралата Сан Марко, където образите са изпълнени в техниката на клетъчния емайл[115]. Медалионите с изображения, отнасящи се към imago clipeata са известни при византийските сребърни паметници още от доиконоборческият период и са особено типични за последния етап в развитието на това изкуство[116].

---

[111] **Шилберг, Х.** Пътеписи. София, 1971, с. 84.

[112] **Janin, R.** Les églises et les monastères. Paris, 1969, p. 89–90; **Cutler, A.** The Aristocratic Psalters in Byzantium. Paris, 1984, p. 116.

[113] **Пуцко, В.** Киевские релефы святых всадников. – Старинар, XXVII, 1976, с. 115.

[114] **Банк, А.** Два памятника мелкой пластики из Фесалоники. – ВВр., 29, 1968, 265–268.

[115] **Wessel, K.** Die Byzantinische Emailkunst vom 5. Bis 13. Jahrhundert. München. 1967; **Frazer, M.** Byzantinische Email – und Goldschhmiedearbeiten. – In: Der Schatz von San Marco in Venedig. Köln, 1984, p. 144.

[116] **Лазарев, В.** Три фрагмента росписных эпистилев и византийский темплон. – ВВр. 27, 1967, 170–176.

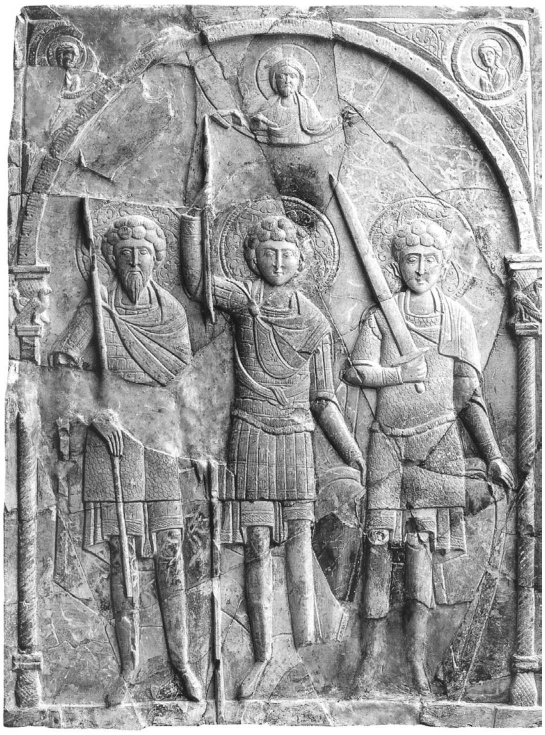

Обр. 32. *Икона с тримата светци-воини – Св. Теодор Стратилат, Св. Георги и Св. Димитър. Стеатит. Византия. XII в. Херсонес Таврический, Украйна.*
Fig. 32. *Icon with three warrior saints – St. Theodore Stratilates, St. George and St. Demetrius. Steatite. Byzantium. XII century. Chersonese, Ukraine.*

Към настоящия момент има немалко запазени метални отпечатъци с подобна иконография от редица музейни сбирки и частни колекции[117]. Те са използвани, както единодушно приемат техните изследователи, за апликиране на процесийни кръстове. Моят непосредствен контакт с тези паметници показа, че съществуват два вида медалиони – тънки (обикновено медни) пластини и плътни бронзови отливки. Аз съм склонна да приема първите за готови изделия, получени чрез изчукване върху метални подложки (матрици), а вторите за самите матрици, от които се получават тези изделия. Особеностите на представените тук паметници – разликите в дебелините и начина на изработка, ги определят като ювелирен инструментариум. Последното се подкрепя от нарушената цялост на някои от тях и заличените подробности от изображенията, получени вследствие на продължителната употреба на предметите. Когато нарушената цялост се дължи на некачествената отливка на матрицата, тогава тя е предмет на брак и не е използвана по своето първоначално предназначение.

Известна е още една матрица с образа на Св. Димитър, която съществено се различава от представената по-горе (*Кат. No 36*)[118]. Върху нея светецът е прав, насреща, с обърната ¾ глава надясно. Надписът „ὁ ἅγιος Δημήτριος ὁ ἐλεήμων" определя иконографския тип на Св. Димитър като „Милостивия", а датировката – в края на XII в.

---

[117] **Тотев, К.** Константинополски литийни кръстове от бронз, открити в България. Част II. – Археология, 2, 2012, 66–79, обр. 4 и пос. там лит.

[118] **Изкуство и култура на средновековната българска държава.** Каталог. София, 1977, No 343; **Божков, А.** Средновековни релефни икони в България. – Изкуство, XXIX, 2, 1979, 10–18, с. 17; **Василев, В.** Матрици и модели в средновековната торевтика. – В: Сборник в памет на проф. Ст. Ваклинов. София, 1984, 192–197, обр. 2; **Българският средновековен град.** Технологии. София, 1995, с. 38, обр. 97; **Георгиев, П.** Бронзовата матрица от Опака и българската сигилография XII–XIV в. – Нумизматика и Епиграфи-

Според В. Василев повърхността на метала показва, че негативният отпечатък за отливката на матрицата е взет с глина, чиято фрактура впоследствие се е възпроизвела в метала[119]. Според мен образецът е отпечатан направо в леярската пръст и повърхността на метала е отразила неговата структура. Друг въпрос, който поставя паметникът е, от какво е взет самият отпечатък. С кръгла форма и такива размери би могла да бъде малка иконка от метал или камък, пластинка от обков на икона или книга. Разстоянието от рамката до края на пластинката, което е трудно обяснимо при това решение, налагат по-скоро мнението, че отпечатъкът е взет от моливдовул. Това е и най-логичното решение, като се има предвид размера на матрицата и иконографията на образа върху нея.

Относно предназначението на матрицата няма единно мнение. Едни приемат, че матрицата е служела най-общо за изготвянето на отпечатъци, без да се засяга технологията на изработка и вида на получените изделия, други, че матрицата е елемент от комплект, използван за изработването на владетелски були („кухи печати") от благородни метали, използван в края на XII в.[120].

Матрицата с популярния сюжет на светеца-войн св. Димитър, според мен, е използвана не само за отпечатването на образа върху тънки пластини от метал, които могат да бъдат от злато, сребро, мед, но и за тиражирането на изделия от бронз. Пластинките могат да послужат за оформянето на икони и кръстове с вставки от кръгли медалиони, а бронзовите изделия да се носят като пандантиви. Датировката на матрицата трябва да бъде отнесена към втората половина на XI–XII в., което се потвърждава от цяла серия моливдовули с подобна иконография[121] (*Обр. 33*).

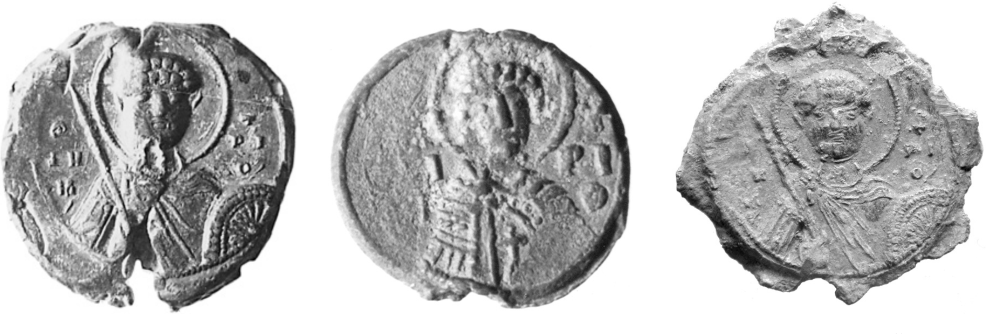

Обр. 33. *Моливдовули с изображения на Св. Димитър. XI–XII в. (по И. Йорданов).*

Fig. 33. *Seals with images of St. Demetrius. XI–XII century. (by I. Jordnaov).*

Накрая са разгледани две матрици с изображения на архангелите – Михаил и Гавраил. Тази с архангел Михаил е подобна на представените кръгли матрици с изображения

ка, 1, 2003, 161–170, Таб. LXXII, 1; Матрицата за хрисовули от Опака и въстанието на Асеневци. – В: Попово в миналото. Т. 4. Култура и религия. Разград, 2004, 87–97.

[119] **Василев, В.** Матрици и модели в средновековната торевтика. – В: Сборник в памет на проф. Ст. Ваклинов. София, 1984, с. 194, обр. 2.

[120] **Георгиев, П.** Бронзовата матрица от Опака и българската сигилография XII–XIV в. – Нумизматика и Епиграфика, 1, 2003, с. 162–164.

[121] **Йорданов, И.** Печатите от стратегията в Преслав. София, 1993, с. 92, No 164–165, Табл. 17, 164; с. 169, No 353, Табл. 31, 353; с. 205, No 445, Табл. 38; **Jordanov, I., Z. Zekova.** Catalogue of medieval seals at the regional historical museum of Shumen. Shumen, 2007, p. 67, 274, No 146; p. 144, 290, No 377.

на светците-войни (*Кат. No 37*)[122], а другата – с архангел Гавраил, представя един рядко срещан сюжет (*Кат. No 38*)[123]. Допоясното изображение на архангела е лице във фас и тяло в профил с протегнати напред ръце с букет цветя. Триредовият надпис в абревиатура „Θ (АР)ХА(ГГЕЛОС) (ГАВ)Р(І)Н(Λ) „и иконографията не оставят съмнение, че това е архангел Гавраил. Върху настоящият паметник сцената Благовещение е във вариант, при който архангел Гавраил поднася цветя на Божията майка. В знак на преклонение пред Нея, ръцете на ангела са покрити с одеянието. Покривалото върху ръцете на ангелите е заимствано от придворния церемониал на римските и византийските императори. Според специално приет указ, ръцете на поднасящите дарове на владетеля трябвало да бъдат покрити с края на плаща в знак на почитание[124].

След победата на иконопочитанието през IX в. Източната църква се опира на разработената теория за образите, валидна и до днес във всички области на изкуството и литургиката. Църквата проявява значителен интерес към темата за ангелите и в течение на времето разработва огромно количество разнообразни иконографски типове на ангели, сюжети, сцени и мотиви с тяхно участие. Според иконографския канон архангелите трябва да носят меч и копие или скиптър, понякога съчетани с кръстовидно навършие, както е в конкретния случай. Скиптърът е важен атрибут, определен от Псевдо-Дионисий Ареопагит за символ на власт и царско достойнство, а от Теодорит Кирски – за символ на святост[125]. Нимбът и крилата са симетрично извити около главата и тялото, за да подчертаят символично идеята за принадлежността на ангелите към Божественото обкръжение (*Обр. 34*).

От времето на ранното християнство архангелите Михаил и Гаврийл се считат за помощници, както на Христос, така и на Богородица. Архангелите са предизвестници на божественото и посланици, довеждащи волята на Бог до ангелите и хората. Сред тях найголямо почитание добива архангел Михаил. Благодарение на необикновената му роля на застъпник той заема особено място в християнското богословие и благочестие още от IV в. След апостолските времена той се счита за посланик и защитник[126]. С развитието на индивидуалната есхатология войнската ангелска същност се концентрира около Михаил, който се превръща в архистратег и заедно със своята есхатологична роля в деня на Страшния съд придобива чертите на борец срещу злото и противниците на християнската вяра. Иконографията на Второто пришествие и особено на Страшния съд се обогатява именно в средновизантийския период (*Обр. 35*). Характерно е асоциирането на Деисиса (съкратения вариант на композицията Страшния съд) с архангелите, което се среща в куполите на много паметници от византийския културен кръг[127]. Такива, в които архангелите заемат почетно място около Христос Пантократор са църквата Неа и църквата Хосиос Лукас[128].

---

[122] Подробни данни за матрицата не са дадени, поради липсата на съдействие от страна на колегите от РИМ – Пловдив, които обясниха, че се готви публикация на същата, но кой, къде и кога, така и не стана ясно.

[123] **Дончева, С.** Късносредновековна бронзова матрица с изображение на Архангел Гаврийл. – В: Преславска книжовна школа, Т. 15, 2015, (*под печат*). **Дончева, С.** Късносредновековна бронзова матрица с изображение на архангел Гавраил. – В: Преславска книжовна школа, Т. 15, 2015, 406–411.

[124] **Бенчев, И**. Иконы Ангелов…, с. 56

[125] **Бенчев, И.** Иконы Ангелов. Образы небесных посланников. Москва, 2005, с. 50.

[126] **Фергюсън, Д.** Христианский символизм. Москва, 1998, с. 166.

[127] **Вълева, Ю.** Ангелология и архангелски изображения. – Проблеми на изкуството, 2, 1987, 33–38.

[128] **Chatzidakis N.** Hosios Loukas. Byzantine Art in Greece. Athens, 1997; **Герасименко Н.** Кафоликон монастыря Осиос Лукас в Фокиде. Изображения святых в храмовой декорации. Москва, 2002.

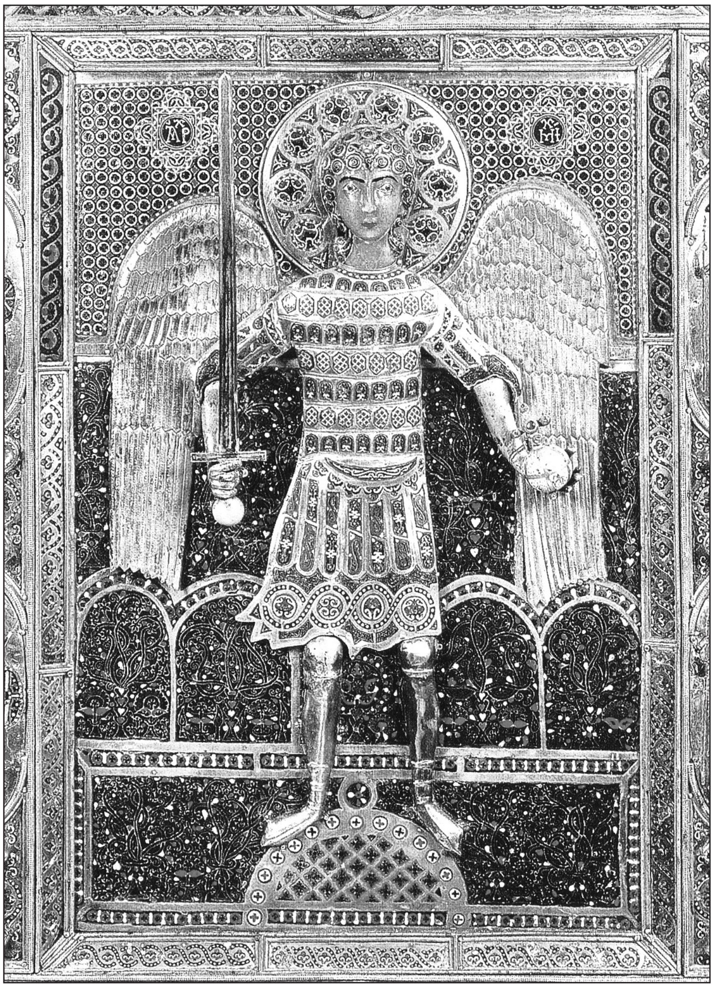

Обр. 34. *Икона с Архангел Михаил. Детайл. Злато, сребро, емайл. Константинопол. Катедралата Сан Марко, Венеция. XI–XII в. Procuratoria di San Marco, Venice, Italy.*

Fig. 34. *Icon with Archangel Michael. Detail. Gold, silver, enamel. Constantinople. San Marco, Venice. XI–XII century. Procuratoria di San Marco, Venice, Italy.*

Подобни композиции се наблюдават в богатите култови сгради в Сицилия, оформени под византийско влияние – Капела Палатина, църквата Марторана, абсидите на катедралите в Чефалу и Монреале[129]. Във връзка с темата са бюстовите изображения на архангелите, всеки в отделен купол, от параклис в Гьореме, Кападокия[130].

Наред с архангел Михаил, Гавраил се явява един от висшите ангели (*Обр. 36*). На древноеврейски език името Гавраил означава „крепост Божия“. В Стария завет той се счита за ангел-хранител на избрания народ. Неговото място е на северната страна на храма. Християните приемат, че той донася молитвите на хората до небесата (Лк. 1, 19, 26). Гавраил се явява посланик в Стария и Новия Завет – носител на радостно благовестие,

---

[129] **Лазарев, В.** История византийской живописи. Москва, 1986, с. 95, 115–120, ил. 299, 302, 376, 383; **Kitzinger E.** The Mosaics of St. Mary's of the Admiral in Palermo. Washington, 1990; **Demus O.** The Mosaics of Norman Sicily. N. Y., 1988; **Демус О.** Мозаики византийских храмов. Принципы монументального искусства Византии. Пер. Э. Смирновой. Москва, 2001, krotov.info/history/08/demus/demus00.html.

[130] **Демир, О.** Кападокия – колыбель культуры. Анкара, 2009, с. 42.

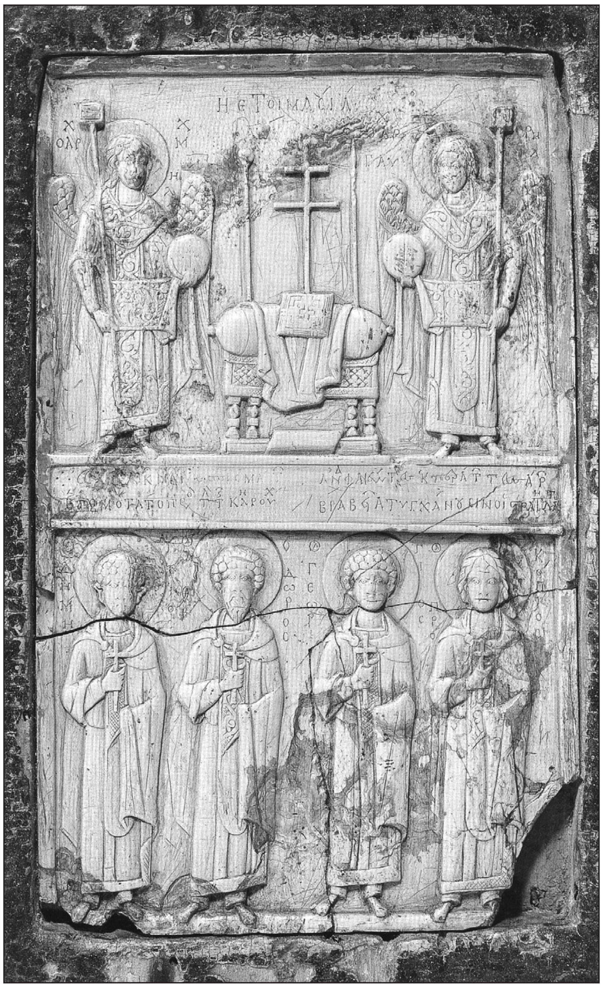

Обр. 35. *Икона с Архангелите Михаил и Гавраил в сцената „Хетоимасия“ и четирима светци. Стеатит. Константинопол. XI в.*

Fig. 35. *Icon with Archangels Michael and Gabriel in the scene "Hetoimasiya" and four saints. Steatite. Constantinople. XI century.*

ангел на откровението на Божията воля. Той донася вестта на Захарий, че жена му Елисавета ще зачене и роди син, който е съдено да стане Кръстител (Лк. 1, 19). В Назарет архангел Гавраил принася благата вест на Дева Мария, че е избрана от Бог да стане майка на Божия Син (Лк. 26–45). Гавраил подкрепя Исус в пустинята и предрича по-късно Успението на Богородица. Архангелът се явява и тълкувател на книгите, в които ангелите записват всички дела на хората. Затова често се изобразява със свитък в ръцете, заедно с архангел Михаил, стоящи пред вратите, които водят от притвора към наоса на храма. Според „Ерминиите“ той записва мислите на всички, влизащи в него.

Изображението на архангел Гавраил, които много изследователи сравняват с гръцкия бог Хермес, първо се появява в сцената Благовещение в катакомбите на св. Присцила в Рим от III в. Вариантите на сцената Благовещение върху църковните иконостаси се отличават с многообразие на позите и жестовете на действащите лица, характерните атрибути и разнообразието на архитектурния фон. Благодарение на различното жанрово построение на сцената в късновизантийския период тя става сложна и изразителна.

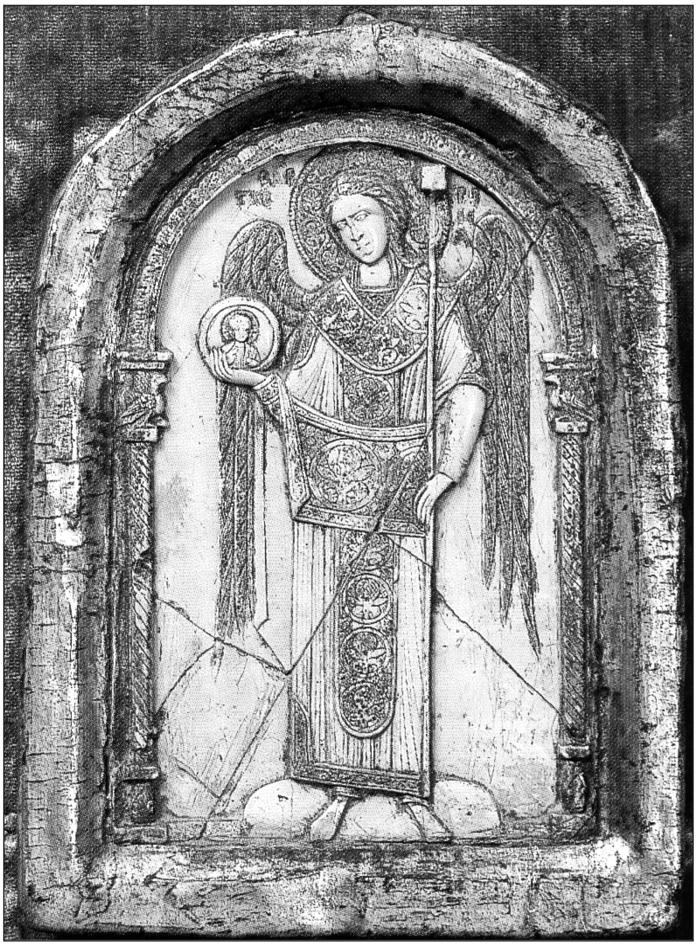

Обр. 36. *Икона с Архангел Гавраил. Стеатит, позлата, сребро. Константинопол. XI–XII в. Museo Banbini, Fiesole, Italy.*

Fig. 36. *Icon with the Archangel Gabriel. Steatite, gold, silver. Constantinople. XI–XII century. Museo Banbini, Fiesole, Italy.*

Разнообразието се проявява в одеждите и придадените атрибути. През ранния период Гавраил е изобразяван с меч или скиптър в ръце, които указват, че той в вестител на Бог. По-късно той държи лилии и разцъфнали клонки, символизиращи чистотата на Дева Мария.

* * *

Разгледаните бронзови матрици представят най-важните християнски персонажи, изобразявани през средновизантийския период. Една част от тях са произведения на византийското изкуство, а други са продукт на местната практика. Докато през късносредновековния период много от сюжетите върху различни творби на металопластиката са изпълнявани по лично подготвени модели, то от X до края на XI в. образците в повечето случаи са предмет на внос. Художествените изделия от скъпи метали и емайл са свидетелство за постепенното натрупване на опит и рутина в занаята, за което свидетелстват и настоящите пособия – важна част от ювелирния инструментариум на всеки добър майстор.

Прави впечатление, че матриците с Христос са само две, при едната от които Спасителят е представен с Богородица (*Кат. No 27–28*). Божията майка е върху три от матриците – две самостоятелни изображения в сцената Одигитрия (*Кат. No 29*) и Епискепсис (*Кат. No 30*) и едно допоясно – в сборната матрица с Христос на трон (*Кат. No 27*). Върху останалите матрици са представени други (наложеното определение „второстепенни"не е удачно) християнски персонажи – Св. Иоан Кръстител (*Кат. No 31*), Св. Петър (*Кат. No 32*), Св. Теодор Стратилат (*Кат. No 33*), Св. Георги (*Кат. No 34*), Св. Димитър (*Кат. No 35–36*), архангелите Михаил и Гавраил (*Кат. No 37–38*). Приоритет сред втората група имат светците-воини, които добиват особена популярност през XI в. Възникването на култа още през X в. се обуславя от историческата действителност. „Встъпването на Византия на пътя на енергичната военна експанзия води до потребността от покровители за оглавяващия войската император и неговите многочислени военачалници"[131]. Императорската тематика изиграва важна роля в установяването на иконографията на светците воини. Непрекъснатите сражения, с които е изпълнен този период налага воински закрилници и предводители. Тези функции се поемат от Св. Георги, Св. Теодор Стратилат и Св. Димитър. Всичко това е съпроводено с промени в иконографията. Хитоните и патрицианските одежди отстъпват място на ризници и доспехи, кръстовете – на копия и мечове, а смирените мъченически изражения се заменят с мъжествени пози[132]. През това време започва да се утвърждава специалната функция на светците-войни и техния постоянен атрибут – оръжието.

Фигурите на светците по всички представени паметници, нелишени от моделировката на светлосенките и релефа, са отзвук от „класицизма" на Македонската династия. От края на иконоборчеството се наблюдава противоположна на абстракцията и умозрителността тенденция и една част от това, което е създадено през този период представлява само по себе си „възраждане" и пряко копиране на по-ранни образци[133]. Нарасналото влияние на Античността се проявява не толкова в монументалната живопис, колкото в иконата, миниатюрата и приложното изкуство. То намира израз в класическите пропорции на фигурите, в почти скулптурното предаване на обема, в лекотата, с която е изобразено тяхното движение, в характера и рисунъка на одеждите им.

От XI в. класическият византийски стил, оформил се основно в края на предшестващото столетие, започва своето триумфално шествие зад пределите на Константинопол, превърнал се в център, където възникват немалко произведения за копиране. Постепенно през XI–XII в. новият стил се разпространява в различни техники на приложното изкуство по целия византийски свят, като при образците от столицата индивидуалните белези на иконографията се съхраняват най-точно. Някои от самостоятелните изображения са популярни за втория по големина град на империята – Солун и са следователно са изработвани по солунски модели[134].

Достигналите до нас паметници показват, че не съществува точно разделение по отношение на производството и разпространението на тези предмети. Няма и достатъчно основания да се смята, че всички произведения са внос отвън. Следва да се приеме, че в повечето случаи, те са създадени на място по даден образец. За това свидетелстват и настоящите паметници, чиито брой не е голям, но достатъчен, за да покаже наличието на местно производство и практика. Особеностите на техниката на леене дава възможност за многократното мултиплициране на различни произведения, което показва пътищата на разпространение на византийската художествена култура и повлияните от нея страни. В тези случаи не е имало нужда от чужди майстори. Непосредственото копиране на вносните оригинали е правено от местните ювелири. Така образците на отделните иконографски типове, изработвани основно в ателиетата на византийската столица, по различни пътища достигали и пределите на средновековна България.

---

[131] **Лазарев, Н.** Новы памятник станковой живописи XII в. и образ Георгия-война в византийском и древнерусском искусстве. – В: Русская средневековая живопись. Москва, 1970, с. 69.

[132] **Grabar, A.** Reliquaires de Saint Démétrios. – DOP, V, 1950, 1–28.

[133] **Райс, Т.** Искусство Византии. Москва, 2002, с. 71.

[134] **Плетньов, В., К. Тотев.** Бронзова матрица със светци-войни от Варненския музей. – ИНМВ, (38 – 39), 2002–2003, 396–405.

КЪСНО БЪЛГАРСКО СРЕДНОВЕКОВИЕ (XII–XIV в.)

В тази част попадат най-много предмети, което се дължи най-вече на развитата и утвърдена ювелирна практика през този период. То е засвидетелствано от разкритите немалко работилници, съсредоточени главно в по-големите градски центрове и от богатия инструментариум, намерен в тях. В зависимост от средата, в която са открити инструментите, степента на запазеност е различна – има перфектно съхранени леярски форми и матрици и такива, на които личат само отделни детайли от изображенията върху тях. Повечето обаче, са в много добро състояние и дават сравнителна ясна представа за разнообразието от мотиви и украси, които са били предпочитани и пресъздавани върху металните изделия по това време.

Сред тях най-многобройна е групата на калъпите – общо 41. В повечето от тях са отливани накити (обеци, наушници, копчета) и коланни украси (токи, апликации). Малка част са тези, използвани за изготвянето на култови предмети, предимно кръстове. Друг вид са калъпите за слитъци, които са предимно едносъставни и опростени форми.

За разлика от калъпите, броят на матриците е по-малък и наброява 21 предмета. Сред тях преобладават тези с изображения на християнски персонажи. Следват матриците за апликации с растителна орнаментика и митологични мотиви. Отделно са разгледани т. нар. ещеци или матрици за изчукване на полусферични копчета (общо 8 броя).

Калъпи

Калъпите са представени в няколко групи според изображенията, нанесени върху техните работни повърхности. При някои от калъпите се наблюдава повторение и застъпване на един и същ мотив, а при други – съчетание от няколко различни мотива. Това на практика ги определя към повече от една „група“. В случая е предпочетена тази, в която даденото изображение преобладава над останалите по някой от признаците – големина, форма, украса. Разделението, разбира се, остава условно, като има за цел единствено да синхронизира текста.

Заедно са представени 7 калъпа, върху които преобладава флоралната украса. Първият, намерен на Царевец, съвместява шест изображения на розети с различен брой листа, кръгли украси с перлен ред и сложни съчетания между тях (*Кат. No 39*)[135]. Подобен на него е калъпът от Калиакра, служил за отливането на шестлистни и многолистни розети, сферични копчета и кръгли апликации (*Кат. No 40*)[136]. Освен тях, отливани са и предмети (върху обратната страна на калъпа) с изображение на кон и с геометрична украса. Следващите две форми са намерени в златарски работилници при крепостта Червен. Върху едната е изобразена розета с триъгълни лъчи (*Кат. No 41*)[137], а върху другата – трилистник и апликация със седемлистна розета (*Кат. No 42*). Такива две розети, но с шест листа има при калъпа от Стара Загора[138] (*Кат. No 43*). Освен тях е нанесено очертанието и на коланен край с релефна украса от трилистна палмета с издължено средно листо. Последно е представен калъп за отливането на кръгли украси (апликации) с четирилистници (*Кат. No 44*)[139].

---

[135] **Българският средновековен град.** Технологии. София, 1995, с. 35, обр. 70.

[136] **Василева, Е.** Каменен калъп за накити от Калиакра. – В: Приноси към българската археология, Т. VII, 2013, 173–178.

[137] **Димова, В., С. Георгиева, В. Нешева и кол.** Средновековният Червен. Т. 1, София, 1985, с. 186, обр. 39.

Изобразителните мотиви върху тези няколко калъпа показват, че в основата на всички тях стои розетата с нейните разновидности – различни по форма (заоблени или лъчисти) и по брой (три, пет, шест, седем) листа. След тях се нареждат палметата и геометричните мотиви (точки, триъгълници, ромбове). В повечето случаи обаче, е налице тяхното съчетаване, оформящо една богата и изящна композиция, в центъра на която стои флоралния мотив.

Розетата е универсална емблема на слънчевото божество, която се утвърждава в изкуството на Средна Азия и Средиземноморския свят и тази ѝ роля се запазва до средновековието[140]. Приема се, че розетата е един от първите мотиви, поставени в кръг – съчетание, станало особено популярно и разпространено през късния период[141]. Тя има апотропейно значение, в което е загатнато колелото в образа на цвете и символ на земния живот. Розетата е особено разпространена във византийското изкуство, предимно по произведения на металопластиката, резбата по слонова кост и живописта[142]. В християнската иконография тя е съдът, приел кръвта на Христос и затова изобразените върху паметниците розети се тълкуват като негови символи.

Постепенно църковната иконопис превръща розата в олицетворение на Божията майка и почитанието на Йоан Богослов, откъдето става широко разпространена върху ампулите-евлогии[143]. Розетите върху разгледаните калъпи обаче, не носят подобна символика. Те имат по-скоро декоративен характер, който се изразява чрез употребата им върху средновековния костюм (апликации, копчета). В тази си роля, розетите излизат извън религиозната образност, характерна за паметниците на християнското изкуство и се възприемат като орнаментален мотив. Подобна е ролята и на палметата, която е особено популярна в раннобългарското изкуство. Срещат се трилистни, петолистни, седемлистни и дори деветлистни палмети. Начинът на свързване и прерастване на сърцевидната рамка в трилистна палмета е специфичен за византийската орнаментика, а оттам и за българското изкуство.

Следващите 3 калъпа са използвани основно за направата на обеци – луници с два рога. Първият, от крепостта Акве калиде, е за плоски предмети, отливани в двустранна форма с украса от коси насечки (*Кат. No 45*)[144]. Подобен е този от църквата „Св. Димитър“ в Търново (*Кат. No 46*)[145]. Луниците върху него са плътни, но с по-обемни тела и по-дълги рогове. В този калъп са отливани и пръстени с изображение на орел в хералдична поза – предпочитан мотив върху пръстени от XII–XIV в. Подобен е Бесаровият златен пръстен-печат от първата половина на XIV в., намерен в некропола на църквата Св. „Четиридесет мъченици“ (*Обр. 37*)[146].

---

[138] **Българският…**, с. 34, обр. 66.

[139] **Пак там,** с. 35, обр. 73–74.

[140] **Даркевич, М.** Символы небесных светил в орнаменте Древней Руси. – СА, 4, 1960, 56–67.

[141] **J. Lowden.** The Jaharis Gospel…, p. 60, fig. 64; A. Frantz. Byzantine Illuminated…, p. 57; Pl. VII, 4; IX, 4, 8; X, 6, 9, 11, 14.

[142] **Равдоникас, В.** Элементы космических представлений в образах наскальных изображении. – СА, 4, 1937,11–32.

[143] **Дончева, С**. Ампули – евлогии от раннохристиянския период (IV–VI в.). (Колекция от РИМ – Шумен.) – ИИМШ, 13, 2006.

[144] **Дончева, С**., **Ц. Дражева.** Два калъпа за накити от средновековната крепост Акве калиде – Терма, Бургаски минерални бани. – В: Сборник в памет на Цоня Дражева, (под печат).

[145] **Робов, М**. Двулицев калъп за отливане на накити от Търново. – ГНМСБ, XIX, 1993, 109–117; За

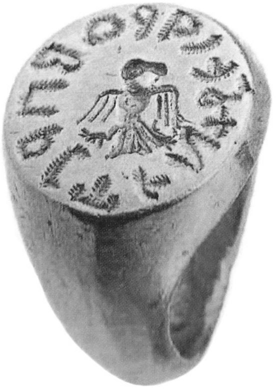

***Обр. 37.** Бесаров златен пръстен. Църква „Св. 40 мъченици“, Търново. XIV в. (по К. Тотев).*
***Fig. 37.** The Besar gold ring. St. 40 Martyrs church, Tarnovo. XIV century. (by K. Totev).*

Третият калъп е предназначен за отливането на луници с кухи тела (*Кат. No 47*)[147]. Тази форма, наречена имитационна, е по-различна от останалите. Тук се използва техниката на „изплискване“, при която металът навлиза през единия леечен канал, полепва по формата и се излива през другия възможно най-бързо, за да не се втвърди в нея. Тази техника, характерна за късносредновековната практика, бележи едно по-високо ниво на развитие на този занаят.

Изисквали се специфични умения и отлично владеене на леярската практика. Не случайно, „имитационния“ калъп е намерен в столичния център Търново, където са открити достатъчно свидетелства за неговото практикуване. Поти с полепнало по тях злато са намерени при разкопките на жилищна сграда северно от Двореца[148]. Намерените при разкопките на комплекса „Св. Четиридесет мъченици“ поти за леене на цветни метали показват, че леенето на накити е практикувано и в манастирските средища. Що се отнася до символиката на луницата – за нея са изписани много неща, които няма да бъдат повтаряни тук. Само ще отбележа, че лунарните украшения се разпространяват в широкия ареал на почти всички културни общности от бронзовата епоха до XVIII в. и от Средна Азия до Западна Европа. В християнската традиция Луната се свързва с Богородица и девичеството и е символ на победата над враждебните сили с помощта на Христовата църква.

отливането на накити във Велико Търново (XII–XIV в.). – В: Българските земи през Средновековието (VII–XVIII в.). Т. III-2. Варна, 2005, 277–286.

[146] **Тотев, К.** Златни пръстени-печати от времето на Второто българско царство 1185–1396, с. 115–116, 155, Табл. III, 7.

[147] **Ангелов, Н**. Към въпроса за развитието на занаятите в средновековния Търновград през XIII–XIV в. – ИИМВТ, V, 1972, с. 56–57, обр. 7–8; **Долмова-Лукановска, М.** За производството на средновековни накити в Царевград Търнов. – Археология, 4, 1979, с. 49–50, обр. 6–7; **Българският…**, с. 35, обр. 71–72.

[148] **Попов, А.** Търновската „Велика лавра“. – ИБИД, XXXIII, 1980, с. 95. **Робов, М**. Двулицев калъп за отливане на накити от Търново. – ГНМСБ, XIX, 1993, с. 116.

Самостоятелно е представен калъп за отливане на апликации и плочка от пръстен произхождащ от Царевец (*Кат. No 48*)[149]. За разлика от повечето калъпи, той е едностранен и няма леечни канали. Интерес представлява една от апликациите, изобразяваща стилизирана птица в полет. Подобни изделия не са известни досега у нас, но са публикувани от некрополи (XII–XIV в.) в Румъния[150].

Поредните 9 калъпа са използвани за отливане на обеци-халки, като при някои от тях са оформени гнезда и за други предмети. Наблюдават се най-различни варианти. Едни от халките са с полусферични плътни топчета, „нанизани" на халката, други се състоят от един или няколко концентрични кръга, а трети имат сложна украса. Върху калъп, намерен в занаятчийския комплекс до църквата „Св. Никола" в Мелник са издълбани гнездата на халки с полусфери, на дъното на които са оформени шестлистни розети[151]. Върху отливката се получава релефна украса, имитираща гранулация. Втората халка (наушник) е от типа луници с полукръгла ажурна висулка (*Кат. No 49*). Халки от по-опростения вариант – окръжности без допълнителна украса, са отливани в калъп от крепостта при Цар Асен (*Кат. No 50*). Подобен калъп с четири единични гнезда е намерен при Червен (*Кат. No 51*)[152]. От Царевец произхожда многосъставна форма, в която са отливани едновременно две халки и закопчалка (*Кат. No 52*)[153]. Втората повърхност е останала недовършена и към двата кръста, нанесени върху нея, не са прокарани леечни канали. Мястото на свързване е обозначено със специални знаци.

Подобен едовършен калъп е този от крепостта Акве калиде с нанесени изображения на две халки с вписан кръст и гранулация в долния край и отделно малка висулка с флорална форма[154]. Обратната страна е с недовършена украса (апликация), (*Кат. No 53*). Половина от двусъставен калъп, намерен на Трапезица в Търново, е служел за отливане едновременно на халки и висулки, използвани за украсата на наушници, прочелници и диадеми (*Обр. 76, Кат. No 54*).

Към тази група се отнасят и два калъпа за отливане на халки, които не са използвани за украса. Единият е от парче тухла, а другият – каменна многосъставна форма от повече от две части (*Кат. No 55–56*)[155].

В 3 от калъпите са отливани, заедно с други предмети, и кръстове. Върху калъп от Мелник, освен наушник с три топчета и халка са отливани копчета, пръстени и кръстове с вертикално рамо и две успоредни напречни рамена, чиято повърхност е набраздена от насечки и кръгли орнаменти (*Кат. No 57*)[156].

---

[149] **Ангелов, Н**. Към въпроса за развитието на занаятите в средновековния Търновград през XIII–XIV в. – ИИМВТ, V, 1972, с. 54–55, обр. 5; **Долмова-Лукановска, М.** За производството на средновековни накити в Царевград Търнов. – Археология, 4, 1979, с. 47, обр. 2; **Българският…**, с. 35, обр. 69.

[150] **Dimitriu, L.** Der Mittelalterliche Schmuck des Unteren Donaugebietes im 11–15. Jahrhundert. București, 2001, Taf. 12, 26–28; 13, 5–7; 28, 13–23.

[151] **Комитова, Ц.** Производство на накити в средновековния Мелник. – В: In honorem Ludmilae Donchevae – Petkovae. София, 2009, с. 477, обр. 5, 2.

[152] **Димова, В., С. Георгиева, В. Нешева и кол.** Средновековният Червен. Т. 1, София, 1985, с. 186, обр. 38.

[153] **Долмова-Лукановска, М.** За производството на средновековни накити в Царевград Търнов. – Археология, 4, 1979, с. 47–49, обр. 3–4; Археологически проучвания на Царевец. В. Търново, 2007, с. 122, Табл. XXXI, 1.

[154] **Дончева, С.**, **Ц. Дражева.** Два калъпа за накити от средновековната крепост Акве калиде – Терма, Бургаски минерални бани. – В: Сборник в памет на Цоня Дражева, (под печат).

[155] **S. Doncheva, N. Nikolov.** Moulding Practice in Bulgaria at the Middle Ages. – In: Archeologia mileniului I p. Chr. II. Interferenţe culturale la Dunărea de Jos. Bucureşti, 2011, p. 307, obr. 6.

[156] **Комитова, Ц.** Производство на накити в средновековния Мелник. – В: In honorem Ludmilae Donchevae – Petkovae. София, 2009, с. 477, обр. 5, 1.

Калъп за медалиони с вписан кръст (γ – кръст) е намерен на хълма Момина крепост в Търново (*Кат. No 58*)[157]. Той е използван за отливането на висящи украси за поликандилиони (хороси, полиелеи)[158], което се подсказва от големината на изображението върху калъпа (*Обр. 38*). Досега подобен предмет не е известен от територията на средновековна България. Намирането му в Търново означава, че този вид светилници не са били единствено предмет на внос, а са изготвяни и в местните работилници на столичния център. Кръстове с вертикално рамо и горна част във форма на трилистник, заедно с ажурна листовидна украса, са отливани в калъп от Шуменска крепост (*Кат. No 59*)[159]. Глинен едностранен калъп от Шуменското плато е бил предназначен за изготвянето на сърцевидни ажурни висулки с ухо за окачване и триъгълни декоративни елементи, запълнени с гранули (*Кат. No 60*).

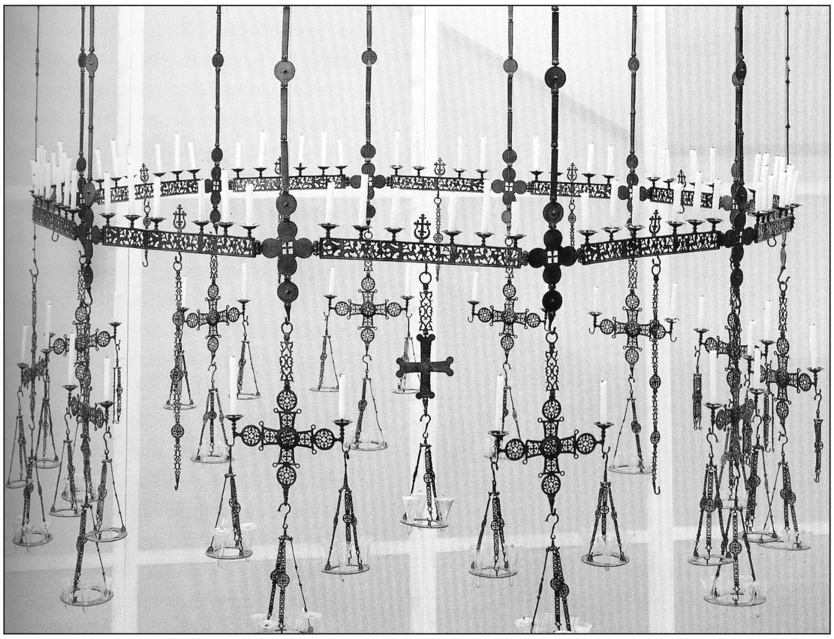

Обр. 38. *Хорос. Византия. XIII–XIV в. Museum für Vor-und Frühgeschichte, Munich.*
Fig. 38. *Horos. Byzantium. XIII–XIV century. Museum für Vor-und Frühgeschichte, Munich.*

Заедно са представени 4 калъпа за производството на токи. В два от тях – единият, намерен при с. Кичево, Варненско (*Кат. No 61*), а другият на Царевец, са отливани лировидни токи с кръгли орнаменти в ъглите (*Кат. No 62*)[160]. Известни са няколко цели коланни гарнитури с подобни токи. Отделно се намират единични апликации. Повечето са отлети от сребърна сплав, върху която е нанесена позлата, но не са малко и тези от бронз, каквато е намерена на мястото, откъдето произхожда калъпа от Търново[161]. Глинен едностранен калъп за овални токи е намерен на крепостта в Перник (*Кат. No 63*)[162]. В него са отливани едни от най-широко разпространените токи през средновековието. От Царевец произхожда и част от многосъставна форма, върху която са нанесени негативите на тока и халка (*Кат. No 64*)[163]. Мрежата от канали под тях, предполага отливането на поне още четири предмета. Подобен елемент от такъв калъп е намерена на Шуменска крепост, където са издълбани пет успоредни канала (*Кат. No 65*)[164].

---

[157] **Робов, М**. Каменен калъп за равнораменни кръстове. – ИИМВТ, XIII, 1998, 126–131.

[158] **Byzantium.** Faith and Power (1261 – 1557). Ed. by H. Evans. The Metropolitan Museum of Art, New York, 2004, p. 116, 125, Abb. 60.

[159] **Дончева, С.** Калъпи за метални предмети и украси от Шуменската крепост (XII–XIV в.). – ИИМШ, Т. XIV, 2008, с. 60, обр. 2а-б.

[160] **Павлова, В.** Колан от XIV в., открит до с. Кичева, Варненско. – В: AMV VIII-1. Terra Antiqua Balcanica et Mediterranea. Сб. В чест на А. Минчев. Варна, 2011, 461–479; **Долмова-Лукановска, М.** Златарството в Търнов. – В: Културата на Средновековния Търнов. София, 1985, с. 91, Табл. III, 1; Археологически проучвания на Царевец. В. Търново, 2007, с. 330, Табл. XX, 1а-б.

Специално за отливането на сферични копчета с петлик са предназначени 3 калъпа. Тук трябва да споменем и някои от разгледаните по-горе, в които заедно с други предмети са отливани и копчета. Това са калъпите от Търново, Калиакра, Червен и Мелник. Двусъставен имитационен калъп за отливането не на плътни, а на кухи копчета, произхожда от Царевец[165]. Неговата употреба е подобна на калъпа за изготвянето на луници, също от Търново. Копчета са отливани и в малко двуделно каменно калъпче от същото място (*Кат. No 67*)[166].

Повече от един предмет е отливан в калъпа от Шуменска крепост. В него едновременно са отливани пет плътни копчета с различна големина (*Обр. 39, Кат. No 68*)[167]. Върху гърба е врязано изображението на птица (паун), което има декоративна роля и показва художествените уменията на гравьора, вероятно изработил калъпа. Едностранна форма от Шуменска крепост е използвана за отливането на S-овидни закопчалки за пафти към женски колани (*Кат. No 69*)[168]. Този вид колани се появяват в края на средновековието и стават особено популярни през възрожденската епоха.

На източния склон на Патриаршията в Търново е намерена част от многосъставна форма, върху която личат по-ясно само двата успоредни канала за вливане на метала (*Кат. No 70*)[169]. Изображението е неясно и силно обезличено. Специално внимание трябва да бъде отделено на 3 калъпа за отливане на сфероконуси, намерени в София през 50-те години на миналия век (*Кат. No 71–73*)[170]. Те са изцяло запазени и се състоят от четири отделни части, свързани с оловни скоби. Работните повърхности върху отделните елементи са богато декорирани с геометрични и растителни мотиви. Единият от калъпите е служил за отливането на зооморфен съд във формата на птица.

---

[161] **Павлова, В.** Съкровищата на Средновековна България. Каталог на изложба. Варна, 2007, с. 47, обр. 5.11; с. 53, обр. 8.6; **Doncheva, S.** A Silver Gilded Belt from 13th – 14th Century. – In: Archaeologia Bulgarica, X, 2006, 1, 65–76 и пос. лит.; **Долмова-Лукановска, М.** Златарството в Търнов. – В: Културата на Средновековния Търнов. София, 1985, с. 91, Табл. III, 4.

[162] **Чангова, Й.** Перник. Т. III, Крепостта Перник VIII–XIV в. София, 1992, с. 36, обр. 8.

[163] **Ангелов, Н**. Към въпроса за развитието на занаятите в средновековния Търновград през XIII–XIV в. – ИИМВТ, V, 1972, с. 55–56, обр. 6; **Долмова-Лукановска, М.** За производството на средновековни накити в Царевград Търнов. – Археология, 4, 1979, с. 47, обр. 2; **Българският…,** с. 35, обр. 75.

[164] **Дончева, С.** Калъпи за метални предмети и украси от Шуменската крепост (XII–XIV в.). – ИИМШ, Т. XIV, 2008, с. 62, обр. 4а-б.

[165] **Българският…,** с. 35, обр. 68.

[166] **Долмова-Лукановска, М.** Търновските царе. Инсигнии, церемонии, дворец. В. Търново, 2011, с. 110, обр. 39.

[167] **Дончева, С.** Калъпи за…, с. 58, обр. 1а-б.

[168] **Дончева, С.** Пос. съч., с. 62, обр. 6.

[169] **Долмова-Лукановска, М.** За производството на средновековни накити в Царевград Търнов. – Археология, 4, 1979, с. 49, обр. 5.

[170] **Станчева, М.** Каменни калъпи за сфероконуси от София. – Археология, 1, 1961, 22–27; **Йосифов, Д.** За технологичните особености на каменните калъпи от София. – В: Изследвания по българска средновековна археология. Сб. В чест на проф. Рашо Рашев. В. Търново, 2007, 396–404.

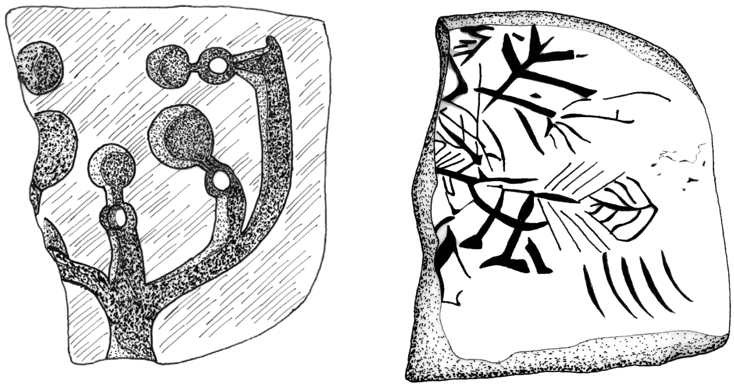

Обр. 39. *Калъп за копчета. Мергел. Шуменска крепост. XII–XIV в. Графична реконструкция. (по автора)*

Fig. 39. *Mould of buttons. Marl. Shumen fortress. XII–XIV century. Graphic reconstruction. (by the author)*

Въпросите, свързани с предназначението на сфероконусите са дискутирани многократно. Най-приемливо е мнението, че този вид малки съдове са използвани за съхранението и пренасянето на различни вещества и течности. На заден план остава твърдението, че това са оръжия – „гранати“, пълнени със запалителна течност[171]. Не само материалът, но и богатата украса показват продължителната употреба на съдовете. Морфологическите характеристики на сфероконусите обясняват тяхното създаване и предназначение. Сферическата форма, дебелите стени и тясното устие способстват за съхраняването и удобния транспорт на течности и прахообразни вещества. Богатата орнаментика пък удовлетворявала естетическите потребности на потребителите. Едно от веществата, които най-често се поставя в тях е живакът, използван широко в ювелирната практика и фармацията. В Самарканд в една от ювелирните работилници например, са намерени бронзови сфероконуси с останки от живак по вътрешните стени[172]. Склад на сфероконуси (28 броя) е намерен и до пещ за топене на мед в Билярското градище, Волжска България[173].

След обобщаването на всички известни данни се налага мнението за използването на тези съдове предимно за съхранение на живак. Преносът на живак и неговите съединения за производствени цели, изисква удобство и трайност, затова някои от съдовете са груби и здрави; голямо внимание се обръща на уплътняването на вътрешността им, която често е полята с ангоба[174]. Флаконите, в ролята на химическа посуда и тара, пренасяли и други ценни течности, реактиви, масла и лекарства; използвали се в парфюмерията и бита. Местонамирането на сфероконусите в обществени сгради и жилищни домове свидетелства за многофункционалното им предназначение[175]. Те имат широка популярност и се произвеждат масово в продължение на векове (от IX до XV в.) в много региони на

---

[171] **Wulzinger, K., P. Wittek, F. Sarre.** Das islamische Milet. Berlin, 1935, S. 76.

[172] **Буряков, Д.** Коллекция бронзовых художественных изделии XIV–XV вв. Из Самарканда. – Общественные науки в Узбекистане. 8–9, 1969, 81–86.

[173] **Халиков, А.** Столицата на Волжска България от домонголско време. – Археология, 1, 1973, с. 26, обр. 4.

[174] **Ртвеладзе, Э.** Сфероконические сосуды из Маджар. – СА, 4, 1974, 280–284; **Михайлова, Т.** Сфероконуси от Плиска. – Археология, 1, 1987, с. 20.

[175] **Галиева, З.** Типология керамических сфероконусов Средней Азии. – РА, 1, 2014, с. 85.

Близкия Изток, Закавказието, Средна Азия и Поволжието[176]. Разпространението им отразява търговските връзки между средновековните общности в цяла Евразия. Настоящите три калъпа показват, че България не е изключение от този път.

Представянето на къснoсредновековните калъпи завършва с 4 едностранни (отворени) форми за слитъци. Половината от тях са намерени на Шуменска крепост (*Кат. No 74–75*)[177], а останалите – до производствено съоръжение, източно от църквата „Св. Никола"в Мелник (*Кат. No 76–77*)[178]. Всички слитъци са с издължена форма и заоблени краища, с изключение на каменния калъп от Шуменска крепост, където правоъгълното гнездо е с разширени встрани и скосени надолу страни.

Матрици

Матриците от времето на късното средновековие са общо 21 и са представени в няколко тематични групи. Първата от тях включва матрици, върху които са изобразени персонажи и сцени от християнския пантеон. Водещо място заема матрицата със сцената Благовещение, определена като византийско столично произведение от края на XII – началото на XIII в. (*Кат. No 78*)[179]. Върху лицевата страна е представен Архангел Гавраил в профил и с вдигната за благослов ръка, с абревиатура на името – „О (АР)Х(АГГЕЛОС) Г(АВРІНЛ)". Пред него е Богородица, предяща на фона на голям храм. Позата на Божията майка е отглас на античните традиции – с облекчен десен крак, с перфектно изваяни гънки на хитона и подчертаване на тялото. Движението се чувства в цялата композиция. Архангелът е предаден с развяващ се хитон и вдигната за благослов дясна ръка, а крилата са прибрани до тялото, като завършек на полет. Открояващият се край на долната част на хитона, представен зад десния му крак напомня на крилата на глезените на Хермес[180]. Изображението на архангел Гавраил, където той се сравнява с Хермес е в сцената Благовещение в катакомбите на Присцила от III в. Архангелът е представен в антични одежди, с дясна вдигната ръка приветстваща Дева Мария[181]. През ранния период Гавраил е изобразяван с меч или скиптър в ръце, които указват, че той в вестител на Бог. По-късно той държи лилия, символизираща чистотата на Мария. Гълъбът символизира присъствието на Бог или Светия Дух.

Съдът между двете фигури показва мястото на действието – кладенеца в Назарет или дома на Йосиф. В глава 12 на „Протоевангелие (Книга) на Яков", възникнала през II в. и получила широко разпространение във Византия след X в. се казва: „Тя взе един съд и отиде да почерпи вода. И чу се глас, който ѝ каза: Радвай се благодатна, Господ е с тебе и ти си благословена между жените". Тя се огледа надясно и наляво, откъдето дойде гласът и обхваната от страх влезе вкъщи. Постави съда, червеното и като седна на стола, запреде. Но застана пред Нея Ангел господен, който ѝ каза: „Не бой се Марийо, защото ти намери благоволение пред всемогъщия и ще заченеш от неговото слово…"[182].

---

[176] **Галиева, З.** Пос. съч., с. 78.

[177] **Дончева, С.** Калъпи…, с. 62, обр. 5.

[178] **Комитова, Ц.** Производство на накити в средновековния Мелник. – В: In honorem Ludmilae Donchevae – Petkovae. София, 2009, с. 475, обр. 4, 1–2.

[179] **Янков, Д.** Средновековни модели-матрици от Стара Загора. – В: Приноси към българската археология, Т. I, София, 1992, 227–230, обр. 1.

[180] Пос. съч., с. 228.

[181] **Бенчев, И.** Иконы ангелов. Образы небесных посланников. Москва, 2005, с. 96–97.

[182] **Петканова, Д.** Стара българска литература. Т. I, Апокрифи. София, 1981, с. 127.

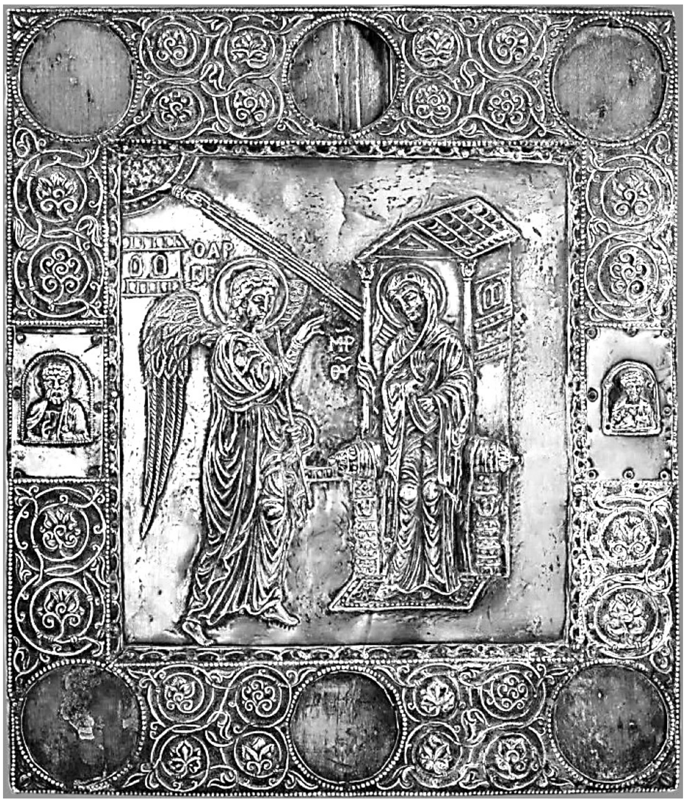

Обр. 40. *Икона с Благовещение. Сребро с позлата. Константинопол. XII–XIII в. Benaki Museum, Athens.*

Fig. 40. *Icon with the Annunciation. Silver gilt. Constantinople. XII–XIII century. Benaki Museum, Athens.*

Освен, че съдът може да се тълкува като атрибут на иконографската сцена, той обозначава евхаристийната жертва и чистотата на мисията на Божията майка. В много изображения Мария е представена с книга в ръка, като архангел Гавраил за миг я откъсва от четенето[183]. Гавраил е посланик и в Стария и в Новия Завет – носител на радостно благовестие, ангел – Откровение на Божията воля. В Назарет той донася благата вест за това, че Бог е избрал Мария в качеството на Майка на Божия Син Иисус Христос (Лк. 1, 26–45). Сюжетът е претворен в много произведения на византийското изкуство, които се превръщат в модели и в най-добрите образци на иконографията (*Обр. 40–42*).

Матрицата със сцената Благовещение от Стара Загора, заедно с тази, представяща Богородица Елеуса (Умиление) от Михайлово са най-добрите произведения на византийската торевтика, намерени по нашите земи от този период.

---

[183] **Фергюсън, Д.** Християнский символизм. Москва, 1998, с. 110.

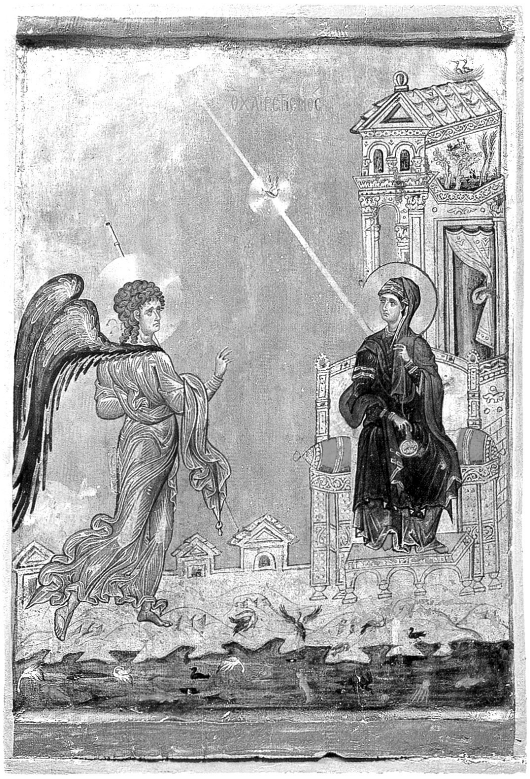

Обр. 41. *Икона с Благовещение. Темпера, злато. XII в. Mount Sinai, St. Catherine.*
Fig. 41. *Icon with the Annunciation. Tempera, gold. XII century. Mount Sinai, St. Catherine.*

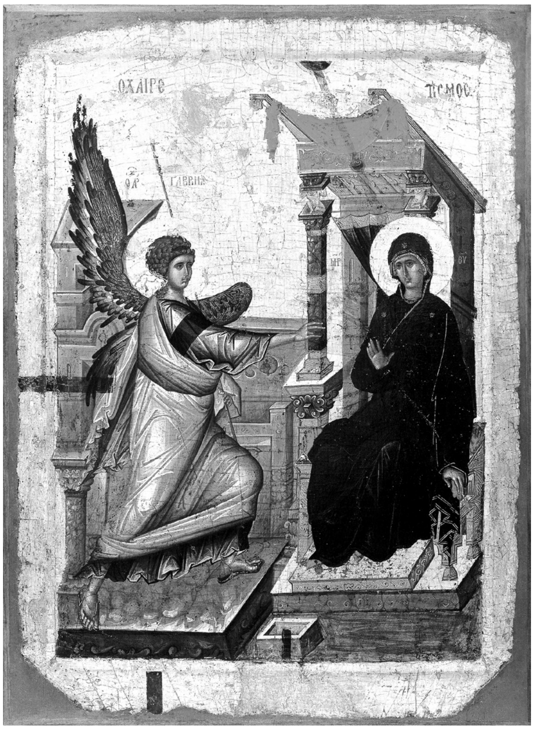

Обр. 42. *Икона с Благовещение. Темпера, злато, сребро. XIV в. Охрид, Македония.*
Fig. 42. *Icon with the Annunciation. Tempera, gold, silver. XIV century. Ohrid, Macedonia.*

Втората матрица е известна отдавна и е обект на много изследвания (*Кат. No 79*)[184]. Релефът се отнася към периода на най-високия разцвет на византийската пластика. Някои го определят към категорията на уникалните паметници, дело на някоя константинополска работилница и голям творец[185]. Приема се, че релефът от Михайлово е кулминационна точка в развитието на византийската скулптура от края на XIII и XIV в. е израз на възвръщането към античните образци[186].

Нежният лик на Божията майка – продълговат овал, тесен нос, малки уста и големи очи, се доближава до византийския иконен тип на Богородица от XII–XIII в., най-точно отразен в мозайката при апсидата на катедралата Santa Maria Assunta, Torcello, Venice. Подобно е изображението и върху византийска позлатена медна икона от Victoria and Albert Museum в Лондон (*Обр. 43*).

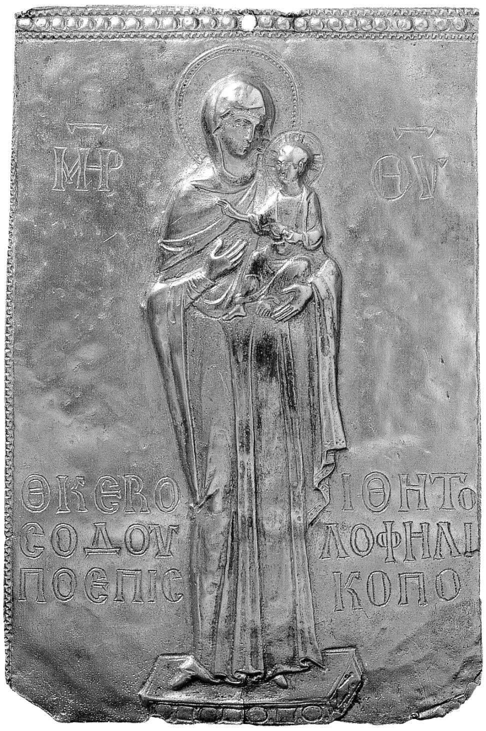

Обр. 43. *Икона с Богородица Одигитрия. Мед, позлата. Константинопол. XII в. Victoria and Albert Museum, London.*

Fig. 43. *Icon with Virgin Hodegetrya. Copper, gold. Konstantinopol. XII century. Victoria and Albert Museum, London.*

Тук се вижда същата елегантност на фигурата на Богородица, отпуснала тежест на единия крак и наклонила умилително глава към Младенеца. Драпировката е строга и не е лишена от схематизъм, което се чувства в нагънатите краища на мафория и в извивките на хитона по десния отпуснат крак. Сходството се дължи на стилистичното родство на двата паметника, които са създадени на различни места, но принадлежат към една и съща епоха и един и същ художествен кръг, в който водещо е връщането към елинистическото изкуство. То личи от триизмерното представяне на фигурите и закръгления релеф. Следствие от тази трактовка е извивката на левия крак на Богородица и поемането на тежестта от десния. Достигащия на множество гънки до земята хитон е детайл, също характерен за античните статуи.

---

[184] **Миятев, К.** Бронзовы рельеф с изображением Богоматери из Пловдивского музея. – Seminarium Kondakovianum, V. Прага, 1932, с. 39–44, Табл. II, 2; **Мавродинов, Н.** Проучвания върху старобългарското изкуство. – ГНМ, VI, 1936, 363–368, обр. 223–225; **Божков, А.** Средновековни релефни икони в България. – Изкуство, XXIX, 2, 1979, 10–18, с. 17; **Василев, В.** Матрици и модели в средновековната торевтика. – В: Сборник в памет на проф. Станчо Ваклинов. София, 1984, 194–196, обр. 3.

[185] **Василев, В.** Пос. съч., с. 196.

[186] **Мавродинов, Н.** Проучвания…, с. 364.

Съпоставката на иконата със сходни образци от XI–XIII в. показват, че тя не излиза от очертанията на общата схема (*Обр. 44*). Тук става дума за едно отклонение от типа Одигитрия, без да се стига до външно припокриване с традиционната „Елеуса". Типът Богородица-Умиление се оформя през XI в. във Византия, откъдето през следващите столетия се разпространява на Балканите, Западна Европа и Русия. За прототип се приема Богородица Одигитрия, който се раздвижва с доближаването на главите на Богородица и Младенеца[187].

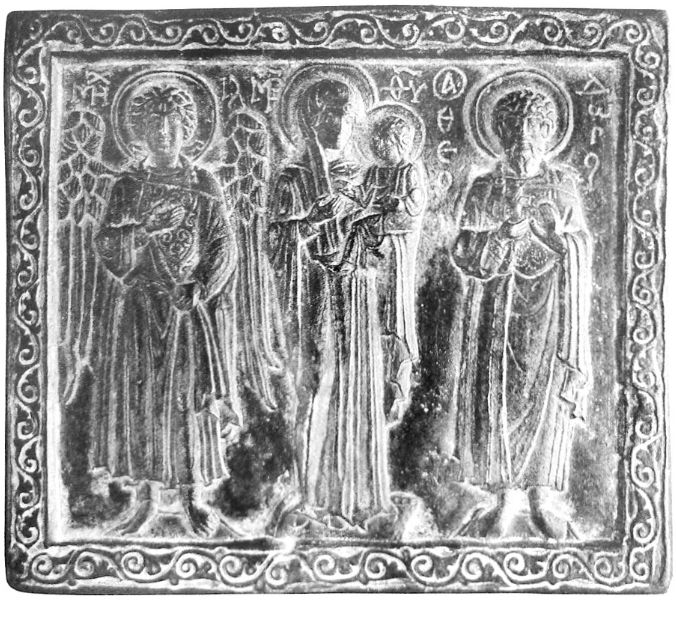

Обр. 44. *Матрица с Богородица Одигитрия, Архангел Михаил и Св. Теодор. Бронз. Византия. XI в. British Museum, London.*

Fig. 44. *Die with Virgin Hodegetrya, Michael the Archangel and St. Theodore. Bronze. Byzantium. XI century. British Museum, London.*

При матрицата от Михайлово Богородица държи Христос от дясната си страна и леко навежда глава към него. Той също обръща поглед към нея, но не посяга да я прегърне – неговата лява ръка държи свитък, а дясната благославя. Общият силует на групата и обемът на раздвижените форми са постигнати с изящество и чувство за пълнота. Със своя рисунък и плавен ритъм на формите, композицията се нарежда измежду най-добрите постижения на този жанр[188]. В нея се чувства обновлението, което не разрушава готовите формули, а ги освежава с полъха на елинизма. Като стил двете матрици са вариант на константинополски прототипове, чиито генезис е не толкова във влиянието на Палеологовия ренесанс, колкото в обвързването с принципите на неокласицизма на по-ранната Македонска епоха.

---

[187] **Лазарев, В.** Этюды по иконографии Богоматери. – В: Византийская живопись. Москва, 1971, 282–291.

[188] **Божков, А.** Средновековни релефни икони…, с. 17 и пос. лит.

Следващите две матрици с изображение на Богородица Елеуса отстъпват многократно на представените произведения и издават почерка на провинциалния майстор-копист. Отливките са некачествени, вероятно бракувани, но изработени по оригинален образец (*Кат. No 80–81*)[189].

Последното се потвърждава от намерените във византийската столица подобни произведения[190] (*Обр. 45–46*). Такъв е сюжетът върху ахатова камея с изображение, изпълнено в плосък, равен и невисок релеф[191]. Резбата е мека и подробна, моделировката съответства на палеологовия стил на изображение, където фронталността отстъпва на ¾ представянето на фигурите. Първата матрица е служила за отливането на стъклени медалиони и е единствената открита досега. Използвана е за отпечатването на негативни изображения в мек материал – глина, леярска пръст. По този начин са отливани не само стъклени медалиони, но и метални изделия. Настоящият модел обаче, носи всички белези на бракувано изделие – разлетия метал по повърхността, нарушената форма, заличените подробности от изображенията. По тази причина той не е използван по своето първоначално предназначение, а впоследствие е превърнат и в пандантив.

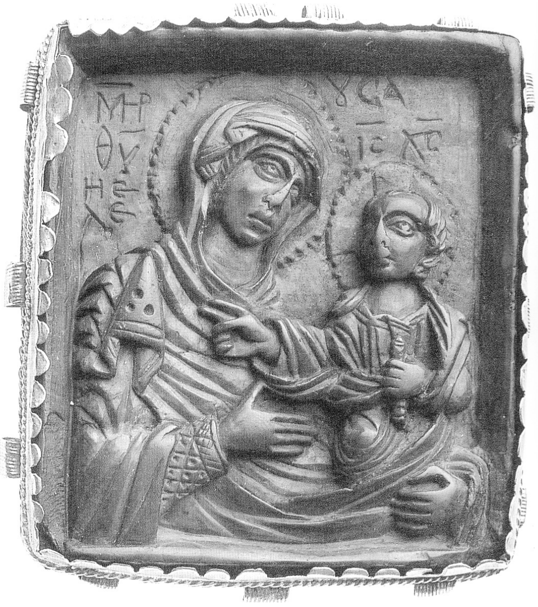

Обр. 45. *Икона с Богородица Елеуса. Стеатит, сребро. Византия. XIV в. Vatopedi Monastery.*
Fig. 45. *Icon with Virgin Eleussa. Steatite, silver. Byzantium. XIV century. Vatopedi Monastery.*

---

[189] **Тотев, К.** Бронзов модел за стъклени камеи от с. Рогачево. – Археология, 2, 1993, 53–57; **Плетньов, В., К. Тотев.** Византийско изкуство. Християнски реликви от Варненско XI–XIV век. Варна, 2011, с. 50, фиг. 24; 165–166; **Totev, C.** Modele de bronze pour les camees de verre du village de Rogatchevo-departament de Varna. – Bulgaria Pontica Medii Aevi IV–V, Sofia, 2003, 131–135.

[190] **Тотев, К., В. Плетньов.** Пос. съч., с. 166.

[191] **Воронцова, Л.** Византийские камеи из ризницы Троице-Сергиевой лавры. – В: Византийская идея. Византия в эпоху Комнонов и Палеологов. Сб. Научных трудов. Санкт-Петербург, 2006, 11–30, с. 26–27.

Другата матрица с Богородица Умиление от Царевец е била предназначена за отпечатването на негативни изображения върху метални пластини (*Кат. No 81*)[192]. Подобна на нея е посребрена бронзова иконка от Плиска, която също е от XIV в. (*Обр. 46*)[193]. Липсата на следи от употреба и видимото нарушаване на нейната цялост предполагат, че и тя не е употребявана и е била отделена за рециклиране. Металът по това време е особено ценен, съхраняван и щателно събиран, затова едва ли може да се приеме, че матрицата е била просто изхвърлена.

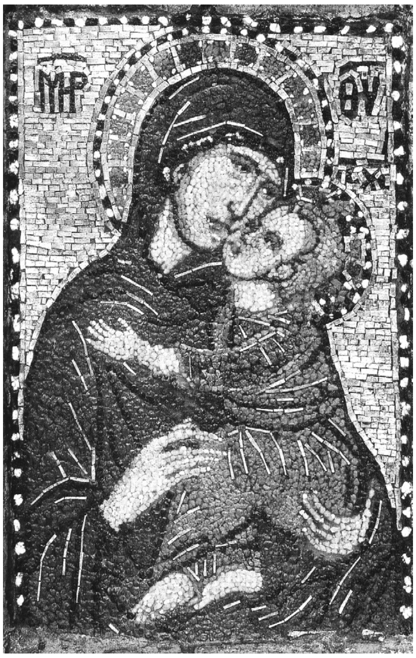

Обр. 46. *Икона с Богородица Умиление. Константинопол. XIV в. Private collection, London.*

Fig. 46. *Icon with Virgin Eleussa. Constantinople. XIV century. Private collection, London.*

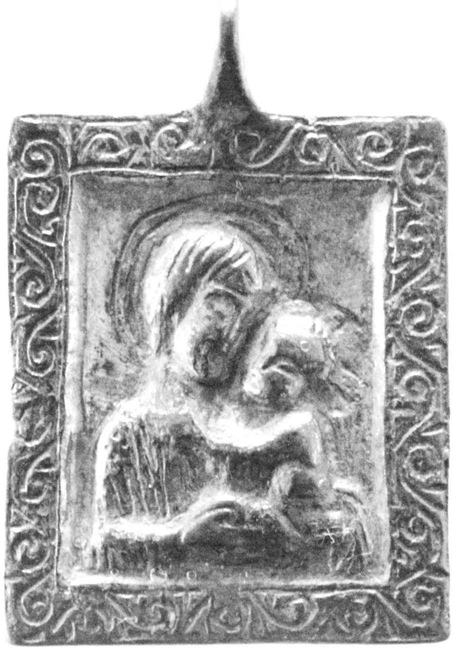

Обр. 47. *Икона. Бронз. Плиска. XIV в. (по К. Тотев)*

Fig. 47. *Icon. Bronze. Pliska. XIV century. (by K. Totev)*

Техническото изпълнение и някои иконографски особености при следващите две матрици бележат поразително сходство, което не изключва възможността тяхната изработка да е осъществена на едно и също място. Едната матрица е с архангел Михаил и представя образа в цял ръст, държащ скиптър и кълбо, с буквено обозначение „М" в горния край (*Обр. 48, Кат. No 82*)[194]. Времето на употреба на матрицата в XIII в. се определя от намерените с нея византийски монети, сред които една на Константин Асен (1257 – 1277).

---

[192] **Тотев, К.** Бронзова иконка от Царевец. – Векове, 1, 1985, 68–69.

[193] **Тотев, К.** Нагръдна метална икона с Богородица-Умиление от Плиска. – Плиска-Преслав, 5, 1992, с. 247, обр. 1.

[194] **Дончева, С.** Бронзова матрица с изображение на Архангел Михаил. – В: Сб. „Археология на средните векове VI – XV век", (под печат).

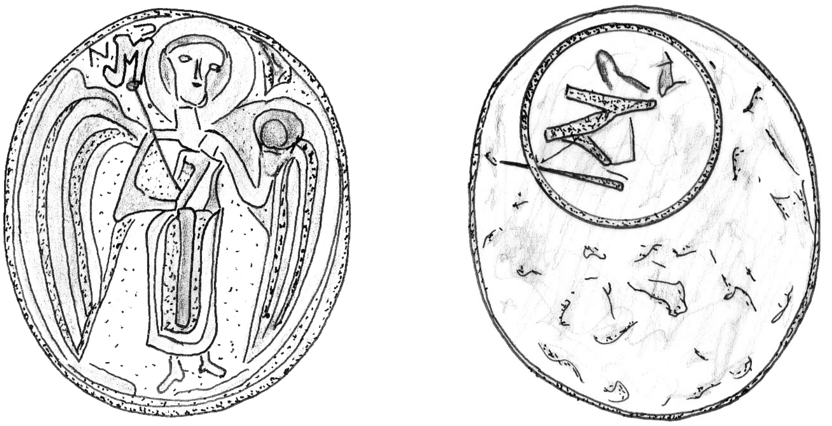

Обр. 48. *Матрица с Архангел Михаил. Бронз. XIII в. Графична реконструкция. (по автора).*
Fig. 48. *Matrix with the Archangel Michael. Bronze. XIII century. Graphic reconstruction. (by the author).*

През този период архангел Михаил става особено популярен. При император Михаил VIII Палеолог (1261 – 1282) се налага изобразяването му в церемониален владетелски костюм и инсигнии – скиптър и кълбо[195]. В параден дивитисион, с лабарум и кълбо, в цял ръст е представен в централното поле на сребърен обков на книга от XII в. (*Обр. 49*)[196]. Така се среща и върху билоновите монети на Мануил Комнин (1230 – 1237) и династията на Палеолозите[197]. Мраморен релеф от византийска Никея, отнасящ се към XIII–XIV в., е пример за подобна иконография – Архангел Михаил е облечен в туника и химатион, в дясната ръка държи кръстат скиптър, а в лявата – кълбо с кръст и монограм на Христос (*Обр. 50*)[198].

---

[195] **Александрова, С.** За иконографията на Архангел Михаил върху една медна апликация от Червен. – В: Нумизматични и сфрагистични приноси към историята на Западното Черноморие. Варна, 2004, 357–362.

[196] **The Glory of Byzantium.** Art and Culture of the Middle Byzantine Era. A. D. 843–1453. Ed. by H. Evans, W. Wixom. New York, 2007, p. 465, Abb. 303.

[197] **Handy, M.** Coinage and Money in the Byzantine Empire (1081 – 1261). Washington, 1969, Pl. 39–7; Pl. 41–17, 20, 21.

[198] **Byzantium.** Faith and Power (1261 – 1557). Ed. By H. Evans. London, 2004, p. 107, Abb. 52.

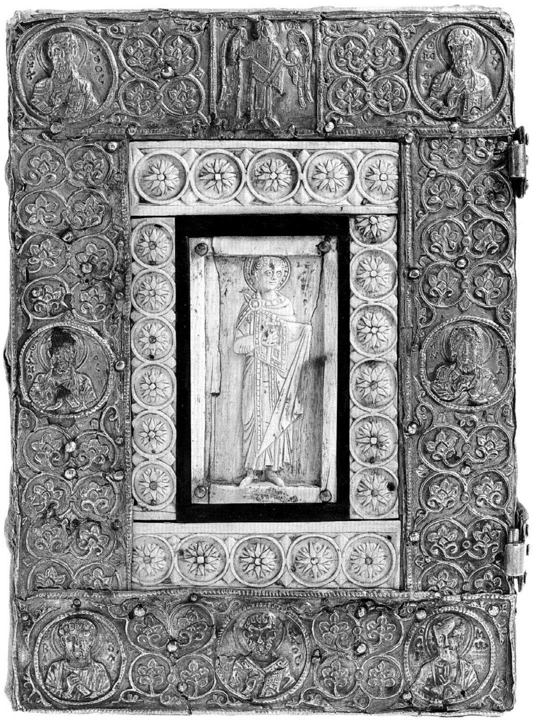

Обр. 49. *Обков на книга. Слонова кост, сребро. Италия. XII в. The Pierpont Morgan Library, New York.*

Fig. 49. *Book cover. Ivory, silver. Italy. XII century. The Pierpont Morgan Library, New York.*

С владетелски инсигнии е и настоящото изображение на архангела. Крилата са с полукръгла горна част, запълнена с редове от точки и подкрилници, които се спускат във вид на свободни вълнообразни линии или ленти.

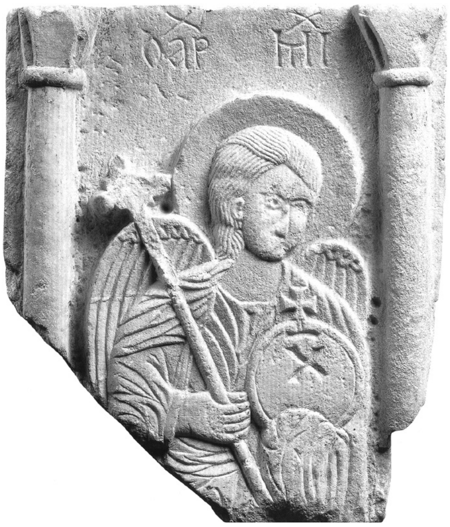

Обр. 50. *Релеф с Архангел Михаил. Мрамор. Византия (Никея). XIII–XIV в. Istanbul Archaeological Museum.*

Fig. 50. *Relief of the Archangel Michael. Marble. Byzantium (Nicaea). XIII–XIV century. Istanbul Archaeological Museum.*

Изделията, изготвени върху бронзовата матрица са апликирани на процесийни кръстове, реликварии, обкови на икони и книги. Обръщането в ¾ профил и рамкирането предполага участието в по-голяма композиция, каквато е Деисис. При нея в центъра е представен Христос, от двете му страни са Богородица и Йоан Богослов, а от ляво и отдясно са съответно образите на архангел Михаил и Гаврийл. В Старият Завет архангел Михаил е старши сред ангелите и вожд на войнството Господне (Нов. 5, 13–15; Дан. 10, 13, 21; 12, 1) и затова като правило се изобразява отдясно на Христа. Архангел Михаил символизира Христовия Престол и заедно с архангел Гаврийл стои пред Христос Пантократор. Има предположение, че първоначално циклите в изображението на архангел Михаил възникват в Константинопол, а след това се разпространяват в останалия свят[199]. Известни са не малко примери, в които двата архангела са разположени по същия начин и без участието им в сцената Деисис. Един от тях е процесийният кръст от Metropolitan Museum, където са представени фигурите на Христос, Божията майка и двамата архангели – Михаил и Гавраил[200]. Подобни са трите изображения на архангел Михаил в цял ръст от общо 49 апликации върху обков на книга от втората половина на XIII – началото на XIV в., изработена от сребро с позлата, кован релеф и клетъчен емайл[201]. От това време е и настоящата матрица, използвана за изготвянето на подобни обкови.

Другата матрица е с тримата светци-воини в цял ръст – Св. Теодор Тирон, Св. Теодор Стратилат и Св. Георги – видно и от надписите – Ο Θεωδορος, Ο Θεωδορος, Ο Γε (ωργιος), (*Кат. No 83*)[202]. Тримата светци-воини е често използван сюжет при иконите-енколпиони от т. нар. Ватопедска група. Изображенията върху металния обков на тримата светци-воини – св. Теодор Стратилат, св. Теодор Тирон и св. Георги, обикновено стои на гърба на двустранните икони. В случая е представен сюжета „короноване на светци-воини", който се появява във византийското изкуство в края на XI в. и става особено популярен през XII в. Свързан с пропагандирането на идеята за божествения произход на царската власт, той се възприема и в монументалната живопис. Същите изображения започват да се скулптират върху нагръдни иконки към края на XII – началото на XIII в., изработени от различен материал по константинополски или солунски модели (*Обр. 51–53*).

Стиловите особености отнасят датировката на матрицата в XIII – началото на XIV в. Подобно на предходния предмет, детайлите са заличени от продължителната употреба и от лошото качество на отливката. Още от пръв поглед прави впечатление поразителното сходство между фигурата на архангела и образа на Св. Теодор Тирон, представен най-вляво. Изобразяването на главата с нимба около него и положението на тялото в ¾ профил надясно е идентично. Останалите детайли малко се различават, което и наложено от характерните за иконографията на всеки един от персонажите черти. Мястото на намиране на матрицата с архангела е по-точно – до с. Лозарево, Бургаско. Вероятно от близката околност произхожда и матрицата с тримата светци-воини, която постъпва без точен произход в музейната сбирка на училището в с. Манастир, Провадийско. Това означава, че някъде в този регион е имало работилница или комплекс от такива, в които са изготвяни подобни метални обкови и ризи за икони, реликварии и кръстове.

---

[199] **Бенчев, И**. Иконы Ангелов…, с. 88.

[200] **T. Mathews.** Byzantium from Antiquity to the Renaissance. New York, p. 132, Abb. 99.

[201] **Byzantium.** Opp. cit., pp. 509–511, Abb. 312.

[202] **Тотев, К., В. Плетньов.** Бронзова матрица със светци-воини от варненския Археологически музей. – ИНМВ, 38–39 (53–54), 2002–2003, 2006, 396–405; **Тотев, К., В. Плетньов.** Византийско изкуство. Християнски реликви от Варненско XI–XIV век. Варна, 2011, с. 46–48, фиг. 17; 129–130.

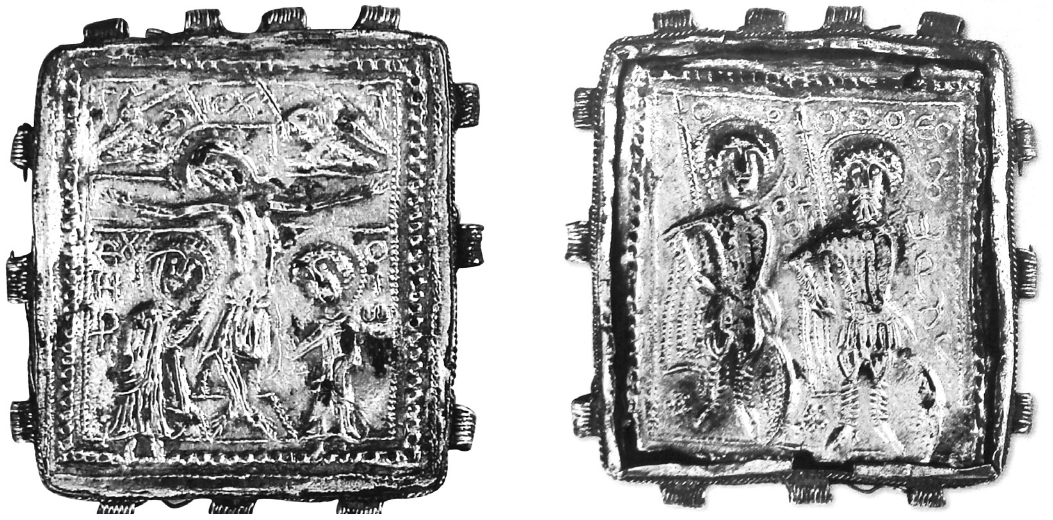

Обр. 51. *Двустранна икона-енколпион. Сребро, позлата. Солун? XIII–XIV в.*
Constantinos Notaras Collection, Tessaloniki.

Fig. 51. *Two-sided icon-enkolpion. Silver gilt. Thessaloniki? XIII–XIV century.*
Constantinos Notaras Collection, Tessaloniki.

Връзките със Солун, както се предполага, може и да съществуват, но само като място, където е бил създаден образеца (прототипа). Изпълнението, т.е. изработването на бронзовата отливка на матрицата, е направено в някое местно ателие от тукашен майстор. Същото се отнася и за предходната матрица със сходно изображение.

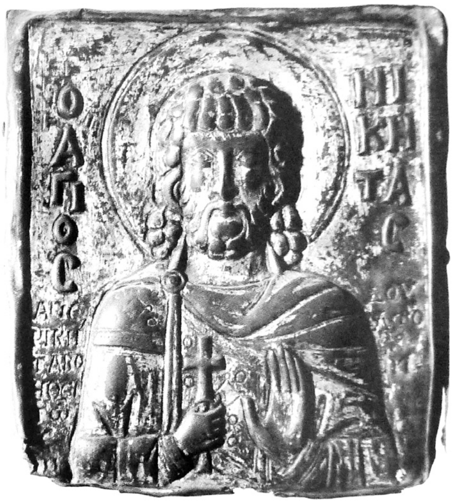

Обр. 52. *Икона-енколпион със Св. Георги. Бронз, позлата. Мала Азия. XIV в.*
The Paul and Alexndra Kanellopoulos Museum, Athens.

Fig. 52. *Icon-enkolpion with St. George. Bronze, gilt. Asia Minor. XIV century.*
The Paul and Alexndra Kanellopoulos Museum, Athens.

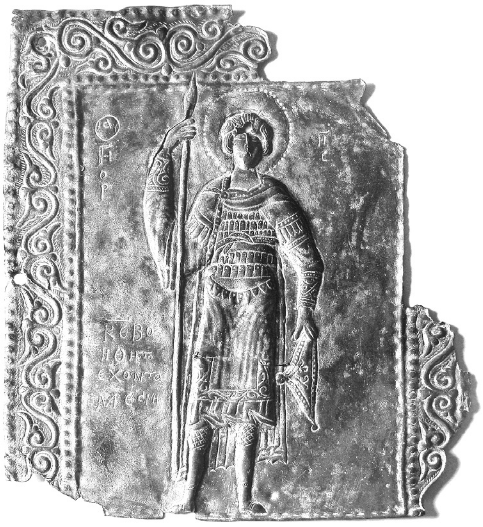

Обр. 53. *Икона. Мед. Солун? XIV в. Museum of Byzantine Culture, Tessaloniki.*
Fig. 53. *Icon. Copper. Thessaloniki? XIV century. Museum of Byzantine Culture, Tessaloniki.*

Следва представянето на група от няколко еднакви матрици, 3 от които са част от находка от Свищовско (*Кат. No 84–86*) и една – от находка до Калиакра (*Кат. No 87*)[203]. Те са използвани за изработването на апликации с листовидна форма и трилистна релефна палмета. Това се потвърждава от намерените заедно с тях, сребърни и бронзови апликации, влизащи в състава на тип прочелници от XIII–XIV в. Този вид накит е широко разпространен през късносредновековния период и се среща в монументалната живопис и редица некрополи от това време[204]. Едната от трите матрици (*Кат. No 86*) е безспорно потвърждение за тяхното местно производство, което личи от непочистения леек към нея. Заличените подробности и наличието на шупли при останалите две матрици предполага, че те бракувани изделия и не са използвани по предназначение. Прибрани са, заедно с апликациите и чукчето, за да бъдат рециклирани и металът да бъде преупотребен. Известно е, че по това време, а и през всички исторически епохи, бронзът е особено високо ценен и многократно използван в леярската практика. Снабдяването с метал не е било нито лесна, нито евтина задача и затова всяко парче метал или излязло от употреба изделие е старателно събирано и впоследствие преизползвано за направата на нови изделия.

Следващата бронзова матрица е за изчукването на апликации с рядко срещана форма, съставена от две кръстосани осмици (*Кат. No 88*). Подобни апликации са открити в Диногеция, Румъния[205]. Вероятно такива има и по нашите земи, но засега не са намерени или не са правилно определени. Възможно е те да се приемат за възрожденски (ако нямат и точно местонамиране) и поради тази причина да не са включени в изследванията досега. Според типология, разработена от румънските изследователи, те се отнасят към XIV в.[206].

---

[203] **Павлова, В.** Археологически данни за производството на един тип прочелници през XIII–XIV в. – В: Културните текстове на миналото. Носители, символи и идеи. Сб, в чест на 60-годишнината на проф. д. и. н. К. Попконстантинов. Кн. 3, София, 2005, 65–68, обр. 1, 18–20; обр. 2, 2.

[204] **Бобчева, Л.** Некропол от XIII–XIV век в Калиакра. – ИНМВ, XIV (XXIX), 1978, 152–180, табл. V, XI, XIV.

[205] **Ştefan, Gh., I. Barnea, M. Comşa, E. Comşa.** Dinogetia. Band. I. Bukarest, 1967, p. 297.

[206] **Dimitriu, L.** Der Mittelalterliche Schmuck des Unteren Donaugebietes im 11–15. Jahrhundert. Bucureşti, 2001, p. 80, Taf. 12, 26; 68, 10.

Матрицата за печати с двуглав орел, намерена в подножието на Шуменска крепост е обект на много и различни изследвания, най-вече сфрагистични (*Обр. 54, Кат. No 89*)[207]. Двуглавият орел е сред редките изображения по средновековните български печати от XIII–XIV в. Той е представен подобно на ортокидските, византийските и българските монети, и по царското облекло в миниатюри на български ръкописи от XIV в.[208].

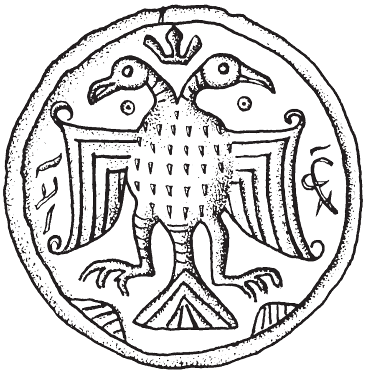

Обр. 54. *Матрица за печати с двуглав орел. Бронз. Шуменска крепост. XIII–XIV в. Графична реконструкция. (по В. Хараланов, И. Йорданов).*
Fig. 54. *Die of seals with double-headed eagle. Bronze. Shumen Fortress. XIII–XIV century. Graphic reconstruction. (by V. Haralanov I. Yordanov).*

Размерите на печата отговарят на познатите български моливдовули от XIII–XIV в.[209]. Тривърхата отворена корона прилича на короните на някои грошове на Михаил Асен и майка му Ирина и на тривърхите корони по сребърните монети на сръбските крале (монетите на Стефан Лазаревич (1389 – 1427)[210]. Кръгчетата над крилата напомнят на точките или звездите при византийските и българските монети. Такива са някои медни анонимни монети, сечени по времето на Иван Александър (1331 – 1371), които са и най-ранните монети с изображение на двуглав орел[211]. Византия е основният център на разпространение на този образ. Възприет от Изтока (Мала Азия) през XI в., двуглавият орел се развива в началото само като орнамент върху тъкани и релефи, а при Комнините вече се превръща в династична емблема (*Обр. 55–56*)[212].

---

[207] **Хараланов, В.** Бронзова матрица за печат с изображение на двуглав орел. – Археология, 4, 1975, 72–73; **Дончева-Петкова, Л.** Митологични изображения от българското средновековие. София, 1996, с. 101, обр. 76; **Йорданов, И.** Корпус на печатите на Средновековна България. София, 2001, с. 134–135, III. 5А, Таб. XII, 170.

[208] **Grierson, P.** Byzantine Coins. Vol. V, Part 1. Dumbarton Oaks Center for Byzantine Studies. Harvard University, D. C. Washington, 1973, p. 85–86.

[209] **Хараланов, В.** Бронзова матрица за печат с изображение на двуглав орел. – Археология, 4, 1975, с. 73.

[210] **Јовановић, М.** Српски средњовековни новац. Београд, 2001, с. 120, обр. 25.

[211] **Юрукова, Й., В. Пенчев.** Български средновековни монети и печати. София, 1990, с. 150, обр. 200, Табл. XI, 105; с. 151, обр. 201, Табл. XI, 106; **Радушев, А., Г. Жеков.** Каталог на българските средновековни монети IX–XV век. София, 1999, с. 171; **Дочев, К.** Каталог на българските средновековни монети XIII–XIV век. Типове, варианти, цени. В. Търново, 2009, с. 199–200.

[212] **Миятев, К.** Една надгробна скулптура от двореца в Търново. – ИАИ, XIX, 1955, с. 352–353; **Нешева, В.** Мраморен релеф на двуглав орел от Мелник. – Археология, 2–3, 1984, 109–119 и пос. лит.; **Овчаров, Н.** Изобразяването на двуглав орел като символ на владетелско достойнство през XIV в. – Археология, 3–4, 1994, 19–24.

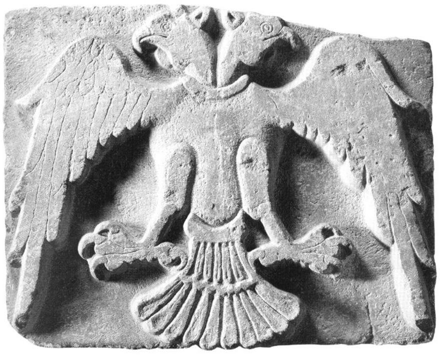

Обр. 55. *Плоча с двуглав орел. Варовик. Anatolia. XIII в. Ince Minareli Medrese Muzesi, Konya, Turkey.*

Fig. 55. *Plate with a double-headed eagle. Limestone. Anatolia. XIII century. Ince Minareli Medrese Muzesi, Konya, Turkey.*

В паметниците от Първото българско царство се срещат изображения на орли, но липсва това на двуглав орел. Той се появява по-късно, през XI–XII в., и присъства в паметници на каменната пластика, стенописта, миниатюрата, тъканната орнаментика и нумизматиката[213].

Според В. Хараланов размерите на печата отговарят на познатите български моливдовули от XIII–XIV в., най-вече на Константин Асен и Йван Александър и затова матрицата е служила за изготвянето на една от съставните пластинки на тези печати[214]. След написването на документа, върху шнура, висящ от тях, са поставяни двете половини на печата, които след това са свързвани със златен или сребърен припой. Липсата на другата част от сфрагистичния паметник затруднява определянето на принадлежността му. И. Йорданов предполага, че матрицата е свързана с личността на Добротица, който е тясно обвързан с династията на Палеолозите или с член на неговото семейство, подобно на деспот Йоан Оливер[215].

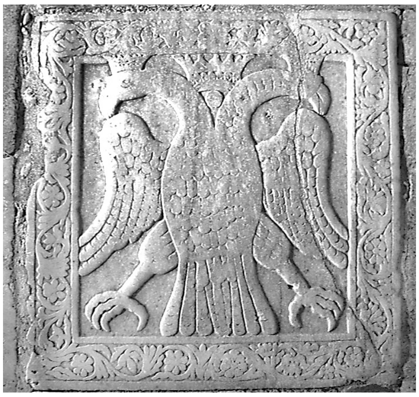

Обр. 56. *Плоча с двуглав орел. Мрамор. Манастир „Св. Димитър“. Mistra, Greece. XIII в.*

Fig. 56. *Plate with a double-headed eagle. Marble. St. Dimitar monastery. Mistra, Greece. XIII century.*

---

[213] **Дончева-Петкова, Л.** Митологични изображения от българското средновековие. София, 1996, с. 96–107.

[214] **Хараланов, В.** Бронзова матрица…, с. 73.

[215] **Йорданов, И.** Корпус на печатите на Средновековна България. София, 2001, с. 134.

Горната част на матрицата показва, че върху нея се е ковало върху олово или върху пластинки от благороден метал. Тя е била предназначена за направата на отпечатъци от мед и благороден метал, но дали това са били печати, остава неизвестно, поради липсата на втората и най-съществена част от тези паметници, където би следвало да се намира владетелското изображение.

Единствената матрица с митично същество носи изображението на орелоглав грифон (Обр. 57, *Кат. No 90*)[216]. Някои особености на повърхността – наличието на шупли, непочистен леечен шеф, определят матрицата като бракувано изделие.

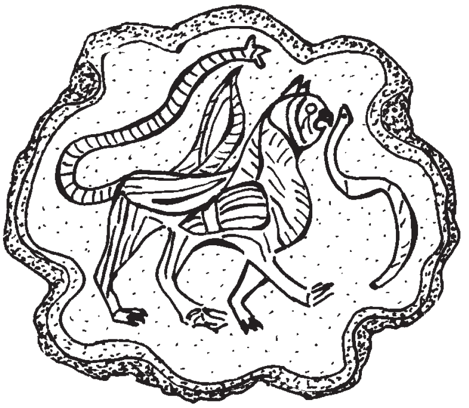

Обр. 57. *Матрица с орлиноглав грифон. Бронз. Шуменска крепост. XII–XIV в. Графична реконструкция. (по автора).*
Fig. 57. *Die with a griffin. Bronze. Shumen fortress. XII–XIV century. Graphic reconstruction. (by the author).*

Моделът може да е изготвен в отдалечен център и донесен в някоя от работилниците на Шуменската крепост или да е изготвен на място с цел да се произвеждат подобни апликации. Намирането на матрицата в определена археологическа среда, уточнява сравнително точно нейната датировка в периода на късното средновековие (XII–XIV в.). Образът на грифона е популярен в българското изкуство през всички епохи. По-разнообразни са примерите от времето на Първото царство, където изображението се среща върху произведения на каменната пластика и монументалната архитектура, торевтиката, дървото и керамиката[217]. Примерите от късното средновековие също не са малко – капитела от Царевец с грифон в хералдична поза (*Обр. 58*), пластичната украса при несебърските църкви (Св. Иоан Алитургетос и Св. Иоан Кръстител), дървените врати от охридската църква „Св. Никола“ и Хрельовата църква в Рилския манастир, многобройните примери от сграфито съдове.

---

[216] **Дончева, С.** Матрица за апликации от Шуменската крепост (XII–XIV в.). – Минало, 2, 2010, 14–21.
[217] **Дончева-Петкова, Л.** Грифонът в изкуството на средновековна България. – Археология, 4, 1979, 24 сл.

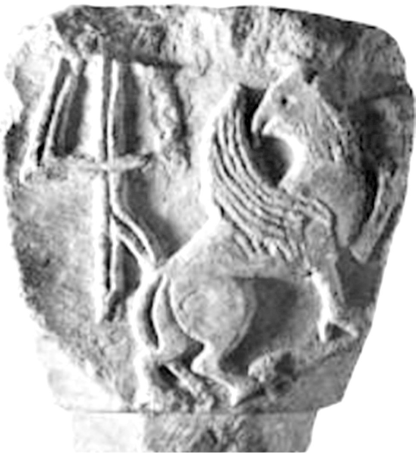

Обр. 58. *Грифон. Капител. Варовик. Царевец, Търново. XIII–XIV в.*
Fig. 58. *Griffin. Capital. Limestone. Tsarevets, Tarnovo. XIII–XIV century.*

Образът на грифона продължава да е сред предпочитаните мотиви в монументалното и декоративното изкуство през късния период, но с известни различия в иконографската интерпретация (*Обр. 59*).

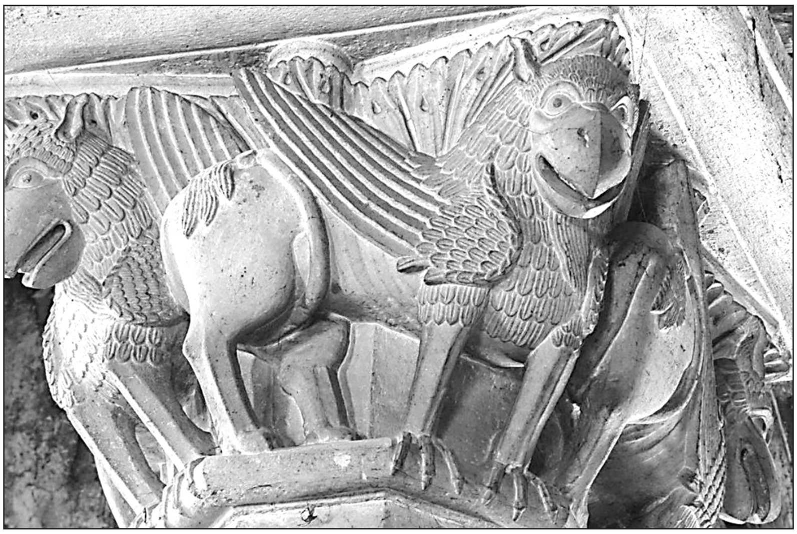

Обр. 59. *Грифони. Капител. Мрамор. Манастир Дечани, Сърбия. XIV в.*
Fig. 59. *Griffins. Capital. Marble. Decani Monastery, Serbia. XIV century.*

Грифонът се превръща в емблема и символ и започва да явява като част от хералдичната композиция. Такъв е върху медната апликация от Мелник (XII–XIII в.), където въпреки стилизирането и декоративния характер, образът излъчва обемност на формите и перспектива[218]. Сходен по иконография и хронология е ажурният билонов медальон намерен при разкопки на Челинското градище, при който подробностите от тялото на грифона са предадени с успоредни линии и насечки, подобно на изображението върху настоящата матрица[219]. Разположението на грифона в рамка, с гордо изправена глава, извита опашка с палмета в края и крила прибрани до тялото, се срещат върху някои керамични плочки от древния Галич от XII в.[220] (*Обр. 60*).

---

[218] **Нешева, В.** Медна апликация с изображение на грифон от Мелник. – Археология, 2, 1987, 34–38, обр. 1.

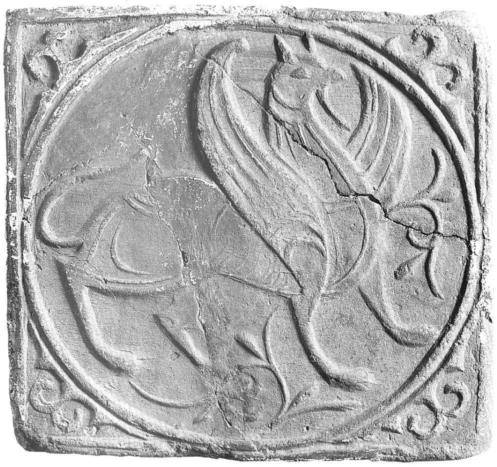

Обр. 60. *Грифон. Плочка. Глина. Галич, Киевска Рус. XII в. Историчний музей, Лвов, Украйна.*
Fig. 60. *Griffin. Tile. Clay. Galich, Kievan Rus. XII century. Istorichniy Museum, Lvov, Ukraine.*

Позата на грифона дори и в единоборство излъчва експресивност и величие. Именно като победител над злото, той е изобразяван в борба със змей. Тази сцена е особено популярна във Византия по това време и отразява дуалистичното противоречие между църквата и царството на дявола. Тук се унаследява античната представа за грифона като бдителен страж, предпазващ от зли сили и тайни магии, който има заклинателна роля[221]. Грифонът, съвместяващ чертите на орел и лъв се считал за същество, притежаващо висша сила и боеспособност, покровителстващо воините. В кръга на военната аристокрация този могъщ страж олицетворява знатен произход и власт. В късните паметници изображението на грифона придобива декоративно-орнаментален характер и се превръща в емблема-символ. Това обаче не му пречи да запази своята органична връзка с източната образност, пречупена през призмата на византийското културно влияние. Именно като такъв, той е представен и върху бронзовата матрица от Шуменска крепост.

Разделът за матриците от късното средновековие завършва с многобройната група на ещеците – матрици за изковаване на копчета – общо 8 броя. Това са едностранни или двустранни форми, в които са нанесени полусферични вдлъбнатини. След поставянето на тънък метален лист върху тях и притискането с поансон, се получават полусферични отпечатъци. Впоследствие се припоява пластина към отворената страна и се поставя петлика. Този вид пособия са едни от най-разпространените в златарството през късното средновековие и са изработвани от различни материали – бронз, желязо, глина и кост.

---

[219] **Кокорина, Х., С. Кузьмина.** Работы на Чаллынском городище. – АО за 1983. Москва, 1985, 152–153, рис. 1.

[220] **Малевская, М., П. Раппопорт.** Декоративные керамические плитки Древнего Галича. – Slovenska Archaeologia, XXVI, 1, 1978, с. 94, рис. 9; **Ляска, В., О. Мінейко, Г. Вітвіцька.** Галицькі керамічні плитки з колекції археологічного музею Львівського університету. – В: АРХЕОЛ. ДОСЛ. ЛЬВІВ. УН-ТУ, 12, 2009, 169–181.

[221] **Якобсон, А.** Раннесредневековы Херсонес. – МИА, 63, 1959, табл. XII–XV.

От бронз е матрицата от Червен (*Кат. No 91*)[222], от желязо – две матрици от Перник (*Кат. No 92–93*)[223], от камък – матрицата от Шуменска крепост (*Кат. No 94*)[224], от глина – матрица от Преслав (*Кат. No 95*)[225], от кост – две матрици от Шуменска крепост (*Кат. No 96–97*) и една – от Калиакра (*Кат. No 98*)[226]. Върху всички тях са нанесени различни по размери полусферични легла за направата на копчета, което показва голямото разнообразие на този вид изделия – превърнали се в задължителен елемент на късносредновековния костюм.

~

Разгледаните общо 39 калъпа от късното средновековие представят разнообразието от метални изделия, популярни и произвеждани по това време. Приоритет имат накитите, отливани в повечето от тях. Преобладават тези с флорална украса (розети, палмети, трилистници), (*Кат. No 39–44, 60*), следвани от халките-наушници (*Кат. No 49–53, 57*) и обеците-луници (*Кат. No 45–47*). Има и два калъпа за обикновени халки (*Кат. No 55–56, 64*). В девет калъпа са отливани коланни гарнитури – токи (*Кат. No 61–64*), апликации (*Кат. No 43, 48, 53*), накрайници (*Кат. No 43*). Най-често срещана украса в многосъставните калъпи са копчетата и висулките (*Кат. No 54, 57,*). Има и няколко форми, които са предназначени само за такива изделия (*Кат. No 66–68*). Отливани са и пръстени с изображения – двуглав орел (*Кат. No 46*) или само плочки без украса (*Кат. No 48*). Освен накити и коланни гарнитури, изработвани са и предмети на християнския култ – кръстове, медалиони (*Кат. No 57–59*). В три от калъпите са отливани сфероконуси – съдове (тара) за съхранение и пренос на течни и прахообразни материали (*Кат. No 71–73*). Няколко калъпа са предназначени за отливането на слитъци, използвани за по-нататъшното производство (*Кат. No 74–77*). Върху почти всички калъпи са нанесени по няколко изображения, съчетани в различен порядък – апликации и украси с копчета (*Кат. No 40*), апликации с коланни краища (*Кат. No 43*), халки със закопчалки и апликации (*Кат. No 52–53*), токи с халки (*Кат. No 64*), луници с пръстени (*Кат. No 46*), кръстове с халки и копчета (*Кат. No 57*), кръстове с украси (*Кат. No 59*), висулки с халки (*Кат. No 54*), сложни украси (*Кат. No 54, 60*) и др. Тяхното съчетание е без оглед на вида и предназначението на получаваните изделия. Липсата на определен порядък при изображенията показва, че гравьорът е ръководен единствено от техническите изисквания при обработката на калъпа – големина на изобразителното поле, материал, вид на формата – едносъставна (едностранна), двусъставна или многосъставна.

Повечето от калъпите са двусъставни (свързвани с метални щифтове), от които до нас е достигнала само едната част. Не по-малко са и сложните многосъставни форми, състоящи се от повече от две отделни части (*Кат. No 40, 44–46, 49, 52–53, 56–57, 59, 64–65, 70–73*). В някои от случаите, частите са двустранно обработени и при отливането към всяка от страните се добавяла отделна част. Така калъпът се състоял най-малко от три части. Значителен брой са и едностранните калъпи, където липсват леечни канали и металът се наливал директно във формата (*Кат. No, 48, 60, 63, 69, 74–77*). Два от калъпите, намерени на Царевец са от типа „имитационни“ (*Кат. No 47, 66*). Те са използвани за изработването на кухи предмети с помощта на сложна технология (отливане чрез изплискване), изискваща много добро владеене на ювелирния занаят. Напълно запазени са трите калъпа за отливане на сфероконуси, съставени от четири отделни части, свързани помежду си с оловни щифтове (*Кат. No 71–73*). В тях са отливани затворени обемни съдове по специална (изливно-шликерна) технология, използвана и до наши дни.

---

[222] **Димова, В., С. Георгиева, В. Нешева и кол.** Средновековният Червен. Т. 1, София, 1985, с. 187, обр. 42; **Българският средновековен град.** Технологии. София, 1995, с. 37, обр. 93.

[223] **Чангова, Й.** Перник. Т. III, Крепостта Перник VIII–XIV в. София, 1992, с. 36, обр. 25, 6–7.

[224] **Дончева, С.** Калъпи за метални предмети и украси от Шуменската крепост (XII–XIV в.). – ИИМШ, Т. XIV, 2008, с. 61, обр. 3а-б.

[225] **Българският средновековен град.** Технологии. София, 1995, с. 34, обр. 65.

[226] **Петрунова, Б., Е. Василева, Я. Димитрова.** Археологически проучвания в НАР „Калиакра". – В: АОР за 2009 г. София, 2010, 535–537, обр. 3.

Матриците образуват четири тематични групи. Първата от тях включва тези с християнски персонажи. От тях Богородица е изобразена върху четири матрици в две различни сцени – Благовещение (*Кат. No 78*) и с Младенеца (*Кат. No 79–81*). Първите две са произведения на столичното византийско изкуство (*Кат. No 78–79*), а последната – бракувана продукция на местното производство (*Кат. No 81*). Останалите християнски персонажи са представени от архангел Михаил (*Кат. No 82*) и тримата светци-воини – Св. Теодор Тирон, Св. Теодор Стратилат и Св. Георги (*Кат. No 83*). И двете матрици са дело на тукашни майстори и дори на една работилница, намираща се по всяка вероятност в околностите на с. Лозарево, Бургаско. За това говори идентичното предаване на фигурите на архангела и на Св. Теодор Тирон, изработени по един и същи начин. Без съмнение са използвани сходни образци, а някои от различията са следствие на иконографските особености на самите персонажи.

Отделна група са матриците за апликации – общо пет, от които само едната от тях е по-различна (*Кат. No 88*). Останалите са идентични и доказват утвърденото място на прочелниците в женското облекло (*Кат. No 84–87*). Със зооморфни изображения са две от матриците – тази за печати с двуглав орел (*Кат. No 89*) и матрицата с грифон (*Кат. No 90*). Най-многобройна е групата на ещеците за копчета – общо осем матрици (*Кат. No 91–98*). Освен разнородния материал, от който са изготвени (кост, глина, камък), голямо е разнообразието и на изделията, получавани от тях.

Всичко дотук показва наличието на едно много добре организирано ювелирно производство през късното средновековие, където повечето от пособията за неговото осъществяване са изготвени на място. Единични предмети са дело на византийски майстори, но по-голямата част от тях са дело на местните работилници и са продукт на утвърдена практика в този занаят. Местата, където е съсредоточено това производство са предимно големите градски центрове на Второто българско царство.

ПРЕДНАЗНАЧЕНИЕ И УПОТРЕБА

Направата и практическото приложение на двете основни пособия в ювелирната практика – калъпите и матриците, съществено се различават помежду си. Различен е както материалът, от който са изработени, така начинът на употреба.

Калъпи

В числено отношение калъпите преобладават над матриците, което се дължи на широко разпространената практика на леенето на метали през средновековието, наследена от епохата на Античността. Представените в настоящата работа пособия са безспорен показател за развито металургично производство в Средновековна България. В ателиетата за художествен метал са изготвяни както калъпите, в които е отливан стопеният метал, така и самите модели, най-често изработени от олово[227]. Добрият калъп е гаранция за добро качество и именно затова направата му е изисквала определени умения. Първоначално е избиран подходящ камък, като най-често са използвани меки породи камъни – шифер (шисти), мергел и по-рядко варовик и пясъчник. Като материал шистите издържат термично натоварване до 1000 – 1100° C, което показва, че могат да се отливат благородни метали и бронз. Наличието на пукнатини в някои от калъпите свидетелства, че при леенето е използван метал с висока температура на топене.

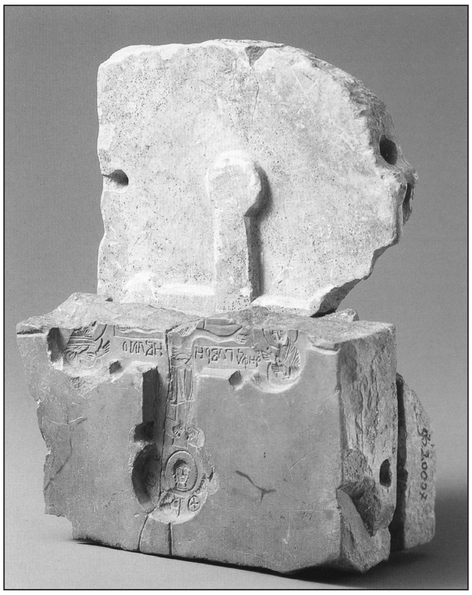

Обр. 61. *Калъп. Шиста. Киевска Рус. XII–XIII в. Национальный Музей Истории Украини. Киев, Украйна.*

Fig. 61. *Mould. Slate. Kievan Rus. XII–XIII century. National museum of History, Kiev, Ukraine.*

---

[227] **S. Doncheva, N. Nikolov.** An Early Medieval Lead Mould for the Production of Wax Models from Region of Preslav, NE Bulgaria. – Archaeologia Bulgarica, 1, 2010, 81–92.

Мергелите и варовиците са седиментни (утаечни) скали и спрямо техния минерален и химичен състав се определят като карбонатни[228]. Когато в скалите преобладава калцит, те са варовици (над 50% калцит), а когато преобладава доломит – доломити. Варовиците са оцветени различно – бели, сиви, сивкаво-зелени, червени до ръждивокафяви. Мергелите са преходни карбонатни скали и съдържат от 20 до 70% глинести частици. Те са дребнозърнести скали и при навлажняване имат известна пластичност. На цвят са сиви, сиво-кафяви с червен отенък и са разпространени в Северна България. Шистите са образувани от регионалния метаморфизъм (прекристализация на скалите), при която скали с един и същ състав попадат при различни условия. Зелените шисти са едни от главните типове скали, образувани при този процес. Срещат се в Западна и Централна Стара планина, Странджа и Югозападна България[229]. Тези породи камъни по своите качества се поддават лесно на обработка и отговарят на изискванията за прецизно изготвяне на желаната форма до най-малките детайли. Особено внимание майсторът е отделял на моделирането на работната повърхност, която се изравнява и заглажда, независимо дали калъпът е едностранен или двустранен. Често, за да се подобри качеството на отливката, работните повърхности се полирали предварително с въглен, дървесна пепел, брашно или животинска мазнина, особено ако материалът, от който е изработен калъпът, е с пореста структура[230]. Важен етап е прокарването на леечни канали, по които разтопеният метал достига до най-отдалечените места на изображенията (*Обр. 61*). Винаги се предвиждат и специални отдушници за отвеждането на газовете и въздуха от формата, за да се отстранят шуплите от отливката. При направата на многосъставни калъпи, всяка една част прецизно се напасва, за да може плътно да прилепне към другата. Закрепването се осъществява с помощта на щифтове, които лягат в предварително оформени в страничните повърхности срещуположни кръгли гнезда.

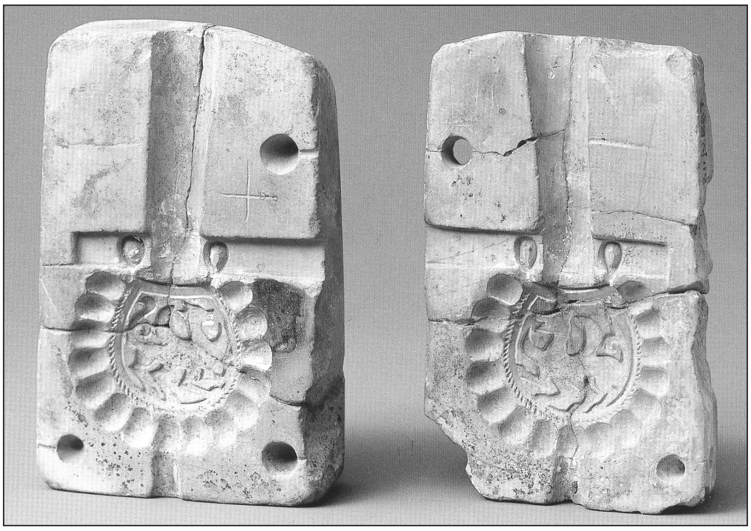

Обр. 62. *Калъп. Шиста. Киевска Рус. XII–XIII в. Национальны Музей Истории Украйни. Киев, Украйна.*

Fig. 62. *Mould. Slate. Kievan Rus. XII–XIII century. National Museum of History. Kiev, Ukraine.*

---

[228] **Курчатов, В.** Геология за всеки. София – Москва, 2004, с. 142.

[229] Пос. съч., с. 154.

[230] **Hodges, H.** Artifacts. An introduction to early materials and technology. London, 1989. p. 70.

Основата на леенето се състои в изработването на отливка чрез наливане на стопен метал в предварително приготвена огнеупорна форма, празнината на която представлява точен негативен отпечатък на изображението на предмета (*Обр. 62*). При втвърдяването, металът запазва формата, която е заел в течно състояние. Леенето е един от най-използваните методи от древността до наши дни, защото дава възможност за изработката на заготовки и детайли с изключително сложна външна конфигурация, с вътрешни отвори и специфичен вътрешен контур[231]. Очевидно средновековният майстор не е бил твърдо привързан към определена схема и на практика морфологически еднакви изделия се правели по-различни начини. Предпочитан е все пак по-ефективен, икономичен и лесен път за достигането на желания резултат. Това се определя до голяма степен от обема на производството и самия характер на продукцията. Изготвянето на голям брой еднакви предмети налага използването на бърз и изискващ по-малко усилия метод, който едновременно постига качество и интензивност (*Обр. 63*). Една такава практика е отливането в едностранни или двустранни калъпи. В ателиетата за художествен метал са изготвяни както калъпите, така и моделите – най-често оловни и по-рядко бронзови. Потвърждение за това е оловният калъп от производствения център при с. Златар, Преславко (*Кат. No 3*), в който са отливани восъчни модели. Наличието на такива калъпи улеснява сложния процес, съпътстващ изготвянето на восъчния модел, по който впоследствие са отливани оловните и бронзовите модели или направо готовите изделия.

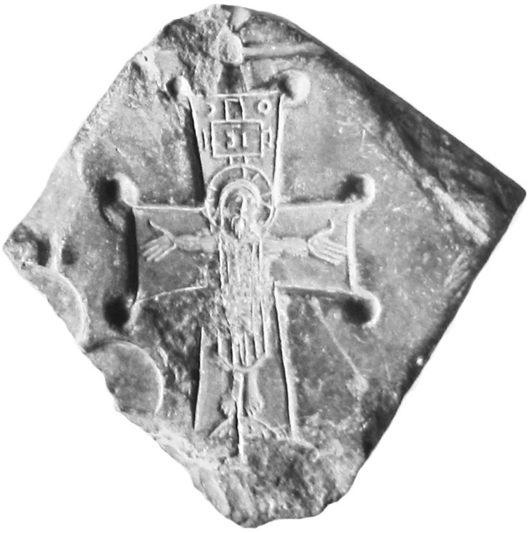

Обр. 63. *Калъп. Шиста. Византия. XII–XIII в. Государстенный Эрмитаж.*
Fig. 63. *Mould. Slate. Byzantium. XII–XIII century. The Hermitage.*

Колекцията от калъпи, намерени при проучванията на средновековните селища и крепости от територията на България, представят двете основни техники за отливане, използвани в леярската практика – в едностранни и двустранни форми. Определящо за това се явява наличието или отсъствието на литник, т. е. малък канал, през който е изливан разтопения метал във формата. Ако няма литник при калъпа – той е едностранен и металът се налива направо в хоризонтално поставената форма, на която обратната страна е неравна и необработена[232]. По този начин не могат да се получат предмети с малка дебелина. При двустранните калъпи има леечен канал, разположен вертикално спрямо негативните изображения, които са нанасяни върху добре загладената лицева повърхност на каменния калъп. Към всички тях са издълбани леечни канали, довеждащи разтопения метал до отделните негативни образи. В някои случаи каналите образуват сложна система, свързваща всички оформени гнезда в калъпа. Те са добре загладени, което е важно технологично изискване при направата и оформянето на калъпите и е задължително условие, гарантиращо тънколивкостта на разтопения метал.

---

[231] **Джиджева, В., С. Милчева и кол.** Технология на металите. София, 1981, 74–76; **Пенчева, Т., М. Йоцова, Е. Георгиева.** Материали и заготовки в машиностроенето. София, 2005, с. 56.

Отливаните предмети имат две лицеви повърхности, което се потвърждава и от приведените примери. От съществена важност е плътното съединяване на двете половини на калъпа, гарантирано от металните щифтове, закрепени в едната половина и точно фиксиращи втората половина чрез отворите в нея (*Обр. 64*). Ако двете части не са закрепени плътно една към друга, то металът се процежда в свободното пространство и образува т. нар. леечни шевове, които задължително трябва впоследствие да бъдат отстранени с остър инструмент от готовото изделие. Наличието на щифтове обезпечава плътното и неподвижно фиксиране на двете части. За отливането на сложни обемни предмети се използват многосъставни калъпи. В тях се отливат сложни форми, които без трудност се извличат от калъпа. Задължително се изработват и специални отвори за отвеждането на газовете и въздуха, за да се получи качествена и плътна форма.

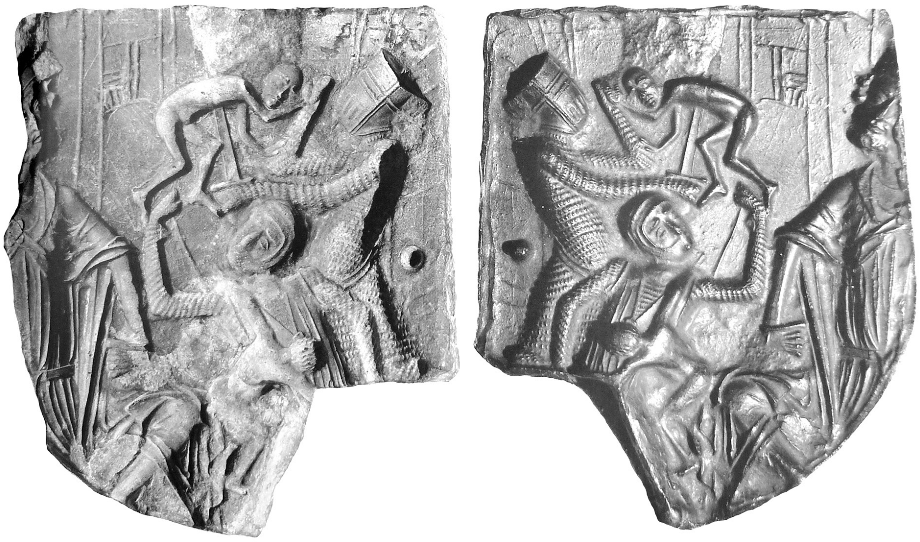

Обр. 64. *Калъп. Мергел. Norwich, XIII в. Norwich Castle Museum, England.*
Fig. 64. *Mould. Marl. Norwich, XIII century. Norwich Castle Museum, England.*

Изготвянето на кухи копчета и сферични украси за обеци и наушници е чрез изчукване върху ещек. Последователността е следната: отсича се кръгла пластинка, която се поставя в овалното легло на ещека и се удря с чук върху поансон с полусферичен край, плътно влизащ в леглото[233]. Пластинката се огъва и се получава полусфера. Две такива полусфери се запояват, при което на едната от тях се пробива малка дупчица, откъдето излизат газовете и топлият въздух, получени при запояването. Впоследствие полученото кухо топче може да се украси с филигран и гранулация.

---

[232] **Рыбаков, Б.** Ремесло древней Руси. Москва, 1948, с. 147, 260; **Калев, Л., Х. Кортенски, Щ. Стоянов.** Механична технология. София, 1971, с. 197.

[233] **Георгиева, С., Д. Бучински.** Старото златарство във Враца. София, 1959, с. 37.

Изискване към употребяваните в леярството метали е да притежават необходимите леярски качества: тънколивкост; да не се разтварят неметални примеси и газове, които при изстиването на изделието образуват шупли; да имат немного висока точка на топене, защото колкото по-прегрят над тази точка е разтопеният метал, толкова по-добра е неговата тънколивкост. Сплавите се леят по-добре от чистите метали, което е било добре известно на средновековните леяри. Използвани се предимно медни, сребърни и калаени сплави, като оловно-калаен бронз, калаен бронз, оловно-калаено-цинков бронз и др.

Употребата на каменните форми в ювелирната практика се възражда основно в края на X–XI в. Дотогава по-голямата част от украшенията се отливат по восъчен модел със запазване или загуба на формата. През XII–XIII в. леенето в каменни калъпи се превръща в основен технологичен способ не само в България. През първата половина на XII в. в общото развитие на ювелирното дело настъпват редица изменения: ювелирите се стараят да дадат масова продукция и затова избират методи, изискващи най-малко трудности в работата (*Обр. 65–66*). Този процес добре се проследява и при други занаяти, свързани с разширяващия се пазар и търговия. Това обяснява и разпространението на камените калъпи. Въпреки тяхната висока производителност, продължава да се използва и леенето по восъчен модел, предимно за получаването на качествени отливки на сложни форми[234].

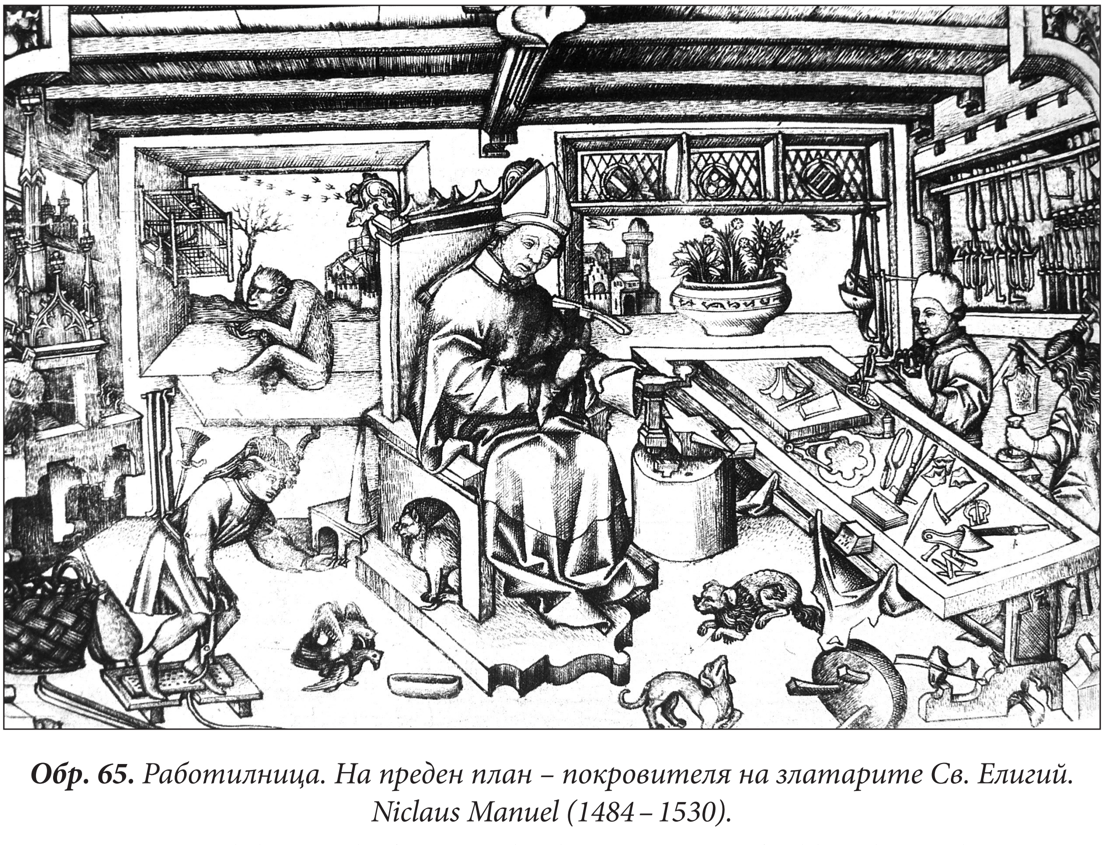

Обр. 65. *Работилница. На преден план – покровителя на златарите Св. Елигий. Niclaus Manuel (1484–1530).*

Fig. 65. *Workshop. In the foreground – the patron saint of goldsmiths St. Eligius. Niclaus Manuel (1484–1530).*

---

[234] **Колчин, Б.** Ремесло. – В: Древняя Русь. Город, замок, село. – Археология СССР. Москва, 1985, 261–263; **Монгайт, А.** Старая Рязань. Ремесло. – МИА, 49, 1955, с. 137, рис. 100; **Якобсон, А.** Раннесредневековой Херсонес. Ремесло. – МИА, 63, 1959, 322–331.

От XII в. се появява и леенето в имитационни форми, което е резултат от стремежа на майстора да опрости трудоемките операции по обработката на цветния метал (коване, гранулация, филигран) и да ги замени с просто леене в щателно обработени съставни форми[235]. Изследванията показват, че отливането чрез „изплискване" се появява към 70–80-те години на века. Този метод е известен най-вече в Русия и се проследява по материалите на изделията от Новгород от XII до XIV в. без прекъсване[236]. Отливайки украшенията в такива форми, майсторът ги прави достъпни за обикновените потребители, с което значително повишава производителността на труда си. Такива са двата калъпа за отливане на луници и копчета от Търново (*Кат. No 47, 66*).

Възможността да се отливат тънкостенни изделия се основава на това, че металът при заливката във формата първо застива в местата на съприкосновение с нейните стени. Необходимо условие на леенето „с изплискване" е отделянето на неуспелия да застине метал от формата. Главната трудност се състои в това, правилно да се улови този момент. Колкото по-висока е температурата на топене на сплавта, толкова по-бързо тя застива и оттук по-кратковременно трябва да бъде нейното задържане във формата при отливането чрез „изплискване". Пристъпвайки към него, ювелирът трябва по опитен път да установи интервала между заливката на формата и изплискването на излишния материал.

Конструктивните особености на имитационните форми имат някои особености. При всички известни такива са прорязани два литника – един дълъг канал, служещ за наливането на метала и друг – къс,за изливането му. Тази устойчива закономерност в съотношението на дължината на каналите има технологическо обяснение. Получаването на изделие с равномерна дебелина на стените може да се постигне при едновременното запълване с метал на всички плоскости на формата. Дългият и широк литник позволява бързото навлизане на метала в цялата форма. Изплискването му е рационално да се осъществи през късия канал, тъй като неговото забавяне повишава опасността от втвърдяване на излишния метал.

Изработката на имитационни форми изисква прецизност и умения. Всяка форма сама по себе си представлява произведение на изкуството и предизвиква интерес с това, че отлетите предмети отразяват вкуса на своите непосредствени изпълнители, ювелирите. Изработването на подобни имитационни форми е продиктувано от производството на масова продукция. Единствено наличието на широк и гарантиран кръг от поръчители и сигурният пазар могат да доведат до появата и разпространението на такива скъпи и трудоемки приспособления, като имитационните калъпи.

Техниката на леене може да се установи по някои детайли върху готовите изделия. За такива излети в трайни форми, каквито са калъпите, са характерни няколко неща.

- следи от леечни шевове – по средата на предмета, ако е отлят в двустранна форма и близо към задната страна, ако втората част от калъпа е равна;
- преобладават плоските предмети, лесно извлекаеми от формата;
- тънките орнаменти и надписите почти винаги са представени чрез изпъкнали линии;
- всички релефни части при напречно сечение са широки при основата и тесни в края, за да може изделието да бъде лесно отделено от формата.

---

[235] **Рыбаков, Б.** Ремесло…, с. 270–277.

[236] **Корзухина, Г.** Киевские ювелиры наканумен монгольского завоевания. – СА, XIV, 1950, 217–235; **Рындина, Н.** О древнерусском литье „навыплеск". – СА, 3, 1962, 91–98; Технология производства новгородских ювелиров X–XV вв. – МИА, 117, 1963, с. 261.

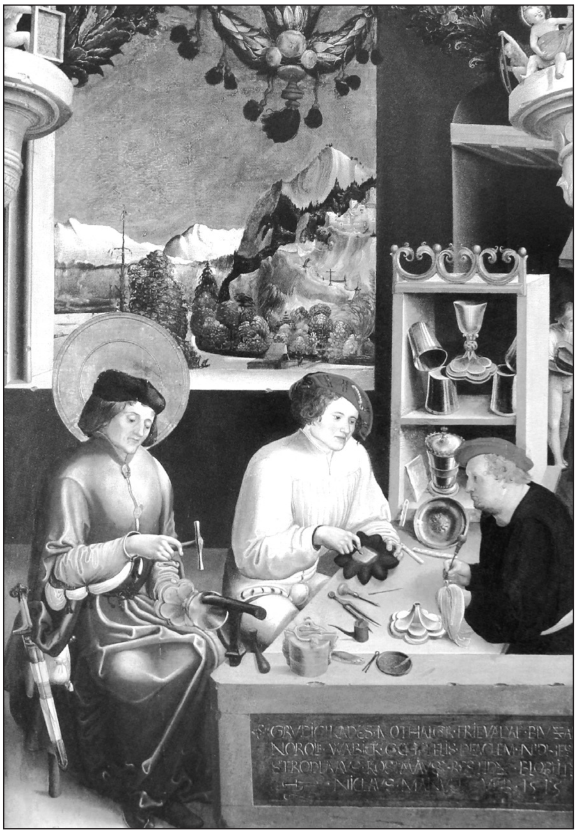

Обр. 66. *Златарска работилница. Св. Елигий. Niclaus Manuel (1484 – 1530). 1515.*
Fig. 66. *Goldsmith workshop. St. Eligius. Niclaus Manuel (1484 – 1530). 1515.*

Използването на каменни калъпи в ювелирното производство е обичайна практика в Средновековна България. Доказателство за това са многобройните примери на цели и фрагментирани леярски форми от глина и камък, намерени на различни места из страната. Каменните калъпи се създавали по-трудно, но затова пък били по-трайни. Те са предназначени за многократна употреба и свидетелстват за наличието на масово производство, предназначено за пазара и нуждите на населението от един по-широк ареал, извън големите градски центрове.

Матрици

Матриците в количествено отношение отстъпват на групата на калъпите, но затова пък изобразителният репертоар върху тях е по-сложен и многообразен. С помощта на матриците се получавали тънки метални релефни изображения, използвани за изработването на апликации и медалиони или за инкрустиране на процесийни кръстове, икони, обков на ризи, ампули и реликварии. Повечето от представените матрици, предимно от византийския и късносредновековния период, носят християнски изображения. Появата на техниката на щампирането в Русия се свързва с времето на Олга и Светослав – средата на X в. и се свързва с влиянието на византийската култура и античното наследство. Практиката да се апликират такива върху предмети на култа се налага в изкуството през XI в., а допоясното им представяне е едно от най-разпространените (*Обр. 67*). Започвайки от XI и през целия XII в., съгласно данните на писмените извори, постепенно нараства ролята на сребърните обкови, като фонът между тях се запълва с орнаменти от повлеци и палмети.

Пристъпвайки към решението на творческата композиция, гравьорите са били наясно, че красотата на всеки предмет зависи от неговия характер и предназначение и от това, до каква степен ще съумеят да изразят своя замисъл. Изготвяйки предмета, винаги е от значение неговото предназначение. В тази връзка са определяни характера и формата. Видът на изделието се образува от неговите отделни части и детайли. Отразяването на необходимото съотношение на частите, които могат да бъдат основани на равенството и нюанса, т. е. могат да бъдат по-близки, меки или контрастни, е главна задача при композиционното решение.

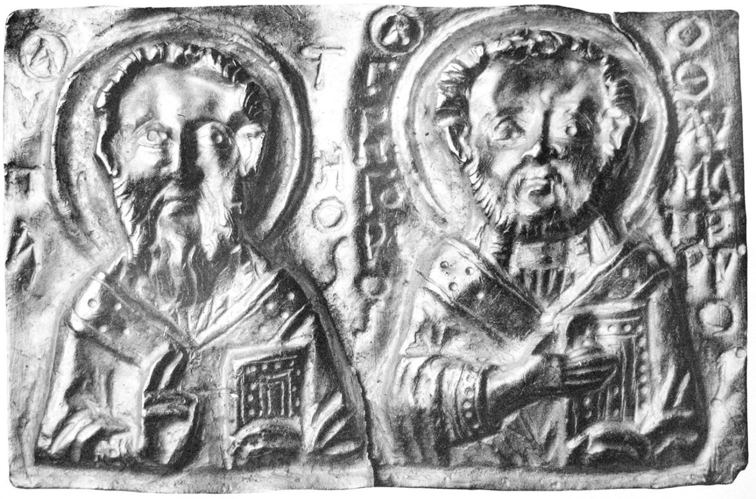

Обр. 67. *Апликация. Щампа. Злато. Св. Ипатий и Св. Григорий. Константинопол. XII в.*
Fig. 67. *Applique. Imprint. Gold. St. Hypatius and St. Gregory. Constantinople. XII century.*

Единството на елементите на формата се основава на тяхната строга съгласуваност и съразмерност. Средствата за достигането на такова единство се явяват пропорционалността и ритмичността. Ако правилно взетите пропорции създават обща връзка между отделните части и цялото, то ритъмът от редуването на елементите и интервалите между тях внасят определена последователност в тяхното композиционно разположение. Пристъпвайки към създаването на отношението на общата форма на предмета, преди всичко се определят отношенията между ширината и височината, а след това се намират величините на детайлите към трите основни отношения и отделно помежду им[237]. Установявайки съразмерността между цялото и частите, трябва едновременно да се следи и за ритмичното построение на детайлите. При търсенето на правилното съотношение на частите за дадена вещ е необходимо да се определи, кое се явява главно и кое второстепенно в композицията: конструктивния детайл, орнаменталната форма или цветовия ефект. При всички случаи, главният компонент на композицията трябва да е акцент, а другите елементи да способстват за неговото изразяване.

---

[237] **Лямин, И.** Художественная обработка металлов. Москва, 1988, с. 44–45.

Композицията може да бъде построена не на равенството на отделните части, а на противопоставянето на декоративните елементи един на друг, на контраста между съотношението, когато равновесието на всички елементи извикват стройност и хармоничност. Художествената изразителност на предмета в значителна степен ще зависи от умелото използване на декоративните възможности на всички елементи. Доколкото орнаментът почти винаги се явява декоративно допълнение към този или онзи детайл от предмета, неговата форма винаги зависи от формата на детайла и ролята му в общата композиция. Силуетът на декора е длъжен строго да съответства на формата на декорираната повърхност и да се възприема в единство с другите елементи на композицията. Декорът е длъжен органически да допълва целостта на композицията, да усилва нейната изразителност и художествено достойнство на предмета. Единствено яснотата, простотата и целесъобразността придават на изделието черти на съвършенство. Красотата се основава на ясната конструкция, премислените пропорции и цвета на украшенията.

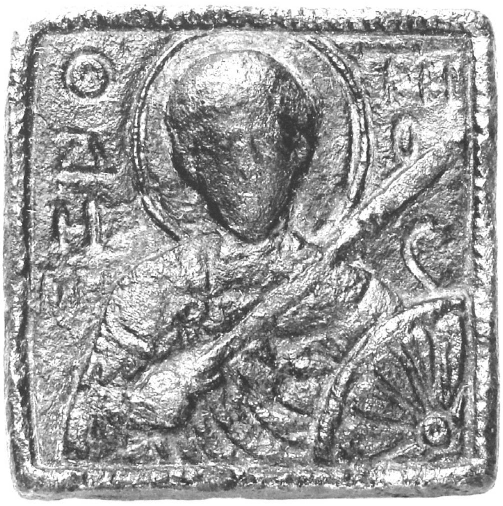

Обр. 68. *Матрица. Бронз. Солун. XIV в. Museum of Byzantine Culture, Tessaloniki.*
Fig. 68. *Die. Bronze. Thessaloniki. XIV century. Museum of Byzantine Culture, Tessaloniki.*

Работният процес се състои в поставянето на тънък метален лист върху матрицата, последван от оловна подложка (*Обр. 68*). Върху последната се нанасят равномерни удари с дървен чук или се упражнява натиск с ръчна преса. Щампирането е способ за обработка на метала под натиск, при който върху заготовката се нанася недълбок релеф по пътя на силно удряне на инструменти, имащи отстъпи. Обикновено се извършва на листов материал в хладно или загрято състояние. Под въздействието на ударите върху оловната подложка и благодарение на нейната пластичност, тя се притиска плътно върху матрицата (*Обр. 69*).

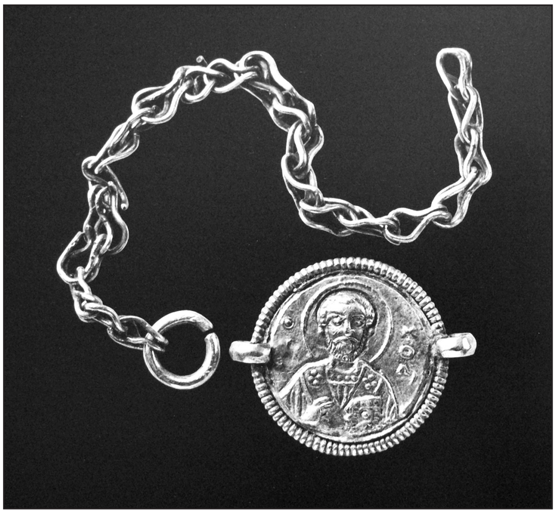

Обр. 69. *Медальон. Щампа. Сребро. Св. Николай. Константинопол, XI–XII в.*
Fig. 69. *Medallion. Imprint. Silver. St. Nicholas. Constantinople, XI–XII century.*

Използването на мека подложка ускорява процеса по изчукване на металната пластина върху матрицата. Това се дължи на пластичността на материала – смолата например се деформира под ударите на чука и предпазва пластината от деформации и скъсване. В резултат на това върху металния лист се отпечатват всички подробности на изображението, което може да бъде плоскорелефно, релефно и обемно изображение (*Обр. 70*). При плоскорелефното изчукване изображението се намира на една плоскост с фона на металната пластина; при релефното – излиза над фона на пластината, а при обемното – изображението не е свързано с фона и съществува само по себе си, т. е. представлява обемно скулптурно изображение. При него се постига най-голяма изразителност на орнамента, обогатява се играта на светлината, повишават се декоративните качества на материала. Твърдият материал, от който са изготвени матриците, позволява тяхното многократно използване и съответно направата на голям брой такива отпечатъци. След известна употреба обаче, подробностите от изображенията и високите части на релефа започват да се подбиват и да губят своята изразителност. В този случай се пристъпва към изготвянето на нова матрица чрез отливане в калъп по първоначален модел, след което процесът на производство продължава по същия начин.

За използването на матрици при изработката на предмети на торевтиката намираме точни сведения в известния трактат на монаха Теофил – гл. 75 „Изготвяне на пресовани предмети върху матрици“, където са отразени част от традициите в занаятчийското производство: „Предметите (матриците) трябва да нямат несъвършенства и да не са разпукани по краищата… трябва да имат тесни и широки ръбове (граници) … Слагаме матрицата върху наковалнята… и слагаме сребърния (медния) лист метал върху нея. След това поставяме дебело (плътно) олово над него и удряме силно с чук, така че всички детайли да се отпечатат (предадат) чрез оловото върху металния лист… Така се правят филактерий, малки кутийки за свети мощи, книги…украсата им от малки (апликации) животни, птици, цветя се прави отделно и след това се припоява към основата с калай.“[238].

---

[238] **Theophilus.** On Divers Arts. New York, 1989, p. 153–154; **Василев, В.** Матрици и модели в средновековната торевтика. – В: Сборник в памет на проф. Ст. Ваклинов. София, 1984, с. 196.

Обикновено в практиката се използват прокатни метални листи – пластини с дебелина от 0,3 до 1,5 см, които са най-често медни. Пластичността на медта, податливостта ѝ на обработка, червения цвят с тоналните си оттенъци, винаги са привличали майсторите и поръчителите. Това позволява металът да приеме нужната форма и да се създаде замисления релеф. След отпечатването на пластината върху матрицата – върху нея се появява двоен рисунък – на лицевата страна се повтаря рисунъка на матрицата, а на обратната – същия рисунък, но в негативна форма. Между релефа на матрицата и този, получен върху отпечатъка, са неизбежни някои разлики, зависещи от дебелината на металния лист. Колкото по-дебел е листа, толкова по-неясен и слабо изразителен ще е релефът върху него. Затова едно от изискванията е пластината да бъде добре и равномерно изкована, да е пластична и не прекалено дебела. При изковаването, тя трябва да бъде откалена, за да не се нацепи или скъса и да заеме цялата площ на матрицата.

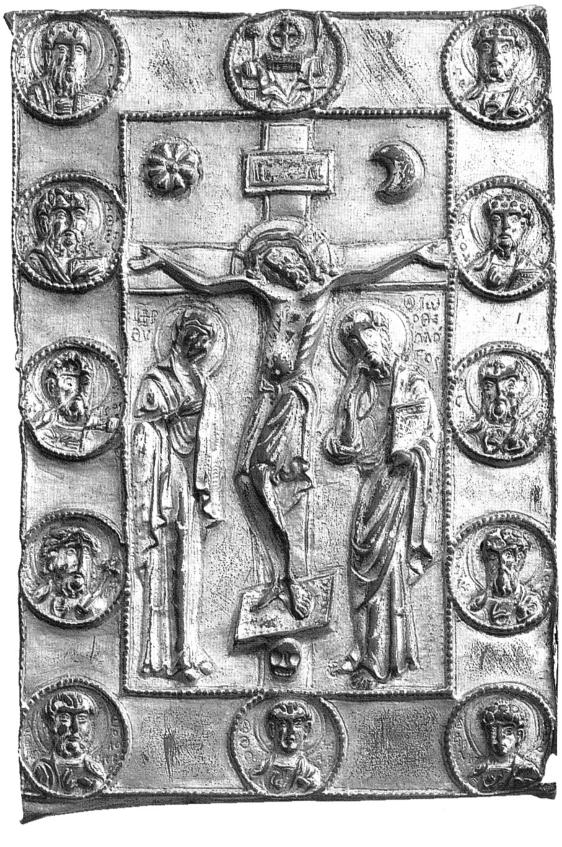

Обр. 70. *Обков на книга. Сребро, позлата. Византия, XIII – XIV в. Protation, Mount Athos.*
Fig. 70. *Book cover. Silver gilt. Byzantium, XIII century. Protation, Mount Athos.*

Матрицата от своя страна трябва да има спокоен и недълбок релеф, без резки контури и отстъпи, за да не повреди листа върху нея. Работната, орнаментирана стана трябва да е изпъкнала, а обратната, поставяна върху масата на ювелира – плоска. Вниманието на гравьора е насочено към качеството при изработването на матрицата. Нейният рисунък се изработва внимателно и прецизно, което не винаги е възможно при индивидуалното изчукване на всеки един предмет и прилагането на техниката на коването.

По масовост на продукцията изработването на отпечатъци (щампи) с помощта на матрици може да се сравни само с леенето в калъпи. Те имат ред еднакви черти – серийност на производството, прецизност при изработката на първичния екземпляр. Имат и някои различия – главно по отношение на икономията на драгоценния метал, при което калъпите отстъпват на матриците. Леенето в калъпи, дори най-съвършеното, изисква значително количество материал, при което и най-малкото недоливане би довело до бракуване на цялата продукция. За отпечатването върху матрицата се използват листи с дебелина десети от милиметъра. Освен това процесът по отпечатването изключва наличието на допълнителни елементи като топилна пещ, калъпи, тигли и др.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Разнообразният ювелирен инструментариум, сред който калъпите и матриците заемат най-важното място, показва високата степен на организация в производството на художествен метал през периода на българското средновековие и овладяната до съвършенство техника на ювелирния занаят. Наличието на няколко производствени центъра в околностите на Преслав от X в. (при Надарево, Новосел и Златар), отстоящи приблизително на равно разстояние от столичния център, налага идеята за обособяването на специализиран промишлен регион в неговата околност. Изделията от ювелирното производство са задоволявали не само селищата в близката околност, но и по-отдалечените поселения, за което свидетелства интензивната дейност и многобройната продукция. Значителният брой калъпи и матрици, както и разнообразният инструментариум, намерен при проучванията не само на комплексите около Преслав, но и в различни селища и крепости от времето на Първото българско царство, доказва съществуването на едно добре развито производство, съсредоточено предимно в североизточните предели на страната.

Преходен е периодът на византийското владичество, през който от съседна Византия навлизат нови идеи, символи и образи. Акцентът е християнската тематика с нейното необятно многообразие на сюжети и форми, творчески преработени от местните майстори-ювелири. Потвърждение са дузината матрици с подобна иконография. Въпреки налагането на каменните калъпи през XI в., липсват сигурно и точно датирани форми от периода. Разгледаните тук, са включени в първия (IX–XI в.) и последния (XII–XIV в.) раздел, което е по-коректно и представя прехода в развитието на формите. В повечето от тези калъпи са отливани накити и украси и по-рядко предмети на култа (кръстове, медалиони).

В къснсредновековният период организацията на ювелирното производство е на друго ниво. Ателиетата за художествен метал са съсредоточени предимно в големите градски центрове. Това се доказва от дългогодишните проучвания по тези места. Намерените съдчета-поти, богатият набор от инструменти и архитектурните останки от занаятчийски постройки, потвърждава съществуването на специализирани работилници, в които се изготвяли разнообразни изделия на ювлирното изкуство, предимно от мед, бронз и благородни метали. Много често тези работилници са част от жилището на майстора и обикновено са разполагани в приземната част или са пристроени до основния корпус на сградата. Липсата на достатъчно пространство и гъсто застроените квартали налагат и утвърждават тази практика. Подобна е картината в столицата Търново, Шумен, Мелник, Червен и всички останали центрове от градски тип. В Мелник например, недалеч от църквата „Св. Никола“ са открити останки от функционирала през втората половина на XII – началото на XIII в. златарска работилница[239]. В Търново са намерени глинени поти с остатъци от меден окис и тънък златен слой, производствени пещи и различни инструменти – сигурно доказателство, че на хълма Царевец, по терасите между Двореца и Патриаршията са съществували работилници[240]. В главната столична крепост са локализирани три работилници, като съществуват данни за още толкова. Разположението на всички тях показва, че те не са обособени в определени квартали, а са разположени в приземните етажи на жилищните сгради, което благоприятства достъпът и търговската дейност. Това безспорно е потвърждение, че в късносредновековните български градове съществува много добре развито ювелирно производство, чиято продукция по нищо не отстъпва на внесените от Византия и другите центрове изделия. Засиленият добив на злато и сребро през XIII–XIV в. допринася за развитието на занаятите и стимулира монетосеченето, което е отразено в описание на България от 1308 г. – „земята на Шишмановци изобилства от злато и сребро…, в нея има множество сребърни рудници, а всички влачат пясък, примесен със злато, откъдето по заповед на царя постоянно се извлича и добива злато…“[241]. През XIII в. среброто става обект на външнотърговски обмен между България и Дубровник, а по-късно и на отделните княжества. Износът на ценни метали е в основата на значителния икономически подем на България, намиращ отражение и в елитарната художествена продукция. Водещ център в продължение на векове обаче, си остава византийската столица, където се създават оригиналните и висококачествени произведения на златарското изкуство. Практиката на ювелирния занаят е възприета и овладяна от местните майстори, с което се откриват неограничени възможности за творческото пресъздаване на утвърдени стилови черти и влияния. Потвърждение за това са и настоящите паметници.

---

[239] **Нешева, В.** Медна апликация с изображение на грифон от Мелник. – Археология, 2, 1987, с. 37; Археологически данни за металодобив и металообработване в Мелник. – В: Българска етнография, 2, 1984, 33–38.

---

[240] **Ангелов, Н.** Към въпроса за развитието на занаятите в средновековния Търновград през XIII–XIV в. – ИИМ В. Търново, V, 1972, 51–58.

[241] **Петров, П., В. Гюзелев.** Христоматия по история на България. Т. 2. София, 1978, с. 224.

ЛИТЕРАТУРА

Аладжов, А., Я. Димитров, Ст. Стаменов, В. Стаменова, Х. Стоянова, Ст. Иванов, Ст. Стойчев. Археологическа карта на Плиска. София, 2013.

Александрова, С. За иконографията на Архангел Михаил върху една медна апликация от Червен. – В: Нумизматични и сфрагистични приноси към историята на Западното Черноморие. Варна, 2004, 357–362.

Ангелов, Н. Към въпроса за развитието на занаятите в средновековния Търновград през XIII–XIV в. – ИИМВТ, V, 1972, 51–58.

Апостолос-Каппадона, Д. Словарь християнского искусства. Урал, 2000.

Атанасов, Г. Християнски медалиони от ранносредновековни крепости в Южна Добруджа. – Добруджа, Т. 9, 1992, с. 146–161.

Атанасов, Г. Средновековни кръстове-енколпиони от Силистра. – ИНМВ, 28 (43), 1992, 247–267.

Атанасов, Г. Ранносредновековен енколпион със Свети Георги-воин и Свети Тодор Стратилат от Апиария. – ИНИМ, X, 1994, 67–73.

Атанасов, Г. Свети Георги Победоносец. В. Търново, 2002.

Атанасов, Г. Християнският Дуросторум-Дръстър. В. Търново, 2007.

Балабанов, К. Теракотни икони од Виница. Скопие, 1991.

Банк, А. Византийские серебряные изделия XI–XII вв. в собрании Эрмитажа. – ВВр., XIII, 1958, 211–221.

Банк, А. Два памятника мелкой пластики из Фесалоники. – ВВр., 29, 1968, 265–268.

Банк, А. Опыт класификации византийских серебряных изделии X–XII вв. – ВВр., 32, 1968, 131–141.

Банк А. В. Прикладное искусство Византии IX–XII вв. Москва, 1978.

Банк, А. Образец и копия в прикладном искусстве Византии X–XIV веков. – В: Восточное Средиземноморье и Кавказ (IV–XV вв.). Ленинград, 1988, 67–77.

Бенчев, И. Иконы Ангелов. Образы небесных посланников. Москва, 2005.

Бобчева, Л. Некропол от XIII–XIV век в Калиакра. – ИНМВ, XIV (XXIX), 1978, 152–180.

Божков, А. Средновековни релефни икони в България. – Изкуство, XXIX, 2, 1979, 10–18.

Бонев, Ст., С. Дончева. Старобългарски производствен център за художествен метал при с. Новосел, Шуменско. В. Търново, 2011.

Буряков, Д. Коллекция бронзовых художественных изделии XIV–XV вв. Из Самарканда. – Общественные науки в Узбекистане. 8–9, 1969, 81–86.

Българите и техните съседи през V–X век. Каталог на изложба. Съст. В. Йотов, В. Павлова. Варна, 2004.

Българският средновековен град. Технологии. София, 1995.

Василев, В. Матрици и модели в средновековната торевтика. – В: Сборник в памет на проф. Ст. Ваклинов. София, 1984, 192–197.

Василева, Е. Каменен калъп за накити от Калиакра. – В: Приноси към българската археология, Т. VII, София, 2013, 173–178.

Василчин, И. Двуобряден езически раннобългарски некропол при Черна, Толбухински окръг. – В: Проблеми на прабългарската история и култура, 1, София,1989, 198–213.

Витлянов, С. Военноадминистративни сгради от двореца във Велики Преслав IX–X век. София, 2004.

Воронцова, Л. Византийские камеи из ризницы Троице-Сергиевой лавры. – В: Византийская идея. Византия в эпоху Комнонов и Палеологов. Сб. Научных трудов. Санкт-Петербург, 2006, 11–30.

Вълева, Ю. Ангелология и архангелски изображения. – Проблеми на изкуството, 2, 1987, 33–38.

Галиева, З. Типология керамических сфероконусов Средней Азии. – РА, 1, 2014, 75–87.

Георгиев, П. Бронзовата матрица от Опака и българската сигилография XII–XIV в. – Нумизматика и Епиграфика, 1, 2003, 161–170.

Георгиев, П. Матрицата за хрисовули от Опака и въстанието на Асеневци. – В: Попово в миналото. Т. 4. Култура и религия. Разград, 2004, 87–97.

Георгиева, С., Д. Бучински. Старото златарство във Враца. София, 1959.

Герасименко Н. Кафоликон монастыря Осиос Лукас в Фокиде. Изображения святых в храмовой декорации. Москва, 2002.

Грабар, Й. Няколко мощехранителници на Свети Димитър и мартириума на светеца в Солун. – В: Избрани съчинения. Т. 1, София, 1982, 132–153.

Грабар, Й. Една нова мощехранителница на свети Димитър. – В: Избрани съчинения. Т. 1, София, 1982, 154–159.

Грабар, А. Портретът в стрcheck"рохристиянската иконография. – В: Избрани съчинения. Т. 2, 1983,

Грабар, А. Император в византийском искусстве. Москва, 2000.

Григоров, В. Метални накити от Средновековна България (VII–XI в.). София, 2007.

Даркевич, М. Символы небесных светил в орнаменте Древней Руси. – СА, 4, 1960, 56–67.

Даркевич, В. Светское искусство Византии. Москва, 1975.

Даркевич, В. Художественый метал Востока. Москва, 1976.

Две византийски хроники X века. Псамафийская хроника. Ред. А. Каждан. „Иоан Камениат. Взятие Фесалоники“. Ред. Р. Наследова. Москва, 1959.

Демус О. Мозаики византийских храмов. Принципы монументального искусства Византии. Пер. Э. Смирновой. Москва, 2001.

Дигенис Акрит. Ред. А. Сыркина. Москва, 1960.

Джанполадян, Р. Сфероконические сосуды из Двина и Ани. – СА, 1, 1958, 201–213.

Джиджева, В., С. Милчева и кол. Технология на металите. София, 1981.

Димова, В., С. Георгиева, В. Нешева и кол. Средновековният Червен. Т. 1, София, 1985.

Долмова-Лукановска, М. За производството на средновековни накити в Царевград Търнов. – Археология, 4, 1979, 45–52.

Долмова-Лукановска, М. Златарството в Търнов. – В: Културата на Средновековния Търнов. София, 1985, 83–93.

Долмова-Лукановска, М. Археологически проучвания на Царевец. В. Търново, 2007.

Долмова-Лукановска, М. Търновските царе. Инсигнии, церемонии, дворец. В. Търново, 2011.

Дончева, С. Ампули – евлогии от раннохристиянския период (IV–VI в.). (Колекция от РИМ – Шумен.) – ИИМШ, 13, 2006, 61–70.

Дончева, С. Медалиони от Средновековна България. В. Търново, 2007.

Дончева, С. Оловни кръстове от Шуменско – декорация, производство, употреба. – Паметници, реставрации, музеи, 3–4, 2007, 42–55.

Дончева, С. Бронзова матрица от Златар, Преславско (IX–X в.) – Археология, 1–4, 2007, 178–183.

Дончева, С. Калъпи за метални предмети и украси от Шуменската крепост (XII–XIV в.). – ИИМШ, Т. XIV, 2008, 57–63.

Дончева, С. Център за производство на художествен метал при с. Златар, Преславско. – АОР, София, 2008, 639–642.

Дончева, С., Н. Николов. Бронзова матрица с изображение на светец-воин от Ранното средновековие. – В: Християнската култура в Средновековна България. 1100 години от смъртта на Св. Княз Борис Михаил (ок. 835–907 г.). В. Търново, 2008, 386–395.

Дончева, С. Матрица за релефни икони от крепостта Овеч, Провадийско. – В: Сборник Историкии, Т. 3. Шумен, 2008, 65–73.

Дончева, С. Кръстове от Шуменския регион. (нови постъпления във фонда на РИМ – Шумен). – В: EURIKA. In honorem Ludmilae Donchevae-Petkovae. София, 2009, 417–428.

Дончева, С. Бронзовы реликварий с изображением свв. апостолов Петра и Павла. – Византийский временник, 68 (93), 2009, 219–224.

Дончева, С. Бронзов реликвиар с изображения на Светите Апостоли Петър и Павел. – В: Проблеми на изкуството, 2, 2010, 12–14.

Дончева, С. Метални украси от производственият център при с. Надарево, Търговищко. – В: Паметници, реставрация, музеи, 3–6, 2010, 16–36.

Дончева, С. Матрица за апликации от Шуменската крепост (XII–XIV в.). – Минало, 2, 2010, 14–21.

Дончева, С. Нов център за производство на художествен метал в околностите на Преслав. (Предварително съобщение). – В: ИИМШ, Т. 14, 2013, 54–64.

Дончева, С. Производствен център за металопластика при с. Златар, община Велики Преслав. – АОР за 2012 г. София, 2013, 389–391.

Дончева, С. Матрица за накити с растителна украса от ранното средновековие. – В: Юбилеен сборник в чест на 70-годишнината на проф. В. Нешева, (под печат).

Дончева, С., **Ц. Дражева.** Два калъпа за накити от средновековната крепост Акве калиде – Терма, Бургаски минерални бани. – В: Сборник в памет на Цоня Дражева, (под печат).

Дончева, С. Бронзова матрица с изображение на Архангел Михаил. – В: Сб. „Археология на средните векове VI – XV век“, (под печат).

Дончева, С. Късносредновековна бронзова матрица с изображение на Архангел Гавраил. – В: Преславска книжовна школа, Т. 15, 2015, (под печат).

Дончева, С. Късносредновековна бронзова матрица с изображение на архангел Гавраил. – В: Преславска книжовна школа, Т. 15, 2015, 406 – 411.

Дончева-Петкова, Л. Грифонът в изкуството на средновековна България. – Археология, 4, 1979, 22–40.

Дончева-Петкова, Л. Митологични изображения от българското средновековие. София, 1996.

Дончева-Петкова, Л. Средновековни кръстове-енколпиони от България (IX–XIV в.). София, 2011.

Дочев, К. Каталог на българските средновековни монети XIII–XIV век. Типове, варианти, цени. В. Търново, 2009.

Иванова-Мавродинова, В. За украсата на ръкописите от Преславската книжовна школа. – В: Преслав, 1, 1968, 80 – 124.

Изкуство и култура на средновековната българска държава. Каталог. София, 1977.

Йорданов, И. Печатите от стратегията в Преслав. София, 1993.

Йорданов, И. Корпус на печатите на Средновековна България. София, 2001.

Йосифов, Д. За технологичните особености на каменните калъпи от София. – В: Изследвания по българска средновековна археология. Сб. В чест на проф. Рашо Рашев. В. Търново, 2007, 396–404.

Йотов, В., В. Павлова. Българите и техните съседи през V–X в. Каталог на изложба. Варна, 2004.

Калев, Л., Х. Кортенски, Щ. Стоянов. Механична технология. София, 1971.

Каменит, Й. Взятие Фесалоники. – В: Две византийские хроники. Москва, 1959.

Кацарова, В., В. Хаджиангелов. Късноантичният и средновековен некропол в Копривлен. – В: Копривлен. Том 1. Спасителни археологически проучвания по пътя Гоце Делчев – Драма 1998–1999 г. София, 2002.

Кокорина, Х., С. Кузьмина. Работы на Чаллынском городище. – АО за 1983. Москва, 1985, 152–153.

Колчин, Б. Ремесло. – В: Древняя Русь. Город, замок, село. – Археология СССР. Москва, 1985, 261 – 285.

Комитова, Ц. Производство на накити в средновековния Мелник. – В: In honorem Ludmilae Donchevae-Petkovae. София, 2009, 469–480.

Конаклиев, А. Коланни апликации от село Надарево, Търговищко. – В: Сб. Проф. д. и. н. Станчо Ваклинов и средновековната българска култура. В. Търново, 2005, 230–242.

Кондаков, Н. Русские клады. Т. 1. СПб., 1896.

Кондаков, Н. Иконография Богоматери. Т. 2, Москва, 1998.

Косева, Д., Е. Дерменджиев. Моливдовул от фонда на историческия музей във Велико Търново. – В: Нумизматични и сфрагистични приноси към историята на Западното Черноморие. Варна 2004, 276–278.

Кузев, А. Раннесредневековый некрополь под Варной. – In: Rappoports du III-e Congrés International d'Archéologie Slave. Bratislava, 1980, 256–263.

Курчатов, В. Геология за всеки. София – Москва, 2004.

Кънев, И. Нагръден кръст от християнския некропол пред Източната порта на Плиска. – ИНИМ, XVI, 2005, 144–145.

Лазарев, В. Три фрагмента росписных эпистилев и византийский темплон. – ВВр. 27, 1967, 170–176.

Лазарев, Н. Новы памятник станковой живописи XII в. и образ Георгия-война в византийском и древнерусском искусстве. – В: Русская средневековая живопись. Москва, 1970, 186–222.

Лазарев, В. Этюды по иконографии Богоматери. – В: Византийская живопись. Москва, 1971, 282–291.

Лазарев, В. История византийской живописи. Москва, 1986.

Лихачев, Н. Моливдовулы греческого Востока. Москва, 1991.

Лихачова, В. Изкуството на Византия. София, 1987.

Лямин, И. Художественная обработка металлов. Москва, 1988.

Мавродинов, Н. Проучвания върху старобългарското изкуство. – ГНМ, VI, 1936, 363–368.

Малевская, М. Декоративные керамические плитки Древнего Галича. – In: Slovenska Archeologia, XXVI, 1, 1978, 87–97.

Маршак, Б. Согдийское серебро. Москва, 1971.

Михайлова, Т. Калъпи за отливане на накити от Преслав. – Преслав, 3, 1983, 170–177.

Михайлова, Т. Сфероконуси от Плиска. – Археология, 1, 1987, 15–23.

Михайлова, Т. Нови данни за производството на накити в Преслав. – В: Приноси към българската археология, Т. I, София, 1992, 214–219.

Михальченко, С. Сфероконусы Повольжя. – КСИА, 140, 1974, 46–50.

Миятев, К. Бронзовы рельеф с изображением Богоматери из Пловдивского музея. – Seminarium Kondakovianum, V. Прага, 1932, с. 39–44.

Миятев, К. Преславската керамика. София, 1936.

Миятев, К. Една надгробна скулптура от двореца в Търново. – ИАИ, XIX, 1955, с. 352–353.

Монгайт, А. Старая Рязань. Ремесло. – МИА, 49, 1955, с. 137, рис. 100; **Якобсон, А.** Раннесредневековой Херсонес. Ремесло. – МИА, 63, 1959, 322–331.

Нешева, В. Мраморен релеф на двуглав орел от Мелник. – Археология, 2–3, 1984, 109–119.

Нешева, В. Археологически данни за металодобив и металообработване в Мелник. – В: Българска етнография, 2, 1984, 33–38.

Нешева, В. Медна апликация с изображение на грифон от Мелник. – Археология, 2, 1987, 34–38.

Николаева, Т. Древнерусская мелкая пластика из камня XI–XV вв. – САИ, Е, 1–60, Москва, 1983.

Овчаров, Н. Изобразяването на двуглав орел като символ на владетелско достойнство през XIV в. – Археология, 3–4, 1994, 19–24.

Орбели, И., К. Тревер. Саснидский металл. Москва-Ленинград, 1935.

Павлова, В. Археологически данни за производството на един тип прочелници през XIII–XIV в. – В: Културните текстове на миналото. Носители, символи и идеи. Сб, в чест на 60-годишнината на проф. д. и. н. К. Попконстантинов. Кн. 3, София, 2005, 65–68.

Павлова, В. Съкровищата на Средновековна България. Каталог на изложба. Варна, 2007.

Павлова, В. Колан от XIV в., открит до с. Кичево, Варненско. – В: AMV VIII-1. Terra Antiqua Balcanica et Mediterranea. Сб. В чест на А. Минчев. Варна, 2011, 461–479.

Пенчева, Т., М. Йоцова, Е. Георгиева. Материали и заготовки в машиностроенето. София, 2005.

Петканова, Д. Стара българска литература. Т. I, Апокрифи. София, 1981.

Петров, П., В. Гюзелев. Христоматия по история на България. Т. 2. София, 1978.

Петрунова, Б., Е. Василева, Я. Димитрова. Археологически проучвания в НАР „Калиакра“. – В: АОР за 2009 г. София, 2010, 535–537.

Плетньов, В. Ранносредновековни оловни ремъчни висулки с изрез във Варненския археологически музей. – Плиска-Преслав, 9, 2003, 317–322.

Плетньов, В. За датировката на ранносредновековните прорезни накрайници или висулки. – В: Иванка Акрабова-Жандова. In memoriam. София, 2009, 103–119.

Плетньов, В., К. Тотев. Бронзова матрица със светци-войни от Варненския музей. – ИНМВ, (38-39), 2002–2003, 396–405.

Плетньов, В., Х. Кузов, А. Стефанова. Археологически разкопки на крепостта „Кастрици“, резиденция „Евксиноград“, Варна. – АОР през 2006, София, 2007, 563–567.

Попов, А. Търновската „Велика лавра“. – ИБИД, XXXIII, 1980, 83–98.

Пуцко, В. Киевские релефы святых всадников. – Старинар, XXVII, 1976, 111–124.

Пуцко, В. Преславската матрица и въпросът за иконографските образци в изкуството на древния Киев. – Археология, 1–2, 1984, 86–97.

Равдоникас, В. Элементы космических представлений в образах наскальных изображении. – СА, 4, 1937,11–32.

Радушев, А., Г. Жеков. Каталог на българските средновековни монети IX–XV век. София, 1999.

Райс, Т. Искусство Византии. Москва, 2002.

Робов, М. Двулицев калъп за отливане на накити от Търново. – ГНМСБ, XIX, 1993, 109–117.

Робов, М. Каменен калъп за равнораменни кръстове. – ИИМВТ, XIII, 1998, 126–131.

Робов, М. За отливането на накити във Велико Търново (XII–XIV в.). – В: Българските земи през Средновековието (VII–XVIII в.). Т. III-2. Варна, 2005, 277–286.

Ртвеладзе, Э. Сфероконические сосуды из Маджар. – СА, 4, 1974, 280–284.

Рыбаков, Б. Ремесло древней Руси. Москва, 1948.

Рындина, Н. О древнерусском литье „навыплеск“. – СА, 3, 1962, 91–98.

Рындина, Н. Технология производства новгородских ювелиров X–XV вв. – МИА, 117, 1963, 200–268.

Седов, В. Восточные славяне в VI–XIII вв. – Археология СССР, Москва, 1982.

Станилов, Ст. Художественият метал на българското ханство на Дунав (7–9 век). София, 2006.

Станчев, Ст. Разкопки и новооткрити материали в Плиска през 1948 г. – ИАИ, XX, 1955, 183–221.

Станчев, Ст. Материали от дворцовия център в Плиска. – ИАИ, XXIII, 1960, 23–65.

Станчева, М. Каменни калъпи за сфероконуси от София. – Археология, 1, 1961, 22–27.

Стойкова, А., И. Христова-Шомова, Р. Малчев, К. Рангочев. Св. Георги Победоносец. – В: Enciclopaedia Slavica Sanctorum. София, 2011; eslavsanct.net/viewobject.php?id =2374 &lang=bg

Тотев, Б., О. Пелевина. Сребърните накити от гроб 3 на ранносредновековния некропол при с. Черна, Добричко. – В: Българските земи през Средновековието (VII–XVIII в.), Acta Musei Vanaensis, III-2, Варна, 2005, 19–24.

Тотев, К. Релефни керамични икони от епохата на Второто българско царство. – Археология, 3, 1990, 48–58.

Тотев, К. Нагръдна метална икона с Богородица-Умиление от Плиска. – Плиска-Преслав, 5, 1992, 246–248.

Тотев, К. Бронзов модел за стъклени камеи от с. Рогачево. – Археология, 2, 1993, 53–57.

Тотев, К. Византийски модели и традиции в приложното изкуство на Второто българско царство. – Търновска книжовна школа, Т. 6, 1994, 601–617.

Тотев, К. Златни пръстени-печати от времето на Второто българско царство 1185–1396, В. Търново, 2010.

Тотев, К. Константинополски литийни кръстове от бронз, открити в България. Част II. – Археология, 2, 2012, 66–79.

Тотев, К., В. Плетньов. Бронзова матрица със светци-воини от варненския Археологически музей. – ИНМВ, (38-39), 2002–2003, 396–405.

Тотев, К., А. Пейков. Кръстовидни оловни медалиони от България. – ИНМВ, (38 – 39), 2002–2003, 406–415.

Тотев, К., В. Плетньов. Византийско изкуство. Християнски реликви от Варненско XI–XIV век. Варна, 2011.

Тотев, Т. Един недовършен бронзов модел-матрица от Преслав. – МПК, 1, 1969, 1–3.

Тотев, Т. Прабългарски метални амулети от Преслав. – В: Плиска – Преслав, Т. 2, 1981, с. 182–186.

Тотев, Т. Манастирът в „Тузлалъка“ – център на рисувана керамика в Преслав през IX–X в. – РП, VIII, 1982.

Тотев, Т. Преславското съкровище. Шумен, 1993.

Тотев, Т. Бронзов модел-матрица със свети Йоан Кръстител. – В: ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟ. In honorem. 1. Юбилеен сборник в чест на 60-годишнината на проф. д.ф.н. Христо Трендафилов. Шумен, 2013, 375–377.

Федоров-Давыдов, Г. Искусство кочевников и Золотой Орды. Москва, 1976.

Фергюсън, Д. Християнский символизм. Москва, 1998.

Халиков, А. Столицата на Волжска България от домонголско време. – Археология, 1, 1973, 21–37.

Хараланов, В. Бронзова матрица за печат с изображение на двуглав орел. – Археология, 4, 1975, 72–73.

Чангова, Й. Перник. Т. III, Крепостта Перник VIII–XIV в. София, 1992.

Чокоев, И. Глинен калъп за оловни ядра от Преслав. – В: 1100 години Велики Преслав. Шумен, 1995, 291–297.

Шандровская, В. Образ Св. Георгий на византийских печатах. – В: II Международны симпозиум по грузинскому искусству. Тбилиси, 1977, 1–9.

Шандровская, В. Изображения святых войнов в византийской сфрагистике и нумизматике. – В: Византия и Ближний Восток. (памяти А. В. Банк). Санкт-Петербург, 1994, 70–89.

Шандровская, В. Печати и монеты византийских императоров с изображением Богоматери. – ВВр., 58, 1999, 202–213.

Шилберг, Х. Пътеписи. София, 1971.

Юрукова, Й., В. Пенчев. Български средновековни монети и печати. София, 1990.

Якобсон, А. Средневековы Херсонес (XII–XIV в.). – МИА, 17, 1950.

Якобсон, А. Раннесредневековы Херсонес. – МИА, 63, 1959.

Янков, Д. Средновековни модели-матрици от Стара Загора. – В: Приноси към българската археология, Т. I, София, 1992, 227–230.

Arne, A. La Suéede et L'Orient. Uppsala, 1914.

Barnea, I., Ş. Ştefanescu. Bizantini, Romani şi Bulgari la Dunarea de Jos. – In: Din Istoria Dobrogei, Vol. III, 1971.

Buckton, D. Byzantium. Treasures of Byzantine Art and Culture. British Museum Press, London, 1994.

Byzantium. Faith and Power (1261 – 1557). Ed. By H. Evans. London, 2004.

Chatzidakis, N. Hosios Loukas. Byzantine Art in Greece. Athens, 1997.

Cheynet, J.-Cl. Du stratege de theme au duc: chrolologie de l'evolution au cours du XI-e siècles. – Travaux et memories, 9, 1985, p. 182–190.

Cutler, A. The Aristocratic Psalters in Byzantium. Paris, 1984.

Davidson. Corinth, vol. XII. The Minor Objects Results of Excavations Conducted by the American School of Clasical studies of Athens. Princeton-New Jersey, 1952.

Deér, J. Die heilige krone Ungarns. Wien, 1966.

Demus, O. The Mosaics of Norman Sicily. New York, 1988.

Diaconu, P. Parures du XIe siècle découvertes à Păcuiul-lui Soare. – Dacia, IX, 1965, 307–323.

Dimitriu, L. Der Mittelalterliche Schmuck des Unteren Donaugebietes im 11–15. Jahrhundert. Bucureşti.

Doncheva, S. A Silver Gilded Belt from 13th – 14th Century. – In: Archaeologia Bulgarica, X, 2006, 1, 65–76.

Doncheva, S. Metalworking Center by the Second Bulgaria Capital: Great Preslav. – In: Ivo D. Cholakov, K. Chulakev. Archaeology in Bulgaria 2007–2009. American Journal of Archaeology. Archaeology in Bulgaria, 2007–2009, Vol. 114, No 4, October 2010, 729–731.

Doncheva, S., N. Nikolov. An Early Medieval Lead Mould for the Production of Wax Models from Region of Preslav, NE Bulgaria. – In: Archaeologia Bulgarica, 1, 2010, 81–92.

Doncheva, S., N. Nikolov. The Chasing Jewelry Produce in Mediaeval Bulgaria. – In: Arheologia Milleniului I P. Chr. Cercetări actuale privind istoria şi arheologia migraţiilor. Bucureşti, 2010, 236–254.

Doncheva, S., N. Nikolov. Moulding Practice in Bulgaria at the Middle Ages. – In: Archeologia mileniului I p. Chr. II. Interferenţe culturale la Dunărea de Jos. Bucureşti, 2011, 299–309.

Doncheva, S. Metal Art Production in Medieval Bulgaria. Jewelry craftsmanship in Bulgaria at the Middle Ages. Lambert Academic Publishing, 2012, Saarbrücken, pp. 43–56.

Frantz, M. Byzantine Illuminated Ornament. A Study in Chronology. – The Art Bulletin, Vol. 16, No 1, 1934, pp. 42–101.

Frazer, M. Byzantinische Email – und Goldschhmiedearbeiten. – In: Der Schatz von San Marco in Venedig. Köln, 1984.

Goldschmidt, A., K. Weitzmann. Die Byzantinischen Elfenbeinskulpturen des X–XIII. Jahrhunderts, Bd. 2, Berlin, No 33, 39, 43–54.

Grabar, A. Reliquaires de Saint Démétrios. – DOP, V, 1950, 1–28.

Grierson, P. Byzantine Coins. Vol. III, Part 2. Dumbarton Oaks Center for Byzantine Studies. Harvard University, D. C. Washington, 1973.

Grierson, P. Byzantine Coins. Vol. V, Part 1. Dumbarton Oaks Center for Byzantine Studies. Harvard University, D. C. Washington, 1973.

Handy, M. Coinage and Money in the Byzantine Empire (1081-1261). Washington, 1969.

Hardy, D., D. Whitehouse, A. Hendry, R. Masters, J. Koniordos. Byzantine Hours. Works and Days in Byzantium. Everyday Life in Byzantium. Athens, 2002.

Hodges, H. Artifacts. An introduction to early materials and technology. London, 1989.

Janin, R. Les églises et les monastères. Paris, 1969.

Јовановић, М. Српски средњовековни новац. Београд, 2001.

Jordanov, J. Corpus of Byzantine Seals From Bulgaria. Byzantine Seals With Family Names. Vol. 2, Sofia, 2006.

Jordanov, I., Z. Zekova. Catalogue of Medieval Seals at the Regional Historical Museum of Shumen. Shumen, 2007.

Kalavrezou-Maxeiner, L. Byzantine Icons in Steatite. Wien, 1985.

Kitzinger, E. The Mosaics of St. Mary's of the Admiral in Palermo. Washington, 1990.

Kralovánsky, A. Adatok a Kárpát-Medencei X–XI századi félhold alakú csüngök kérdéséher. – AE, 86, 1959, 76–82.

La Bulgarie médiévale. Art et Civilisation. Catalogue. Musee du Luvre, Paris, 1980.

Mango, C. Materials for the study of the mosaics of St. Sophia at Istanbul. – DOP, VIII, Washington, 1962.

Mathews, T. Byzantium from Antiquity to the Renaissance. New York, 1998.

Niderle, L. Slovanské starožitnosti (Život starych slovani), V. Praha, 1921.

Ogden, J. The Technology of Medieval Jewelry. – In: Ancient and Historic Metals. The Paul Getty Trust, 1994, 153–182.

Oikonomides, N. Dated Byzantine Lead Seals. Dumbarton Oaks Research Library and Collection, Washington, 1986.

Profantova, N., D. Vích. Zlacený vrchlík z Bošína (okr. Ůstí nad Orlicí) a problem dokladů přítomnosti raně středověké elity ve východních Čechách. – In: Mezi raným a vrcholným středověkem. Pavlu Kouřlovi k šedesátým narozeninám přátelé, kolegové a žáci. Brno, 2012, 197 – 207.

Ştefan, Gh., I. Barnea, M. Comşa, E. Comşa. Dinogetia. Band. I. Bukarest, 1967.

The Glory of Byzantium. Art and Culture of the Middle Byzantine Era. 843 – 1261. Ed. By H. Evans and W. Wixom. New York, 1997.

The Glory of Byzantium. Art and Culture of the Middle Byzantine Era. A. D. 843 – 1453. Ed. by H. Evans, W. Wixom. New York, 2007.

Theophilus. On Divers Arts. New York, 1989.

Totev, C. Modele de bronze pour les camees de verre du village de Rogatchevo-departament de Varna. – Bulgaria Pontica Medii Aevi IV – V, Sofia, 2003, 131 – 135.

Walter, C. The Origins of the Cult of Saint George. – Revue des Études Byzantin, Vol. 53, Paris, 1995, 295 – 326.

Weitzmann, K. Die Byzantinische Buchmalerei des 9. und 10. Jahrhunderts. Berlin, 1935.

Weitzmann, K. The Monastery of Saint Catherine at Mount Sinai. The Icone. Princeton-New Jersey, 1976.

Wessel, K. Die Byzantinische Emailkunst vom 5. Bis 13. Jahrhundert. München. 1967.

Wulzinger, K., P. Wittek, F. Sarre. Das islamische Milet. Berlin, 1935.

Zakos, G. Byzantine Lead Seals. Berne, 1984.

Zacos, G., A. Veglery. Byzantine Lead Seals. Vol. I, Part 2, Basel, 1972.

СПИСЪК НА ОБРАЗИТЕ В ТЕКСТА

Обр. 1. Медалиони с вписан кръст. Североизточна България. X в.
Fig. 1. Medalions with insert cross. North-East Bulgaria. X century.

Обр. 2. Калъп за восъчни модели. Графична възстановка. Шуменско. X в.
Fig. 2. Mould for wax models. Graphic reconstruction. Shumen region. X century.

Обр. 3. Възстановка върху калъпа с идентичен модел за апликации. X в.
Fig. 3. Moluld and identical applique. Reconstruction.

Обр. 4. Апликации. Бронз. Производствен център при с. Златар, Преславско. X в.
Fig. 4. Appliques. Bronze. Metal art production center at Zlatar, near Preslav. X century.

Обр. 5. Ажурни токи. Производствен център при с. Златар, Преславско. X в.
Fig. 5. Oppen-work buckles. Metal art production center at Zlatar, near Preslav. X century.

Обр. 6. Бронзов кръст. XI–XII в. G. Pilichos Collection. Athena.
Fig. 6. Bronze cross. XI–XII century. G. Pilichos Collection. Athens.

Обр. 7. Медалиони с шестлистна розета. Североизточна България (Преслав, Шумен, Силистра). X в.
Fig. 7. Medallions with six leaves rossete. North-East Bulgaria (Preslav, Shumen, Silistra). X century.

Обр. 8. Оловни прешлени. Производствен център при с. Златар, Преславско. X в.
Fig. 8. Lead spindles. Metal art production center at Zlatar, near Preslav. X century.

Обр. 9. Калъп за оловни ядра. Шифер. Преслав. X–XI в. Реконструкция.
Fig. 9. Mould for lead seals. Slate. Preslav. X–XI century. Reconstruction.

Обр. 10. Матрица за копчета. IX–X в. Графична възстановка.
Fig. 10. Die of buttons. IX–X century. Graphic reconstruction.

Обр. 11. Копче. Мед с позлата. Бошин, Източна Бохемия. IX–X в. (по Profantova, Vích).
Fig. 11. Button. Copper, gilt. Boshin, East Bohemia. IX–X century. (by Profantova, Vích).

Обр. 12. Матрица с изображение на сирена. Производствен център за художествен метал при с. Златар, Преславско. X в. Графична възстановка.
Fig. 12. Matrix with siren image. Metal art production center at Zlatar, near Preslav. X century. Graphic reconstruction.

Обр. 13. Чаша от Вилгорт. Сребро с позлата. Византия. X–XI в. (по В. Даркевич).
Fig. 13. Cup of Vilgort. Silver, gilt. Byzantium. X–XI century. (by V. Darkevich).

Обр. 14. Согдийски сребърен съд. VIII–IX в. (по Б. Маршак).
Fig. 14. Sogdian silver vessel. VIII–IX century. (by B. Marshak).

Обр. 15. Централен мотив върху сребърен съд. Тохаристан, Средна Азия. X–XII в. (по В. Даркевич).
Fig. 15. Central motif on a silver vessel. Tokharestan, Central Asia. X–XII century. (by C. Darkevich).

Обр. 16. Камея с Христос на трон. Хелиотроп. Византия. XI в. Ермитажа, Санкт Петербург, Русия.
Fig. 16. Cameo with Christ on the throne. Heliotrope. Byzantium. XI century. The Hermitage, St. Petersburg, Russia.

Обр. 17. Медальон с Богородица Оранта на Никифор III Ботаниат. Серпентин. Византия (Константинопол). 1078–1081. Victoria and Albert Museum, London, England.
Fig. 17. Medallion with Virgin Orans. Property of the emperor Nikifor III Botaniates. Serpentine. Byzantium (Constantinople). 1078–1081. Victoria and Albert Museum, London, England.

Обр. 18. Матрица с изображение на Христос Пантократор. Средновековна крепост „Кастрици“, Варна. XII в. Графична реконструкция (по Плетньов, Тотев).
Fig. 18. Matrix with an image of Christ Pantocrator. Medieval Fortress „Kastritsi“ Varna. XII cenury. Graphic reconstruction (by Pletnev, Totev).

Обр. 19. Христос Пантократор. Мозайка. Катедралата в Чефалу, Сицилия. 1148 г.
Fig. 19. Christ Pantocrator. Mosaic. The Cathedral of Cefalu, Sicily. 1148.

Обр. 20. Христос Пантократор. Мозайка. Катедралата в Монреале, Сицилия. XII в.
Fig. 20. Christ Pantocrator. Mosaic. The Cathedral of Monreale, Sicily. XII century.

Обр. 21. Матрица с изображение на Богородица Одигитрия. XI в. Графична възстановка.
Fig. 21. Die with Virgin Hodegetrya. XI century. Graphic reconstruction. (by the author).

Обр. 22. Икона с Богородица Одигитрия. Енкаустика. Катедралата Санта Мария Маджоре. Рим. VI в.
Fig. 22. Icon with Virgin Hodegetrya. Encaustic. Cathedral of Santa Maria Maggiore. Rome. VI century.

Обр. 23. Милиаренсия на Роман III Аргир (1028 – 1034).
Fig. 23. Miliarensiya of Roman III Argyros (1028 – 1034).

Обр. 24. Матрица с изображение на Богородица Епискепсис (Знамение). Шуменска крепост. XI – XII в. Графична възстановка.
Fig. 24. Die with Virgin Epyskepsis. Shumen Fortress. XI–XII century. Graphic reconstruction.

Обр. 25. Камея с Богородица Епискепсис. Халцедон. Константинопол. XII в. Victoria and Albert Museum, London, England.
Fig. 25. Cameo with Virgin Epyskepsis. Chalcedony. Constantinople. XII century. Victoria and Albert Museum, London, England.

Обр. 26. Матрица с Йоан Кръстител. XI–XII в. Графична възстановка. (по Т. Тотев).
Fig. 26. Die with St. John the Baptist. XI–XII century. Graphic reconstruction. (by T. Totev).

Обр 27. Реликварий със Св. Св. Ап. Петър и Павел. Бронз. Пет могили, Шуменско. XI в. РИМ – Шумен.
Fig. 27. Reliquary with St. Peter and St. Paul the Apostles. Bronze. Pet migili, near Shumen. XI century. Museum of History-Shumen.

Обр. 28. Матрица с изображение на Св. Теодор Стратилат. Бронз. Крепостта Овеч, Провадийско. XI в. Графична възстановка.
Fig. 28. Die with image of St. Theodore Stratelates. Bronze. The Ovech fortress, near Provadia. XI century. Graphic reconstruction.

Обр. 29. Плочка със Св. Теодор Стратилат. Бронз с позлата. Константинопол. XI в. British Museum, London.
Fig. 29. Plate with St. Theodore Stratelates. Bronze with gilding. Constantinople. XI century. British Museum, London.

Обр. 30. Матрица с изображение на Св. Димитър. XI в. Графична възстановка.
Fig. 30. Die with St. Demetrius. XI century. Graphic reconstruction.

Обр. 31. Камея със Св. Георги и Св. Димитър. Сардоникс. Константинопол. XI–XII в. Musée du Louvre, Paris, France.
Fig. 31. Cameo with St. Georgi and St. Demetrius. Onyx. Constantinople. XI–XII century. Musée du Louvre, Paris, France.

Обр. 32. Икона с тримата светци-воини – Св. Теодор Стратилат, Св. Георги и Св. Димитър. Стеатит. Византия. XII в. Херсонес Таврический, Украйна.
Fig. 32. Icon with three warrior saints – St. Theodore Stratilates, St. George and St. Demetrius. Steatite. Byzantium. XII century. Chersonese, Ukraine.

Обр. 33. Моливдовули с изображение на Св. Димитър. XI–XII в. (по И. Йорданов).
Fig. 33. Seals with images of St. Demetrius. XI–XII century. (by I. Jordnov).

Обр. 34. Икона с Архангел Михаил. Детайл. Злато, сребро, емайл. Константинопол. Катедралата Сан Марко, Венеция. XI–XII в. Procuratoria di San Marco, Venice, Italy.
Fig. 34. Icon with Archangel Michael. Detail. Gold, silver, enamel. Constantinople. San Marco, Venice. XI–XII century. Procuratoria di San Marco, Venice, Italy.

Обр. 35. Икона с Архангелите Михаил и Гавраил в сцената „Хетоимасия“ и четирима светци. Стеатит. Константинопол. XI в.
Fig. 35. Icon with Archangels Michael and Gabriel in the scene „Hetoimasiya“ and four saints. Steatite. Constantinople. XI century.

Обр. 36. Икона с Архангел Гавраил. Стеатит, позлата, сребро. Константинопол. XI–XII в. Museo Banbini, Fiesole, Italy.
Fig. 36. Icon with the Archangel Gabriel. Steatite, gold, silver. Constantinople. XI–XII century. Museo Banbini, Fiesole, Italy.

Обр. 37. Бесаров златен пръстен. Църква „Св. 40 мъченици", Търново. XIV в. (по К. Тотев).
Fig. 37. The Besar gold ring. St. 40 Martyrs church, Tarnovo. XIV century. (by K. Totev).

Обр. 38. Хорос. Византия. XIII–XIV в. Museum für Vor-und Frühgeschichte, Munich.
Fig. 38. Horos. Byzantium. XIII–XIV century. Museum für Vor-und Frühgeschichte, Munich.

Обр. 39. Калъп за копчета. Мергел. Шуменска крепост. XII–XIV в. Графична реконструкция.
Fig. 39. Mould of buttons. Marl. Shumen fortress. XII–XIV century. Graphic reconstruction.

Обр. 40. Икона с Благовещение. Сребро с позлата. Константинопол. XII–XIII в. Benaki Museum, Athens.
Fig. 40. Icon with the Annunciation. Silver gilt. Constantinople. XII–XIII century. Benaki Museum, Athens.

Обр. 41. Икона с Благовещение. Темпера, злато. XII в. Mount Sinai, St. Catherine.
Fig. 41. Icon with the Annunciation. Tempera, gold. XII century. Mount Sinai, St. Catherine.

Обр. 42. Икона с Благовещение. Темпера, злато, сребро. XIV в. Охрид, Македония.
Fig. 42. Icon with the Annunciation. Tempera, gold, silver. XIV century. Ohrid, Macedonia.

Обр. 43. Икона с Богородица Одигитрия. Мед, позлата. Константинопол. XII в. Victoria and Albert Museum, London.
Fig. 43. Icon with Virgin Hodegetrya. Copper, gold. Konstantinopol. XII century. Victoria and Albert Museum, London.

Обр. 44. Матрица с Богородица Одигитрия, Архангел Михаил и Св. Теодор. Бронз. Византия. XI в. British Museum, London.
Fig. 44. Die with Virgin Hodegetrya, Michael the Archangel and St. Theodore. Bronze. Byzantium. XI century. British Museum, London.

Обр. 45. Икона с Богородица Елеуса. Стеатит, сребро. Византия. XIV в. Vatopedi Monastery.
Fig. 45. Icon with Virgin Eleussa. Steatite, silver. Byzantium. XIV century. Vatopedi Monastery.

Обр. 46. Икона с Богородица Умиление. Константинопол. XIV в. Private collection, London.
Fig. 46. Icon with Virgin Eleussa. Constantinople. XIV century. Private collection, London.

Обр. 47. Икона. Бронз. Плиска. XIV в. (по К. Тотев).
Fig. 47. Icon. Bronze. Pliska. XIV century. (by K. Totev).
Обр. 48. Матрица с изображение на Архангел Михаил. Бронз. XIII в. Графична реконструкция.
Fig. 48. Matrix with the Archangel Michael. Bronze. XIII century. Graphic reconstruction.

Обр. 49. Обков на книга. Слонова кост, сребро. Италия. XII в. The Pierpont Morgan Library, New York.
Fig. 49. Book cover. Ivory, silver. Italy. XII century. The Pierpont Morgan Library, New York.

Обр. 50. Релеф с Архангел Михаил. Мрамор. Византия (Никея). XIII–XIV в. Istanbul Archaeological Museum.
Fig. 50. Relief of the Archangel Michael. Marble. Byzantium (Nicaea). XIII–XIV century. Istanbul Archaeological Museum.

Обр. 51. Двустранна икона-енколпион. Сребро, позлата. Солун? XIII–XIV в. Constantinos Notaras Collection, Tessaloniki.
Fig. 51. Two-sided icon-enkolpion. Silver gilt. Thessaloniki? XIII–XIV century. Constantinos Notaras Collection, Tessaloniki.

Обр. 52. Икона-енколпион със Св. Георги. Бронз, позлата. Мала Азия. XIV в. The Paul and Alexndra Kanellopoulos Museum, Athens.
Fig. 52. Icon-enkolpion with St. George. Bronze, gilt. Asia Minor. XIV century. The Paul and Alexndra Kanellopoulos Museum, Athens.

Обр. 53. Икона. Мед. Солун? XIV в. Museum of Byzantine Culture, Tessaloniki.
Fig. 53. Icon. Copper. Thessaloniki? XIV century. Museum of Byzantine Culture, Tessaloniki.

Обр. 54. Матрица за печати с двуглав орел. Бронз. Шуменска крепост. XIII–XIV в. (по В. Хараланов, И. Йорданов). Графична реконструкция.
Fig. 54. Die of seals with double-headed eagle. Bronze. Shumen Fortress. XIII–XIV century. (by C. Haralanov I. Yordanov). Graphic reconstruction.

Обр. 55. Плоча с двуглав орел. Варовик. Anatolia. XIII в. Ince Minareli Medrese Muzesi, Konya, Turkey.
Fig. 55. Plate with a double-headed eagle. Limestone. Anatolia. XIII century. Ince Minareli Medrese Muzesi, Konya, Turkey.

Обр. 56. Плоча с двуглав орел. Мрамор. Манастир „Св. Димитър“. Mistra, Greece. XIII в.
Fig. 56. Plate with a double-headed eagle. Marble. St. Dimitar monastery. Mistra, Greece. XIII century.

Обр. 57. Матрица с изображение на орлиноглав грифон. Бронз. Шуменска крепост. XII–XIV в. Графична реконструкция.
Fig. 57. Die with a griffin. Bronze. Shumen fortress. XII–XIV century. Graphic reconstruction.

Обр. 58. Грифон. Капител. Варовик. Царевец, Търново. XIII–XIV в.
Fig. 58. Griffin. Capital. Limestone. Tsarevets, Tarnovo. XIII–XIV century.

Обр. 59. Грифони. Капител. Мрамор. Манастир Дечани, Сърбия. XIV в.
Fig. 59. Griffins. Capital. Marble. Decani Monastery, Serbia. XIV century.

Обр. 60. Грифон. Плочка. Глина. Галич, Киевска Рус. XII в. Историчний музей, Лвов, Украйна.
Fig. 60. Griffin. Tile. Clay. Galich, Kievan Rus. XII century. Istorichniy Museum, Lvov, Ukraine.

Обр. 61. Калъп. Шиста. Киевска Рус. XII–XIII в. Национальный Музей Истории Украини. Киев, Украйна.
Fig. 61. Mould. Slate. Kievan Rus. XII–XIII century. National museum of History, Kiev, Ukraine.

Обр. 62. Калъп. Шиста. Киевска Рус. XII–XIII в. Национальны Музей Истории Украйни. Киев, Украйна.
Fig. 62. Mould. Slate. Kievan Rus. XII–XIII century. National Museum of History. Kiev, Ukraine.

Обр. 63. Калъп. Шиста. Византия. XII–XIII в. Государстенный Эрмитаж.
Fig. 63. Mould. Slate. Byzantium. XII–XIII century. The Hermitage.

Обр. 64. Калъп. Мергел. Norwich, XIII в. Norwich Castle Museum, England.
Fig. 64. Mould. Marl. Norwich, XIII century. Norwich Castle Museum, England.

Обр. 65. Работилница. На преден план – покровителя на златарите Св. Елигий. Niclaus Manuel (1484 – 1530).
Fig. 65. Workshop. In the foreground – the patron saint of goldsmiths St. Eligius. Niclaus Manuel (1484 – 1530).

Обр. 66. Златарска работилница. Св. Елигий. Niclaus Manuel (1484 – 1530). 1515.
Fig. 66. Goldsmith workshop. St. Eligius. Niclaus Manuel (1484 – 1530). 1515.

Обр. 67. Апликация. Щампа. Злато. Св. Ипатий и Св. Григорий. Константинопол. XII в.
Fig. 67. Applique. Imprint. Gold. St. Hypatius and St. Gregory. Constantinople. XII century.

Обр. 68. Матрица. Бронз. Солун. XIV в. Museum of Byzantine Culture, Tessaloniki.
Fig. 68. Die. Bronze. Thessaloniki. XIV century. Museum of Byzantine Culture, Tessaloniki.

Обр. 69. Медальон. Щампа. Сребро. Св. Николай. Константинопол, XI–XII в.
Fig. 69. Medallion. Imprint. Silver. St. Nicholas. Constantinople, XI–XII century.

Обр. 70. Триптих. Дърво, бронз, позлата. Византия, XII в. Victoria and Albert Museum. London, England.
Fig. 70. Triptych. Wood, bronze, gilt. Byzantium, XII century. Victoria and Albert Museum. London, England.

СЪКРАЩЕНИЯ

АО – Археологические открытия
АОР – Археологически открития и разкопки
ВВр – Византийский временник
ГНАМ – Годишник на Националния исторически музей
ГНМ – Годишник на Народния музей
ГНМСБ – Годишник на музеите от Северна България
ИАИ – Известия на Археологическия институт – София
ИБИД – Известия на Българското историческо дружество
ИИМВТ – Известия на Исторически музей – Велико Търново
ИИМШ – Известия на Историческия музей – Шумен
ИНИМ – Известия на Националния исторически музей
ИНМВ – Известия на Народния музей – Варна
КСИА – Краткие сообщения Института археологии АН СССР
МИА – Материалы и исследования по археологии СССР
МПК – Музеи и паметници на културата
РА – Российская археология
РП – Разкопки и проучвания
СА – Советская археология
САИ – Свод археологических источников
AE – Archaeologiai Értesitő
DOP – Dumbarton Oaks Papers

Stela Doncheva

MOULDS AND DIES FROM BULGARIAN MIDDLE AGES (IXth – XIVth c.)

(Summary)

Introduction

The current work examines a rare kind of artefacts of the Bulgarian Medieval jewellery art. These are the moulds and dies – the basis of the jewellery production from Antiquity to Modern times. The discovery of such objects in the country is a proof for the good practice of professionally trained craftsmen, who have perfected all the aspects of the craft. Despite the important role of moulds and dies in the process, however, they are quite rare artefacts, and it is not only in our country. That's why their storage and preservation was of huge significance. Not surprisingly, large findings of different instruments include moulds (dies), carefully hidden and protected against violation. Objects of good quality are rarely found in the places where they were used, i. e. in workshops and in art metal ateliers. They were carried away along with the most valuable properties of their owner, who was forced to leave his home due to different reasons. Some whole objects in better condition are found only in the places with prolonged activities, mostly in the big city centres and in some accidentally found burials. All the others are usually damaged and quite worn off. During the middle ages, common practice of the goldsmiths was to leave their instruments to their sons, friends or inheritors of the craft. For example, the inheritance of John Colan from York, who died in 1490, consisted of a list with goldsmith's tools. Several types of hammers, moulds, pliers, swages, a small anvil, pair of scales and files are mentioned. Together with the important and invaluable information brought by each object, this is a sufficient reason to pay the necessary attention to them. The examination of the medieval moulds and dies from the Bulgarian lands will fill up some gaps on the theme and will enrich our notion for the jewellers' work from that period.

Some disputable and unclear moments about their dating, purpose and usage will also be clarified and specified. New questions will probably be raised, which is one of the aims of the current work.

The current work is divided into several chronological sections, defined by the artefacts themselves. Often the articles have no exact dating, so the different periods should not be abruptly divided in time. The processes and the phenomena are a gradual transition and perfection of some forms into others, from one practice into another, and go beyond a century. That's why the text complies with it when it is possible. Each chapter consists of two parts – first the moulds and then the dies. This separation is imposed not only by their different material, but also by their specific usage and purpose. The final section examines the practical implementation of the production means considering the craft traditions and the aesthetics characteristic of the period. In the end there are a few concluding words for the important observations and inferences made during the study. A list of the works cited and of the abbreviations is added to the text.

The catalogue of artefacts is an important part. It includes their main characteristics and some close analogues. The images are presented through photos and graphic restorations of the objects that are not so well-preserved or miss important details. Others have only graphic image, based on the publication, because it is not possible to make a high quality digital image. For one of the dies (with the saint-warrior from the Plovdiv Museum) there is no metric data, and it is included only as an analogue. The reasons for these "omissions" are through no fault of the author and they are beyond the current work purposes.

Early Bulgarian Middle Ages (IXth–XIth c.)

Several conclusions are drawn after the examination of the jewellery tools from the Early Bulgarian Middle Ages (IX–XI century). Most common among the moulds are the stone ones (*Cat. No 1, 2, 5, 7, 8, 9, 10, 11, 13*), followed by the clay ones (*Cat. No 4, 6, 12, 14*). The latter are usually formed from a brick fragment, with carved negative image of the objects (*Cat. No 4, 12, 14*) and on rare occasions from the object itself imprinted in the soft clay (*Cat. No 6*). Only two of the moulds are made from metal: the first one is for casting wax models used as appliques – from lead (*Cat. No 3*) and the second is for lead plombs – from bronze (*Cat. No 20*). Almost all moulds are parts of double forms, connected with metal pegs, the openings for which are preserved in most of the objects. There are two single moulds – the lead one for appliques (*Cat. No 3*) and the one for ingots (*Cat. No 14*). Both moulds are used to cast materials with low melting temperature, like wax and lead. The only exception are the moulds for lead plombs, which consisted of two parts (*Cat. No 15–20*). All the other tools are used mainly for bronze objects, which implies reaching higher melting temperatures and using more elaborate casting forms, such as the double moulds.

The presented dies from this period are fewer but more varied. There are no recurrences – all forms and images are unique. They are made only of bronze, and represent a wide variety of articles, produced by imprinting thin metal plates on them. Except for adornments – beads, rings, buttons (*Cat. No 21–23*), there are also appliques with Christian symbols (crosses, birds) (*Cat. No 24, 26*) and with mythological creatures (*Cat. No 25*). These examples are just a small part of the rich palette of ornaments, images and stories, which were popular and preferred during this period and under mass production thanks to the jewelleries' work.

Byzantine period (XIth–XIIth c.)

The studied bronze dies represent some of the most important Christian characters, depicted during the Middle Byzantine period. Some of them are works of the Byzantine art and others are locally produced. During the Late Middle Ages, many of the images on the different metal articles are executed according to personally prepared models. During the period from X to the end of XI century, however, the models often had foreign origin. The works of art from expensive metals and enamel are a proof for the gradual improvement of craft skills. The current tools, as an important element of a good jeweller's kit, are an example of this process.

It should be noted that the dies with Christ are only two, and on one of them He is represented with the Holy Virgin Mary (*Cat. No 27–28*). The Mother of God in on three of the dies – two single images of Hodegetria (*Cat. No 29*) and Episkepsis (*Cat. No 30*) and the third one is a collective die with Christ on a throne (*Cat. No 27*). The rest of the dies represent other (the definition “secondary” is not appropriate) Christian characters – St. John the Baptist (*Cat. No 31*), St. Peter (*Cat. No 32*), St. Theodore Stratelates (*Cat. No 33*), St. George (*Cat. No 34*), St. Demetrius (*Cat. No 35–36*), the Archangels Michael and Gabriel (*Cat. No 37–38*). The saints-warriors, who gained huge popularity in the XI century, have priority in the second group. The origin of the cult as early as the X century is determined by the historical reality. “As part of the vigorous military expansion, Byzantium needed a patron saint for the Emperor who stands at the head of the army and his commanders”. The imperial theme influenced the iconography of saints-warriors. The constant battles from that period necessitated warrior patrons and leaders. St. George, St. Theodore Stratelates and St. Demetrius were entrusted with these functions and this leads to changes in the iconography. The chitons and Patrician clothing were replaced by chain mail and armour, the crosses – by spears and swards, and the humble martyrs’ expressions – by courageous postures. The special function of the saints-warriors and their weapon was established during this period. The saints’ figures on all of the presented artefacts, with preserved chiaroscuro and relief, were response to the “classicism” of the Macedonian dynasty. Since the end of the Iconoclasm a contrary tendency occurred and part of the objects created during that period represent a “revival” and a direct copy of older models. The grown influence of the Antiquity is seen in the icon, the miniature and the applied art, rather than in the monumental painting. It is expressed by the classical proportions of the figures, by the almost sculptural way to represent the volume, by the ease with which their movement is portrayed, by the character and the lines of their clothing.

Since the XI century, the classical Byzantine style, formed again in the end of the previous century, is spread beyond the borders of Constantinople, which became a centre where originated many works of art, later copied. During the XI–XII century, the new style gradually enters into different techniques of the applied art throughout the Byzantine world. The iconography marks are preserved most accurately in the models from the capital. Some of the single images were popular in the second biggest city in the empire – Thessaloniki, so they were created in accordance to its models.

The artefacts preserved till nowadays prove that there is no precise division between production and spreading of these objects. Also, there are not enough reasons to consider all works as imported. So it should be concluded that in most cases they are created on the spot, according to a given model. The current artefacts are a proof of that – they are not numerous, but the quantity is enough to indicate the existence of a local production. The peculiarities of the casting technique allow of repeated multiplication of different articles and this indicates the spreading roads of the Byzantine art culture and the countries influenced by it. In these cases, no foreign craftsmen were needed. The imported originals were copied by the local jewellers. So the models of the different iconographic types were created mainly in the ateliers of the Byzantine capital and later spread to the medieval Bulgaria.

Late Bulgarian Middle Ages (XIIth–XIVth c.)

The examined 39 moulds from the Late Middle Ages represent the variety of popular metal articles produced during that period. The adornments, casted in most of the moulds are with priority. Most numerous are the ones with floral decoration (rosettes, little palms, trefoils) (*Cat. No 39–44, 60*), after them are the earrings of the ear-tab kind (халките-наушници) (*Cat. No 49–53, 57*) and earrings with moon ornaments (*Cat. No 45–47*). There are also two moulds for ordinary earrings (*Cat. No 55–56, 64*). Belt fittings are casted in nine of the moulds – buckles (*Cat. No 61–64*), appliques (*Cat. No 43, 48, 53*) and belt ends (*Cat. No 43*). The most common ornaments in the composite moulds are buttons and pendants (*Cat. No 54, 57*). There are a few forms that are used for such articles only (*Cat. No 66–68*). Some rings with images are also casted – with double-headed eagle (*Cat. No 46*) or only plates with no ornaments (*Cat. No 48*). Except for adornments and belt fittings, some Christian cult objects like crosses, medallions (*Cat. No 57–59*), are also made. Three of the moulds are used to cast sphere-cones – vessels for preservation and transportation of liquid and powdered materials (*Cat. No 71–73*). A few of the moulds are designed for casting of ingots, which are used in the further production (*Cat. No 74–77*). Almost all moulds include the same set of images but in different combinations – appliques and ornaments with buttons (*Cat. No 40*), appliques with belt ends (*Cat. No 43*), earrings with clasps and appliques (*Cat. No 52–53*), buckles with earrings (*Cat. No 64*), moon decorations with rings (*Cat. No 46*), crosses with earrings and buttons (*Cat. No 57*), crosses with ornaments (*Cat. No 59*), pendants with earrings (*Cat. No 54*), elaborate ornaments (*Cat. No 54, 60*), etc. Their combination is without reference to their type and purpose of the end articles. The lack of definite order in the images shows that the engraver was guided solely by the technical requirements of mould processing – size of the illustration, material, type of the mould – single (one-sided), double (double-sided) or composite.

Most of the moulds are double (connected with metal pegs), but only one of the parts is preserved till nowadays. The complex composite forms, consisting of more than two separate parts, are also numerous (*Cat. No 40, 44–46, 49, 52–53, 56–57, 59, 64–65, 70–73*). In most cases the separate parts are carved on both sides and another part is added to the corresponding side when casting. So the mould consisted of at least three parts. There are many single moulds as well. They have no casting channels so the metal is poured directly in the form (*Cat. No 48, 60, 63, 69, 74–77*). Two of the moulds discovered in the Tsarevers fortress are of the "imitation" type (*Cat. No 47, 66*). They are used to create hollow objects through sophisticated technology (casting though splashing), which required a master in the jeweller's craft to cope with it. The three moulds for sphere-cones are completely preserved. They consist of four separate parts connected through lead pegs, (*Cat. No 71–73*). They are used to create large closed vessels following a special (splashing and slip casting) technology, known and utilised even nowadays.

The dies are divided into four thematic groups. The first one is with Christian characters. The Holy Virgin Mary is depicted on four of them in two different scenes – Annunciation (*Cat. No 78*) and with the Infant Jesus (*Cat. No 79–81*). The first two are works of the capital Byzantine art (*Cat. No 78–79*) and the last one is a wasted work of the local production (*Cat. No 81*). The rest of the Christian characters are represented by the Archangel Michael (*Cat. No 82*) and the three saint-worriors – St. Theodore Tyron, St. Theodore Stratelates and St. George (*Cat. No 82*). Both dies are created by local craftsmen, even by one and the same workshop, which was probably situated in the vicinity of the village of Lozarevo, Burgas region. A proof of that is the identical representation of the figures of the Archangel and of St. Theodore Tyron, both done in the same way. Undoubtedly, some similar images are used as a basis, while the differences between them are caused by iconographic features of the characters themselves.

The dies for appliques are a separate group – a total number of five, and only one of them is a bit different (*Cat. No 88*). The rest are identical and prove that forehead bands are an important part of the woman's clothing (*Cat. No 84–87*). Two of the dies have zoomorphic images – those for seals have a double-headed eagle (*Cat. No 89*) and a die with a griffin (*Cat. No 90*). Most numerous is the group of dies for buttons – eight in total (*Cat. No 91–98*). Except for the various materials used for them (bone, clay, stone), the articles created of them are also diverse.

All the above, proves that a well-organized jewellery production existed during the Late Middle Ages and most of the used tools are local. Some single objects are made by Byzantine craftsmen, but most of them are created in the local workshops following the established practices of the craft. This production is concentrated mainly in the big city centres of the Second Bulgarian Kingdom.

Purpose and use

The number of moulds is bigger than the dies – it is determined by the widely spread during the middle ages practice of metal casting, which was a legacy from the antiquity. The moulds presented in the current work are an indisputable proof for the development of the metallurgic production in mediaeval Bulgaria. Both the moulds and the models themselves are created in the ateliers for art metals. Different types of stone are used – mainly marlstone, limestone and schist. They can be found in the western and central Balkan mountain, Strandzha and southwest Bulgaria.

The basis of casting process is creating a cast by pouring a molten metal into a fireproof form prepared in advance. The gap in the form represents an accurate negative imprint of the object. After hardening the metal preserves its form. Since the antiquity, the casting is one of the most commonly used methods because it allows the production of models and details with highly complex external form, gaps and specific internal contour. The collection of moulds found during the explorations of medieval settlements and fortresses in Bulgaria, determines two major casting techniques – in one-sided and in double-sided form. The distinguishing mark is the presence or absence of litnik, i. e. a small channel used for pouring the molten metal into the form.

The larger and complex objects are casted in composite moulds. They are used for more complex forms that can be easily pulled out of the moulds. It's obligatory to leave special openings for leading off the gases and the air – in this way the final article will be complete and of higher quality.

In the end of X–XI century, the use of stone forms in the jewellery practice is revived. By that time most of the adornments are casted according to a wax model by preserving the form or not. During the XII–XIII century the casting in stone moulds becomes major technological method not only in Bulgaria. Some changes in the jewellery art occurred in the first half of XII century: the jewellers aim at mass production so they choose the methods with less difficulties during work. This process can be traces also in other crafts related to the spreading market and trade. This explains the popularity of stone moulds. The casting in imitation forms occurs in the XII century as a result of the craftsman's pursuit of simplifying the labour-intensive operations during the processing of the non-ferrous metals (forging, granulation, filigree) and to replace them with simple casting in detailed composite forms.

The dies are fewer than the moulds, but the images on them are more complex and varied. Thin metal relief images are made with the dies, and they are further used for appliques and medallions or for inlaying of crosses, icons, clothing decorations, ampoules and reliquaries. Most of the presented dies, mainly form the Byzantine and the Late Middle ages period, have Christian images. Their application on cultic objects is established in the art during the XI century, while their half-length depiction is very common (*img. 67*). According to the written sources, starting from the XI and throughout the XII century, the role of the silver facings is getting more important and the background between them is filled with ornaments from creepers and little palms.

The production of imprints using the dies is as common as the casting in moulds. They have some common features – mass production, precision when creating the first model. There are also some differences – mainly as far as the material economy is concerned, the dies gain advantage over moulds.

Conclusion

The jeweller's tools (among which the dies and moulds are of greatest importance) are an evidence for the good organization of the art metal production during the Bulgarian Middle ages and the mastered techniques of the jewellery craft. The existence of a few production centres during the X century in the vicinity of Preslav (near Nadarevo, Novosel and Zlatar), which were relatively at the same distance from the capital, imposes the idea that a special industrial area was set up in the city surroundings. The intense activity and numerous productions prove that the works of jewellery art have been familiar not only in the surrounding area but also in the more distant settlements. The moulds and dies, as well as the diverse tools found during the excavations near Preslav and other settlements and fortresses from the First Bulgarian kingdom, are a clear evidence for the existence of a well-developed production concentrated mainly in the northeast parts of the country.

The period of Byzantine rule is transitional and during it some new ideas, symbols and images from Byzantium enter into our country. The emphasis is on the Christian theme with all the various topics and forms creatively processed by the local master jewellers. The confirmation of that are the dozens of dies with similar iconography. The stone moulds gained ground in the XI century, yet there are no precisely dated forms from that period. The moulds included in this work are included in the first (IX–XI century) and the last (XII–XIV century) section – this is more proper way to represent the transition in the development of forms. Most of these moulds are used for casting of adornments and decorations and rarely of cult objects, like crosses and medallions.

In the Late Middle ages the organisation of jewellery production is on another level. The ateliers for art metal are concentrated mainly in the bigger city centres. This is proved by the long examinations in that area. The found vessels (поти), the varied tool set and the architectural remains of craftsmen's buildings confirms the existence of specialised workshops for various products of the jewellery art – mainly maid of copper, bronze and precious metals. Often these workshops are part of the craftsman's dwelling so usually they are situated on the ground floor or are later added to the main building. This practice is established and imposed due to the lack of space and the heavily build-up quarters. In the Tarnovo capital, Shumen, Melnik, Cherven and the other city centers the situation is similar. In Melnik, for example, near the church of "St. Nikola", are discovered the remains of a goldsmith workshop from the second half of XII – beginning of XIII century. Some clay vessels (поти) with copper oxide leftovers and a thin green layer, production furnaces and various tools are found in Tarnovo – a certain proof that in the Tsarevets fortress, on the terraces between the Royal Palace and the Patriarchate, there were many workshops. Three workshops are discovered in the main fortress of the capital but there is data for another three of them. Their location indicates that they were not detached in a certain quarter but they were on the ground floors of the buildings which facilitated the access to them and the trade. This definitely confirms that in the Late Middle age Bulgarian cities there was well-developed jewellery the production from which is in every way equal to the one from

Byzantium and the other centres. The high golden and silver yields during the XIII–XIV century contribute to the crafts development and stimulate the coinage. In a description of Bulgaria from 1308, the process is presented as follows: "the land of the Shishmanids is abundant in gold and silver… there are many silver mines in it and everybody brings auriferous gravel from which, at the order of the king, is obtained gold…" In the XIII century the silver became subject to foreign exchange between Bulgaria and Dubrovnik, and later of the separate kingdoms. The export of precious metals is at the basis of the significant economic upswing of Bulgaria, which is mirrored by the elitist art production. Throughout the centuries, however, the Byzantine capital remains the leading centre – the original and high quality works of the goldsmith's art are created there. The jewellery craft is learned and mastered by the local craftsmen and this opens the unlimited possibilities for reception and creative reproduction of established styles and influences. This is proved by the current artefacts.

ПРИЛОЖЕНИЕ

APPENDIX

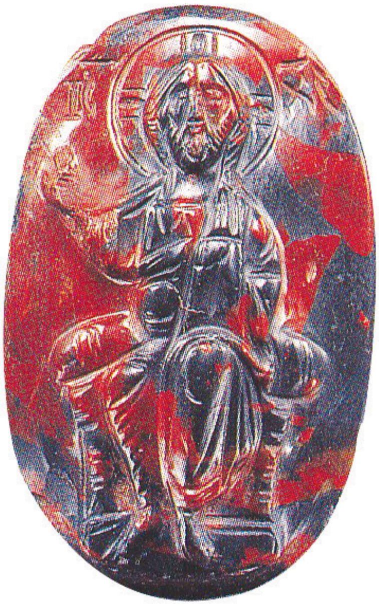

Обр. 16. *Камея с Христос на трон. Хелиотроп. Византия. XI в. Ермитажа, Санкт Петербург, Русия.*

Fig. 16. *Cameo with Christ on the throne. Heliotrope. Byzantium. XI century. The Hermitage, St. Petersburg, Russia.*

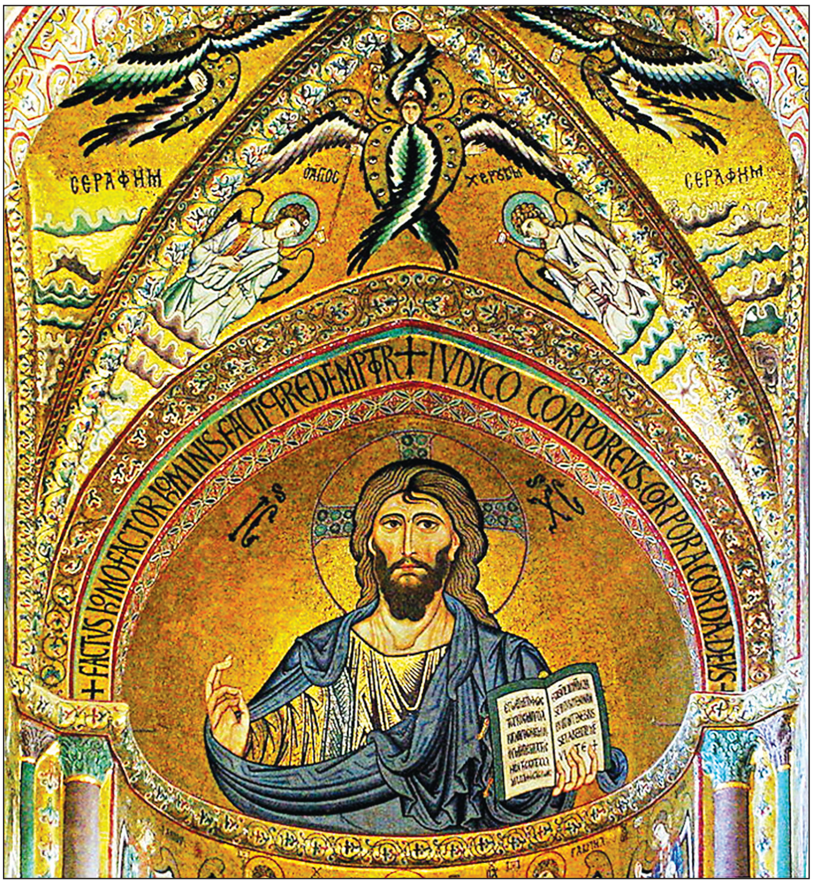
СЕРАФИМ
СЕРАФИМ
+FACTUS HOMO FACTOR HOMINIS FACTIQ REDEMPTOR + IUDICO CORPOREUS CORPORA CORDA DEUS

Обр. 19. *Христос Пантократор. Мозайка. Катедралата в Чефалу, Сицилия. 1148 г.*

Fig. 19. *Christ Pantocrator. Mosaic. The Cathedral of Cefalu, Sicily. 1148.*

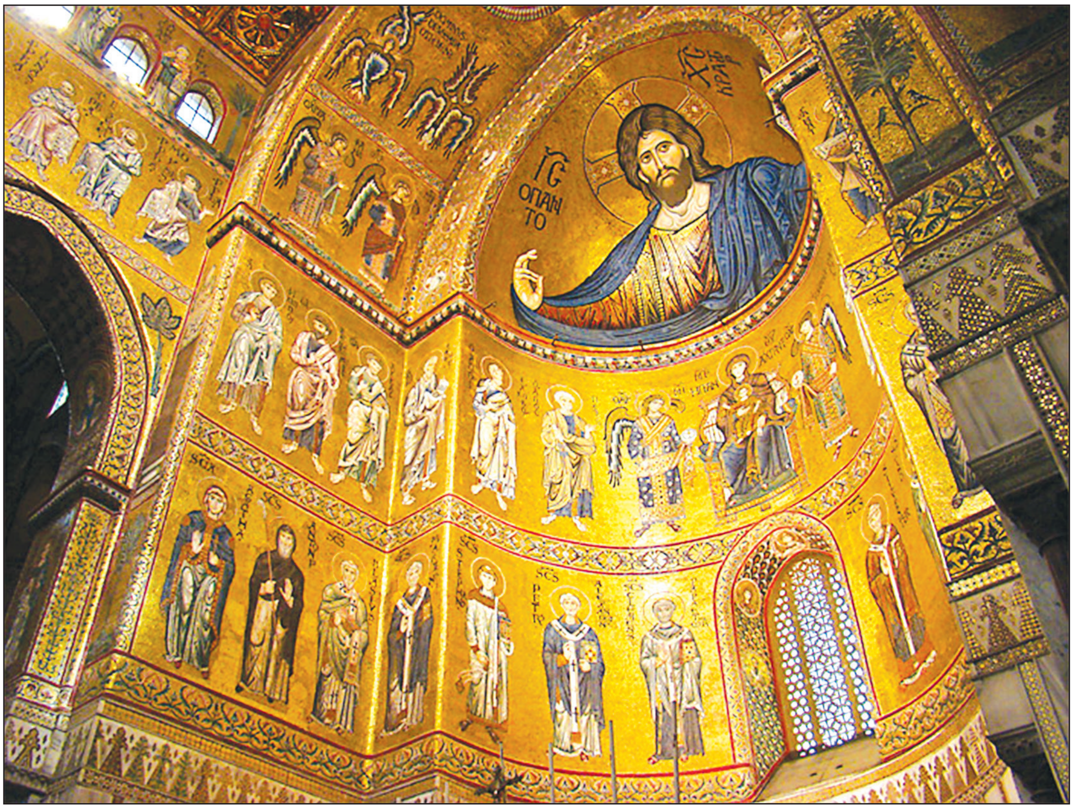

Обр. 20. *Христос Пантократор. Мозайка. Катедралата в Монреале, Сицилия. XII в.*
Fig. 20. *Christ Pantocrator. Mosaic. The Cathedral of Monreale, Sicily. XII century.*

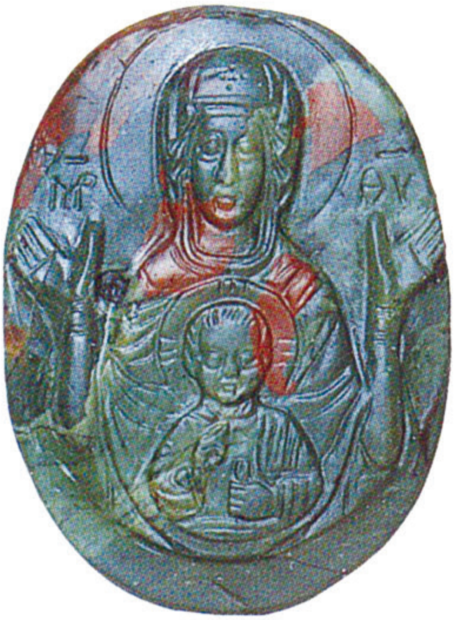

Обр. 25. *Камея с Богородица Епискепсис. Халцедон. Константинопол. XII в. Victoria and Albert Museum, London, England.*

Fig. 25. *Cameo with Virgin Epyskepsis. Chalcedony. Constantinople. XII century. Victoria and Albert Museum, London, England.*

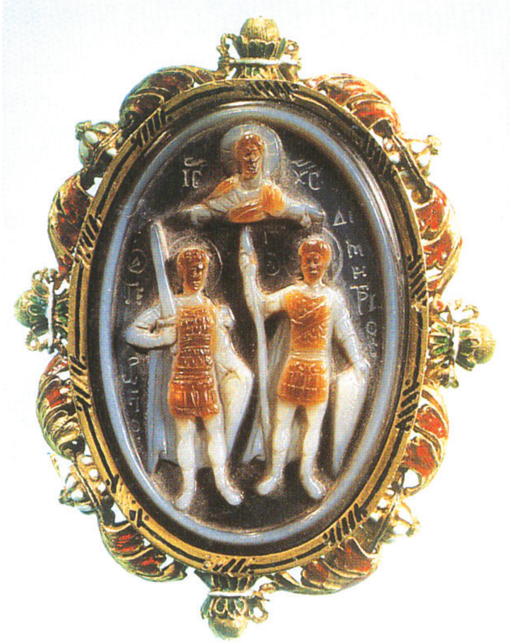

Обр. 31. *Камея със Св. Георги и Св. Димитър. Сардоникс. Константинопол. XI–XII в. Musée du Louvre, Paris, France.*

Fig. 31. *Cameo with St. Georgi and St. Demetrius. Onyx. Constantinople. XI–XII century. Musée du Louvre, Paris, France.*

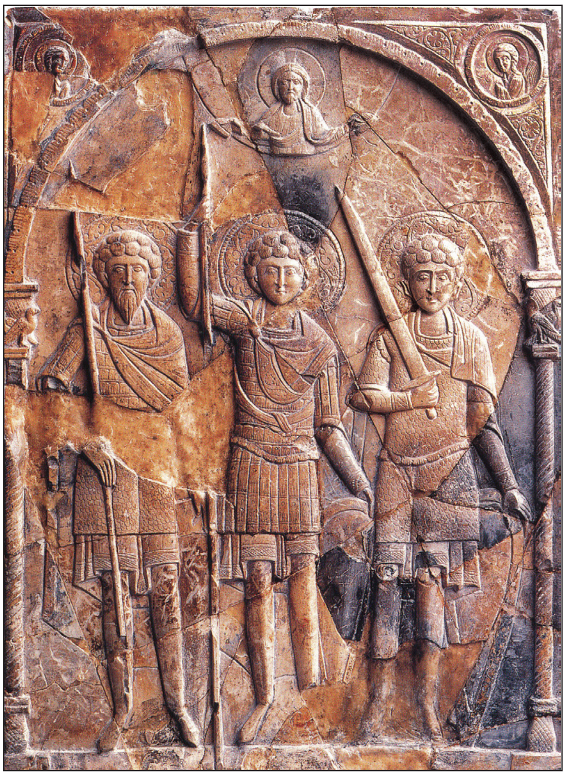

Обр. 32. *Икона с тримата светци-воини – Св. Теодор Стратилат, Св. Георги и Св. Димитър. Стеатит. Византия. XII в. Херсонес Таврический, Украйна.*

Fig. 32. *Icon with three warrior saints – St. Theodore Stratilates, St. George and St. Demetrius. Steatite. Byzantium. XII century. Chersonese, Ukraine.*

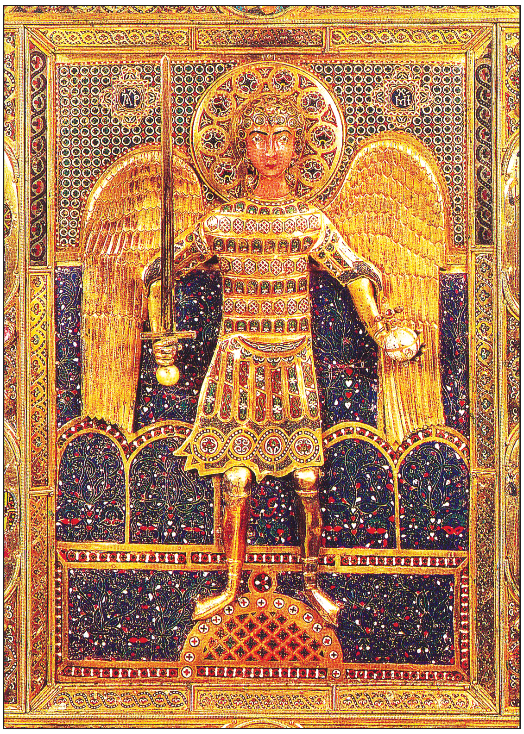

Обр. 34. *Икона с Архангел Михаил. Детайл. Злато, сребро, емайл. Константинопол. Катедралата Сан Марко, Венеция. XI–XII в. Procuratoria di San Marco, Venice, Italy.*

Fig. 34. *Icon with Archangel Michael. Detail. Gold, silver, enamel. Constantinople. San Marco, Venice. XI–XII century. Procuratoria di San Marco, Venice, Italy.*

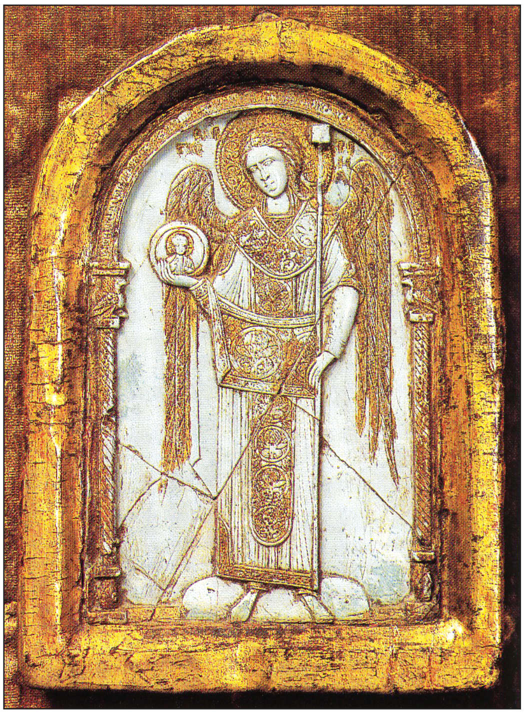

Обр. 36. *Икона с Архангел Гавраил. Стеатит, позлата, сребро. Константинопол. XI–XII в. Museo Banbini, Fiesole, Italy.*

Fig. 36. *Icon with the Archangel Gabriel. Steatite, gold, silver. Constantinople. XI–XII century. Museo Banbini, Fiesole, Italy.*

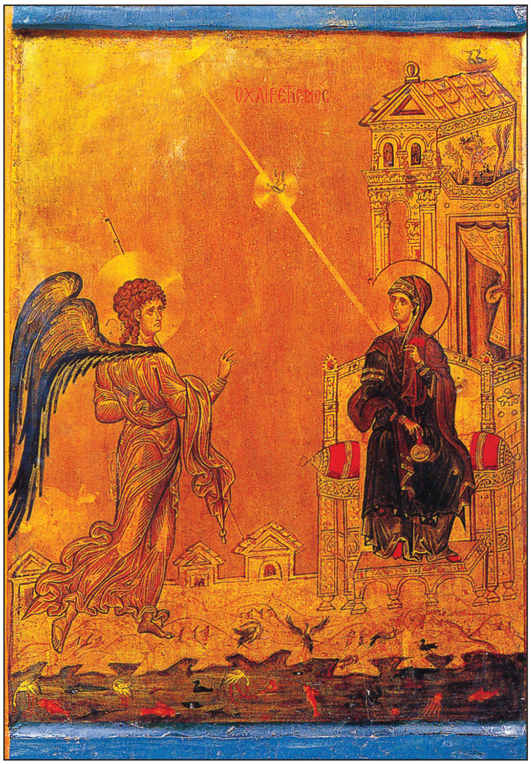

Обр. 41. *Икона с Благовещение. Темпера, злато. XII в. Mount Sinai, St. Catherine.*
Fig. 41. *Icon with the Annunciation. Tempera, gold. XII century. Mount Sinai, St. Catherine.*

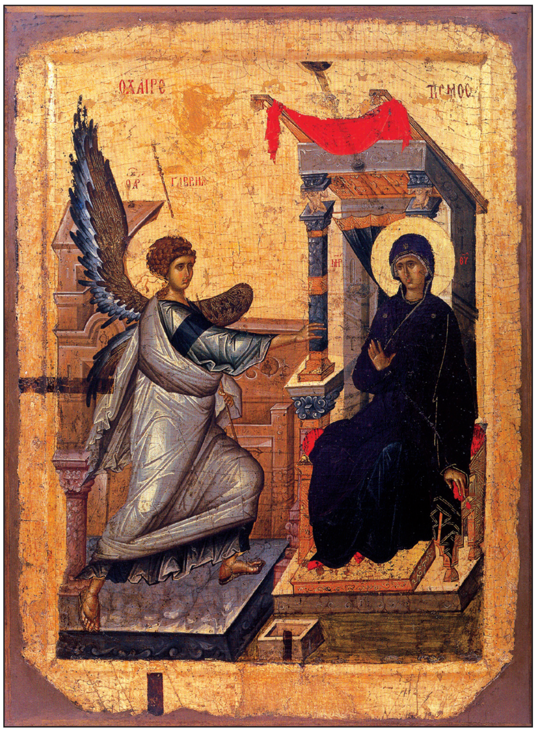

Обр. 42. *Икона с Благовещение. Темпера, злато, сребро. XIV в. Охрид, Македония.*
Fig. 42. *Icon with the Annunciation. Tempera, gold, silver. XIV century. Ohrid, Macedonia.*

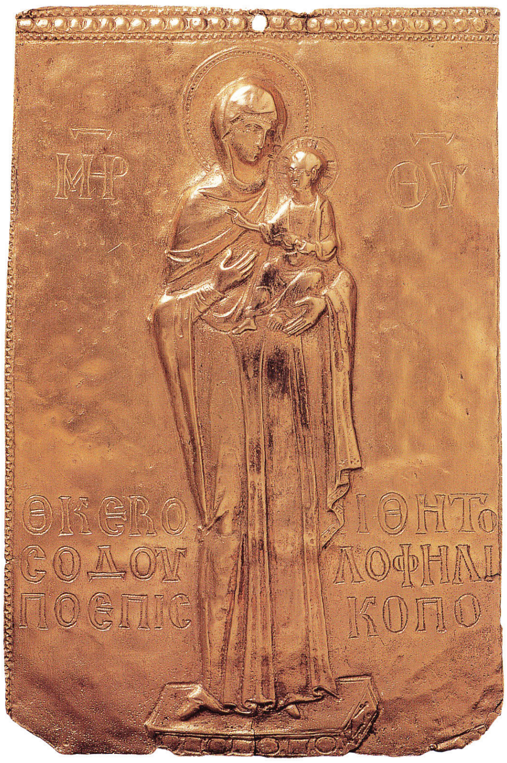

Обр. 43. *Икона с Богородица Одигитрия. Мед, позлата. Константинопол. XII в. Victoria and Albert Museum, London.*

Fig. 43. *Icon with Virgin Hodegetrya. Copper, gold. Konstantinopol. XII century. Victoria and Albert Museum, London.*

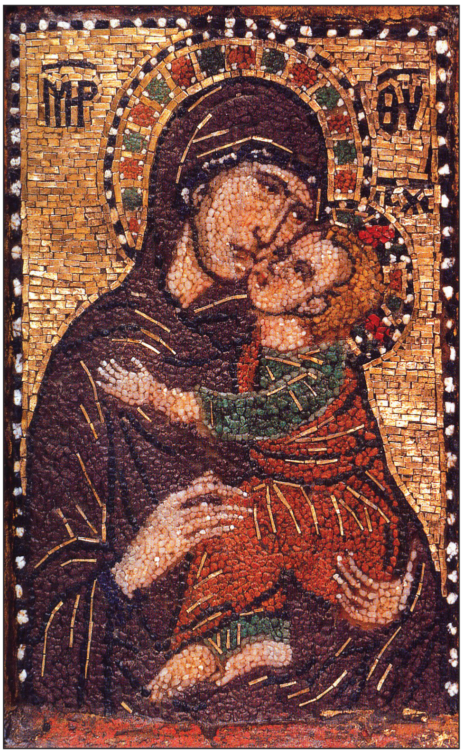

Обр. 46. *Икона с Богородица Умиление. Константинопол. XIV в. Private collection, London.*

Fig. 46. *Icon with Virgin Eleussa. Constantinople. XIV century. Private collection, London.*

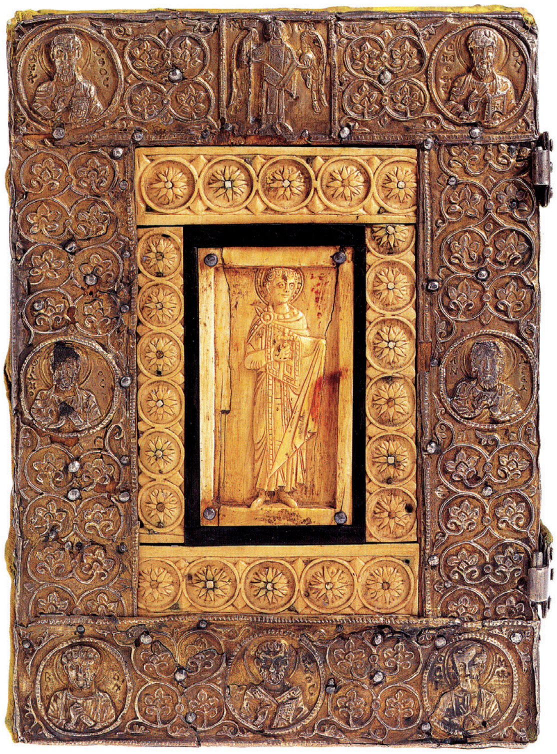

Обр. 49. *Обков на книга. Слонова кост, сребро. Италия. XII в.*
The Pierpont Morgan Library, New York.

Fig. 49. *Book cover. Ivory, silver. Italy. XII century. The Pierpont Morgan Library, New York.*

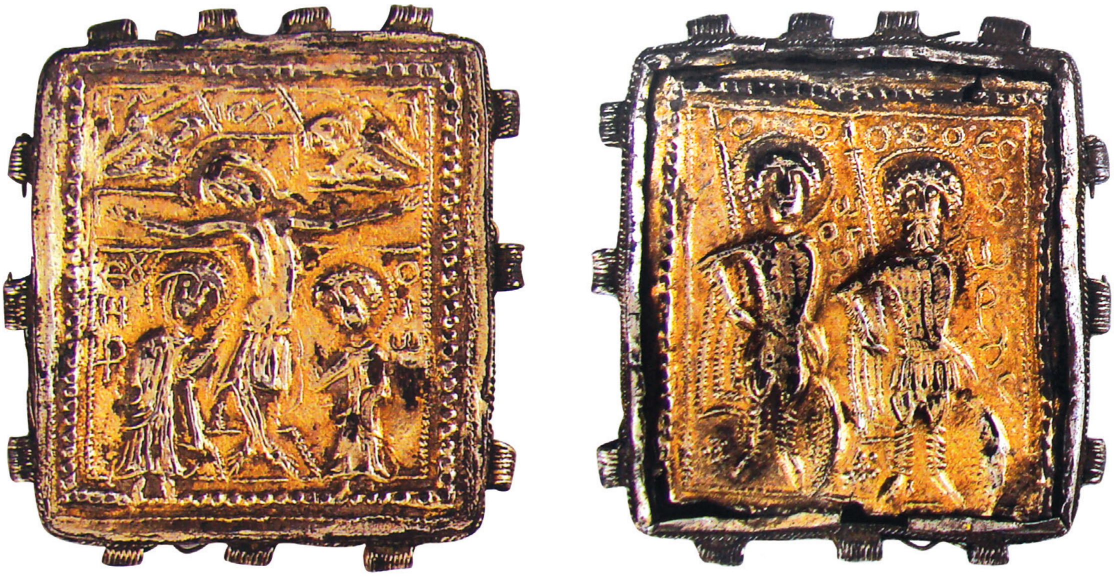

Обр. 51. *Двустранна икона-енколпион. Сребро, позлата. Солун? XIII–XIV в.*
Constantinos Notaras Collection, Tessaloniki.

Fig. 51. *Two-sided icon-enkolpion. Silver gilt. Thessaloniki? XIII–XIV century.*
Constantinos Notaras Collection, Tessaloniki.

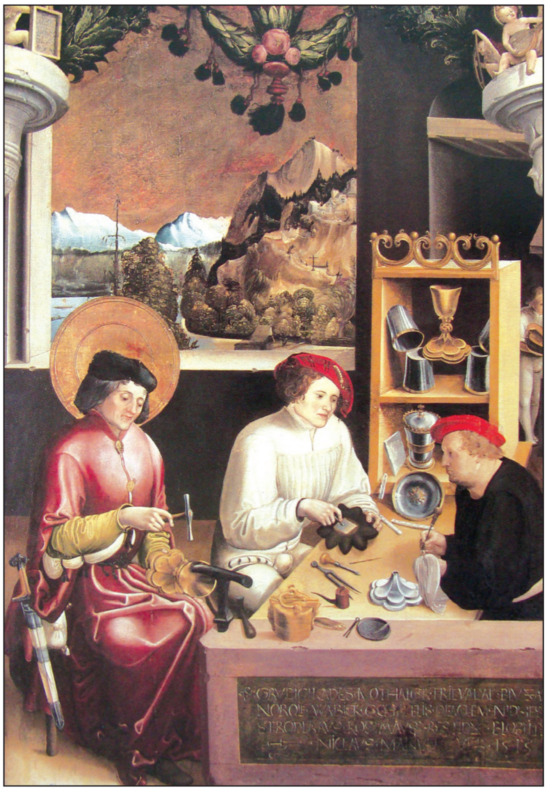

Обр. 66. *Златарска работилница. Св. Елигий. Niclaus Manuel (1484 – 1530). 1515.*
Fig. 66. *Goldsmith workshop. St. Eligius. Niclaus Manuel (1484 – 1530). 1515.*

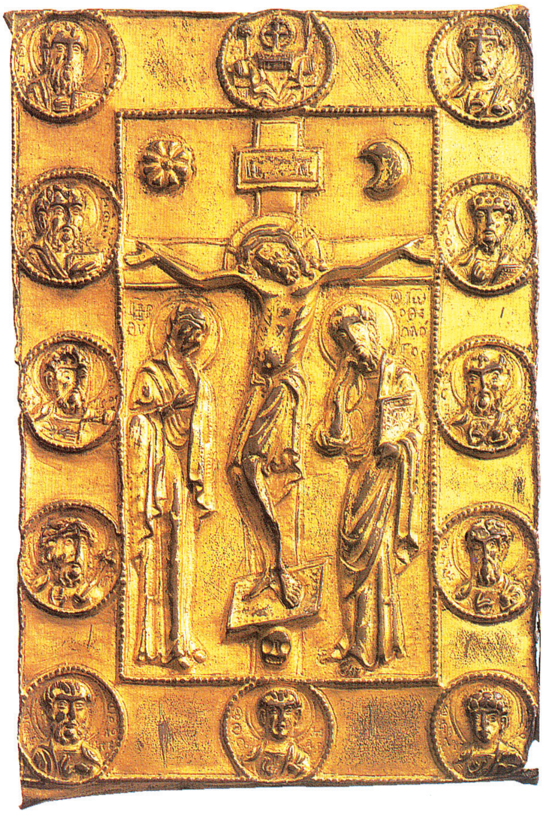

Обр. 70. *Обков на книга. Сребро, позлата. Византия, XIII – XIV в. Protation, Mount Athos.*
Fig. 70. *Book cover. Silver gilt. Byzantium, XIII century. Protation, Mount Athos.*

КАТАЛОГ

CATALOGUE

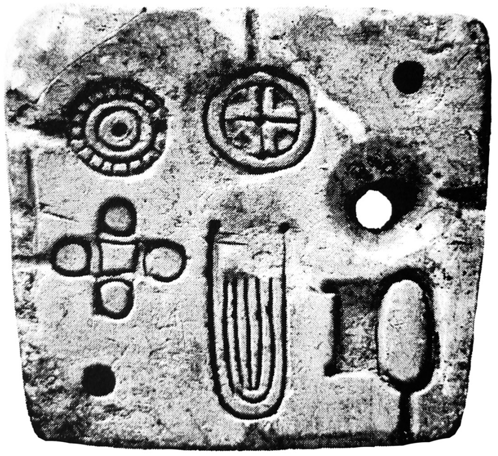

1. КАЛЪП ЗА УКРАСИ

България, X–XI в.
Материал: мергел
Размери: дължина – 9,5 см, ширина – 9 см, дебелина – 3 см
Състояние: много добро
Местонамиране: проучвания североизточно от Малкия дворец (гражданска постройка, помещение В) през 1948 г.
НАИМ – София

Половина от двусъставен каменен калъп с трапецовидна форма с нарушена цялост. В два от срещуположните ъгли и при една от страните са пробити кръгли гнезда за оловни (бронзови) щифтове, фиксиращи двете част на калъпа. Върху работната повърхност са нанесени негативните изображения на шест предмета. Те са разположени по две в три реда. В първата форма са отливани ажурни равнораменни кръстчета със заоблени краища и правоъгълно средокръстие. До него е издълбано гнездо за отливане на кръгли медалиони, съставени от концентрични окръжности и радиални насечки (соларен тип). Под него има подобно изображение на кръгъл медальон с вписан в него кръст и пояс от насечки около него. Следва гнездото за отливане на ажурни коланни накрайници, състоящи се от права основа и заоблен връх, чиято украса е съставена от следващи очертанието концентрични линии. Единият край на основата е повреден. Третият ред предмети, които са отливани в този калъп са тока с овална опорна рама и правоъгълна носеща рама, прешлен с кръгла форма и релефна украса от начупени линии. Подобен калъп, изработен от тухла за отливане на прешлени с кръгла биконична форма и украса от начупени линии е известен от Шуменския регион[1].

Към всички споменати негативни изображения са оформени леечени канали с фуниевидно разширение, чиято основа съвпада с края на страните на калъпа. Някои от браздите по повърхността на калъпа не са следствие на нейната повреда, а са нанесени при първоначалната направа на гнездата с изображенията с цел да се поемат газовете от нагретия метал след отливането. Всички изделия, отливани в калъпа, са добре познати от многобройните находки, произхождащи от средновековните селища и крепости от времето на Първото българско царство[2].

1. **Doncheva, S., N. Nikolov.** Moulding Practice in Bulgaria at the Middle Ages. – In: Archeologia mileniului I p. Chr. II. Interferenţe culturale la Dunărea de Jos. Bucureşti, 2011, 299–309, obr. 1.
2. **Дончева, С.** Медалиони от Средновековна България. В. Търново, 2007, с. 27–28, обр. 16; с. 32, обр. 20.

Литература: **Станчев, Ст.** Разкопки и новооткрити материали в Плиска през 1948 г. – ИАИ, XX, 1955, 183–221, обр. 12.

1. MOULD FOR ADORNMENTS

Bulgaria, X–XI century
Material: marl
Measures: 9,5 x 9 x 3 cm
State: very-well preserved
Provenance: discovered during archaeological excavations of a Little Palace in Pliska in 1948.
NIAM – BAS

A half-part of double mould for adornments. On it surface there is an open-work buckle, medalions, spindle, cross. Such a mould made of brick is known in Shumen region[1]. All these products casted in the mould are well-known from medieval villages and castles in the First Bulgarian Kingdom[2].

1. **Doncheva, S., N. Nikolov.** Moulding Practice in Bulgaria at the Middle Ages. – In: Archeologia mileniului I p. Chr. II. Interferenţe culturale la Dunărea de Jos. Bucureşti, 2011, 299–309, obr. 1.
2. **Дончева, С.** Медалиони от Средновековна България. В. Търново, 2007, с. 27–28, обр. 16; с. 32, обр. 20.

Published: **Станчев, Ст.** Разкопки и новооткрити материали в Плиска през 1948 г. – ИАИ, XX, 1955, 183–221, обр. 12.

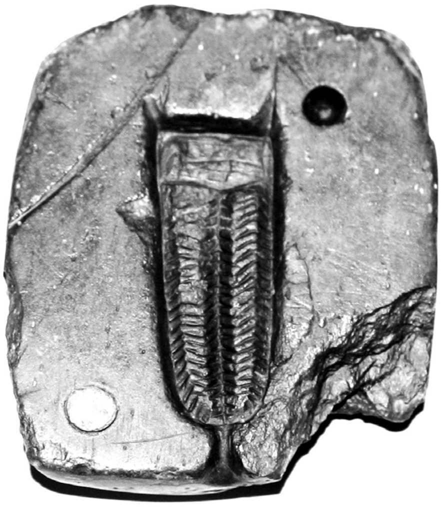

2. КАЛЪП ЗА КОЛАННИ НАКРАЙНИЦИ

България, IX–X в.
Материал: зелен андезит
Размери: дължина – 6,5 см, ширина – 5,7 см, дебелина – 1,5 см
Състояние: много добро
Местонамиране: обход на Външния град на Плиска през 2012 г.
НИАР – Плиска, Инв. No 107

Половина от двусъставен каменен калъп с правоъгълна форма, нарушена по очертанието, отчупен долен ъгъл. Върху работната повърхност – врязано изображение на ажурен коланен накрайник с права основа, заоблен връх и украса от успоредни коси насечки – тип „рибя кост“. В долната част на изображението – оформен леечен канал с фуниевидна форма за вливане на разтопения метал. Срещуположно на вертикалната осева линия са пробити два кръгли отвора за съединяване на двете половини на калъпа. В единият отвор е запазен оловния щифт. Над основата на негативното изображение е нанесена дълбока извита линия, такива има и при страните му. Тяхната роля е да отвеждат излишните газове, отделяни при наливането на метала във формата.

Ажурните колании накрайници, подобни на изобразения върху калъпа, образуват самостоятелна група сред разнообразието от форми и модели в средновековната българска металопластика. Те произхождат предимно от североизточните предели на страната и са обект на няколко публикации, посветени на вида и разпространението им в Дунавска България от края на VIII до края на IX в.[1].

---

[1] **Плетньов, В.** Ранносредновековни оловни ремъчни висулки с изрез във Варненския археологически музей. – Плиска-Преслав, 9, 2003, 317–322; За датировката на ранносредновековните прорезни накрайници или висулки. – В: Иванка Акрабова-Жандова. In memoriam. София, 2009, 103–119.

Литература: **Аладжов, А., Я. Димитров, Ст. Стаменов, В. Стаменова, Х. Стоянова, Ст. Иванов, Ст. Стойчев.** Археологическа карта на Плиска. София, 2013, с. 128–129, 232, Таб. XVIII, обр. 10.

2. MOULD FOR OPEN-WORK BELT ENDS

Bulgaria, IX–X century
Material: stone (green andesite)
Measures: 6,5 x 5,7 x 1,5 cm
State: very-well preserved
Provenance: found in the Outer town of Pliska in 2012
Pliska Museum, Inv. No 107

Open-work belt ends like imprinted on the mould were a very popular in Bulgarian medieval metalwork. They form a considerable group among the variety of different shapes and patterns. They mainly come from the northeastern areas of the country. Many of them are subject of several publications connected with their distribution in Danubian Bulgaria by the end of the VIII to the end of the IX century[1].

---

[1] **Плетньов, В.** Ранносредновековни оловни ремъчни висулки с изрез във Варненския археологически музей. – Плиска-Преслав, 9, 2003, 317–322; За датировката на ранносредновековните прорезни накрайници или висулки. – В: Иванка Акрабова-Жандова. In memoriam. София, 2009, 103–119.

Published: **Аладжов, А., Я. Димитров, Ст. Стаменов, В. Стаменова, Х. Стоянова, Ст. Иванов, Ст. Стойчев.** Археологическа карта на Плиска. София, 2013, с. 128–129, 232, Таб. XVIII, обр. 10.

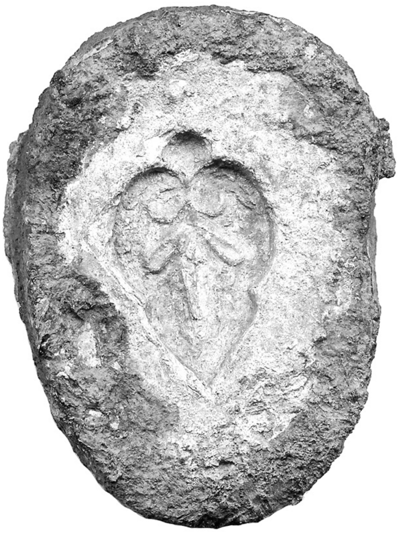

3. КАЛЪП ЗА АПЛИКАЦИИ

България, X в.
Материал: олово
Размери: дължина – 5 см, ширина – 3–3,5 см, дебелина – 0,8–1 см
Състояние: много добро
Местонамиране: региона на Преслав; вероятно от някой производствен център (при Новосел, Златар или Надарево)
частна колекция

Едносъставен и едностранен оловен калъп с негативно изображение на един от известните и разпространени типове апликации, намирани на средновековни обекти и основно в производствените центрове около Преслав. Калъпът има овална форма, съставена от дебела оловна плочка, обхваната и заздравена с железен обков. Върху средата на лицевата страна е нанесено негативно изображение на листовидна апликация с една пъпка при основата и врязана растителна украса – петлистна палмета с отделено и заострено средно листо и завити към основата долни листа.

С точно местонамиране са апликациите и моделите от производствените центрове при Надарево и Златар. От Надаревският център произхождат 2 бронзови апликации и 1 оловен модел, които са напълно идентични с образа върху калъпа[1]. Най-много такива апликации са намерени при проучването на производствения център в Златар, Преславско[2] – 8 бронзови апликации и 1 оловен модел, като две от апликациите са с нанесено бяло покритие върху повърхността (сребро или калай). Три от тях са бракувани изделия с остатъци от разлят метал по очертанието, част от леяча и нарушена форма и украса. Те са потвърждение за производството на такива апликации в комплексите при Златар.

Подобни апликации има и в колекцията на Варненския музей. От общо 866 ремъчни апликации, едва 9 са идентични на изображението върху калъпа и произхождат най-общо от региона на Варна и Провадия[3].

Въпреки огромният събран материал от центъра в Новосел[4], подобен тип апликации не са намерени, което подсказва за наличието на определена специализация при продукцията от различните производствени центрове.

1. **Конаклиев, А.** Коланни апликации от село Надарево, Търговищко. – В: Сб. Проф. д.и.н. Станчо Ваклинов и средновековната българска култура. В. Търново, 2005, с. 241, Табл. I, 6; **Плетньов, В.** Производството на коланни гарнитури…, с. 229, Таб. 1, 16.
2. **Дончева, С.** Център за производство на художествен метал при с. Златар, Преславско. – АОР, София, 2008, 639–642.
3. **Плетньов, В., В. Павлова.** Ранносредновековни ремъчни апликации във Варненския археологически музей. – ИНМВ, 30–31 (45-46). 1994–1995, с. 219, Таб. XXVIII, 484, 486–492, 493.
4. **Бонев, Ст., С. Бонев.** Старобългарски производствен център за художествен метал при с. Новосел, Шуменско. В. Търново, 2011.

Литература: **S. Doncheva, N. Nikolov.** An Early Medieval Lead Mould for the Production of Wax Models from Region of Preslav, NE Bulgaria. – In: Archaeologia Bulgarica, 1, 2010, 81–92; **S. Doncheva.** Metal Art Production in Medieval Bulgaria. Jewelry craftsmanship in Bulgaria at the Middle Ages. Lambert Academic Publishing, 2012, Saarbrücken, pp. 43–56.

3. MOULD FOR APLIQUES

Bulgaria, X century
Material: lead
Measures: 5 x 3–3,5 x 0,8 to 1 cm
State: very-well preserved
Provenance: Preslav region; probably form someone manufacture workshop of metal art (in centers of Novosel, Zlatar or Nadarevo)
private collection

There are many similar bronze appliques and lead models from manufacture centers of art metal in Nadarevo and Zlatar: Nadarevo – 2 bronze apliques and 1 lead model are identical to the image on the mould[1]. Most such appliques are found at the excavation of Zlatar[2] – 8 bronze objects and 1 lead model. Two appliques are covered with a white metal (silver or tin). Three of them are waste products with irregular shape and decoration. They are verification of the manufacture of such appliques in Zlatar workshops.

Similar appliques are preserved in Varna Museum[3]. Despite the huge material collected from the metal art center in Novosel[4] similar type appliques are not found, suggesting the presence of a particular specialization at the various centers.

1. **Конаклиев, А.** Коланни апликации от село Надарево, Търговищко. – В: Сб. Проф. д.и.н. Станчо Ваклинов и средновековната българска култура. В. Търново, 2005, с. 241, Табл. I, 6; **Плетньов, В.** Производството на коланни гарнитури…, с. 229, Таб. 1, 16.
2. **Дончева, С.** Център за производство на художествен метал при с. Златар, Преславско. – АОР, София, 2008, 639–642.
3. **Плетньов, В., В. Павлова.** Ранносредновековни ремъчни апликации във Варненския археологически музей. – ИНМВ, 30–31 (45-46). 1994–1995, с. 219, Таб. XXVIII, 484, 486–492, 493.
4. **Бонев, Ст., С. Бонев.** Старобългарски производствен център за художествен метал при с. Новосел, Шуменско. В. Търново, 2011.

Published: **S. Doncheva, N. Nikolov.** An Early Medieval Lead Mould for the Production of Wax Models from Region of Preslav, NE Bulgaria. – In: Archaeologia Bulgarica, 1, 2010, 81–92; **S. Doncheva.** Metal Art Production in Medieval Bulgaria. Jewelry craftsmanship in Bulgaria at the Middle Ages. Lambert Academic Publishing, 2012, Saarbrücken, pp. 43–56.

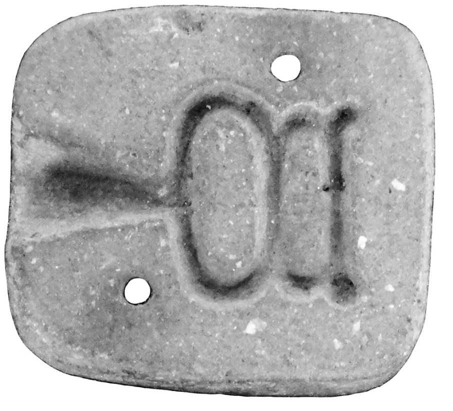

4. КАЛЪП ЗА ТОКИ

България, X–XI в.
Материал: глина
Размери: дължина – 5,0 см, ширина – 4,2 см, дебелина – 1,4 см
Състояние: много добро
Местонамиране: Хисаря
ИМ – Хисаря, Инв. No 164

Половина от двусъставен калъп за отливане на ажурни токи. Изображението е с правоъгълна носеща рама с извити къси страни, с две пъпки в края и елипсовидна опорна рама. Към опорната рама е врязан фуниевиден канал, откъдето разтопеният метал е постъпвал във формата и се е разпределял по цялото легло. Диагонално на надлъжната ос на калъпа са пробити два кръгли отвора за щифтовете, съединяващи двете части на двусъставния калъп.

Такива токи са отливани и с калъпа от Плиска[1]. Типът на лировидните токи е популярен и широко разпространен. За това свидетелстват находките от проучванията на различни средновековни селища и крепости от X–XI в. (Плиска, Преслав, Долни Луковит, Градешница и др.). Подобни са намерени и извън страната – Пъкуюл луй Соаре и Диногеция (Румъния), Словакия, Унгария[2]. Няколко токи произхождат от византийски Коринт[3].

1. **Станчев, Ст.** Разкопки и новооткрити материали в Плиска през 1948 г. – ИАИ, XX, 1955, с. 208, обр. 26_2.
2. **Бонев, Ст., С. Дончева.** Старобългарски производствен център за художествен метал при с. Новосел, Шуменско. В. Търново, 2011, с. 106, 274, Таб. XXXII, 210 и пос. лит.
3. **Davidson, C.** The Minor Objects. – In: Corinth, XII, Prinseton- New Jersi, 1952, p. 272, Pl. 114, No 2204–2206.

Литература: **непубликуван**

4. MOULD FOR BUCKLES

Bulgaria, X–XI century
Material: clay
Measures: 5,0 x 4,2 x 1,4 cm

State: very-well preserved
Provenance: Hisar region
Hisar Museum, Inv. No 164

Such buckles are casted with a mould found in Pliska[1]. This type of buckles was popular and widespread. It was evidenced through a lot of objects found in various medieval villages and fortress at the X–XI century (Pliska, Preslav, Dolni Lukovit, Gradeshnitsa, etc.). There are samples at the outside of the country – Păcuiul lui Soare and Dinogetsiya (Romania), Slovakia, Ungariya[2]. Several buckles come from Byzantine Korint[3].

1. **Станчев, Ст.** Разкопки и новооткрити материали в Плиска през 1948 г. – ИАИ, XX, 1955, с. 208, обр. 26_2.
2. **Бонев, Ст., С. Дончева.** Старобългарски производствен център за художествен метал пти с. Новосел, Шуменско. В. Търново, 2011, с. 106, 274, Таб. XXXII, 210 и пос. лит.
3. **Davidson, C.** The Minor Objects. – In: Corinth, XII, Prinseton- New Jersi, 1952, p. 272, Pl. 114, No 2204–2206.

Published: unpublished

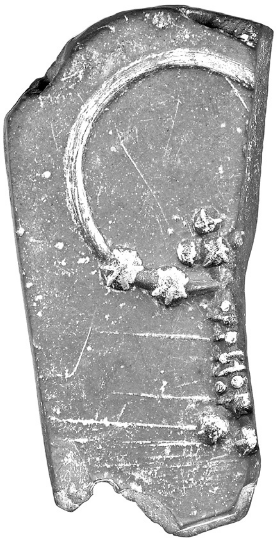

5. КАЛЪП ЗА ОБЕЦИ

България, X–XI в.
Материал: шифер
Размери: дължина – 5,8 см, ширина – 2,3–3,1 см, дебелина – 0,7–0,9 см
Състояние: задоволително
Местонамиране: северната крепостна стена на аула на Преслав
Частна колекция

Половина от двусъставен калъп за отливане на накити с правоъгълна форма. Отчупен по надлъжната ос. Върху работната повърхност е нанесено негативното изображение на гроздовидна обеца с кръжило и конусовидна висулка от четири гранули в горната и долната част, с къси насечки и точки между тях. От двете страни на висулката са разположени по още две гранули, украсени с релефни ивици. В двата срещуположни края на калъпа са пробити два отвора за прокарване на металните щифтове (единият частично запазен), скрепващи двете половини на двусъставната форма. В долната част на изображението личи прореза на леечния канал, откъдето е постъпвал металът при отливката.

Този тип накити е характерен за X–XI в., времето на най-голямо разпространение на летите гроздовидни обеци. Подобни обеци са намерени при производствените центрове за художествен метал до Новосел и Златар, Преславско[1]. Известни са и от многобройните селища и крепости през този период, главно в днешна Северна България[2].

1. **Бонев, Ст., С. Дончева.** Старобългарски производствен център за художествен метал при с. Новосел, Шуменско. В. Търново, 2011, с. 292, Таб. XLIX, No 556–558; Таб. L, No 559–566.
2. **Григоров, В.** Метални накити от Средновековна България (VII–XI в.). София, 2007, с. 17–22 и пос. лит.

Литература: **Михайлова, Т.** Калъпи за отливане на накити от Преслав. – Преслав, 3, 1983, с. 172, обр. 1,1.

5. MOULD FOR EARRINGS

Bulgaria, X–XI century
Material: slate
Measures: 5,8 x 2,3–3,1 x 0,7–0,9 cm
State: satisfactory
Provenance: accidental find next to the north wall of the first Preslav fortress
Private collection

This type of earring ornamentation is specific at the X–XI century. Such adornments are found at metal art centers near Novosel and Zlatar[1]. They are famous of many villages and castles in this period, mainly in the Northeastern Bulgaria[2].

[1] **Бонев, Ст., С. Дончева.** Старобългарски производствен център за художествен метал при с. Новосел, Шуменско. В. Търново, 2011, с. 292, Таб. XLIX, No 556–558; Таб. L, No 559–566.

[2] **Григоров, В.** Метални накити от Средновековна България (VII–XI в.). София, 2007, с. 17–22 и пос. лит.

Published: **Михайлова, Т.** Калъпи за отливане на накити от Преслав. – Преслав, 3, 1983, с. 172, обр. 1,1.

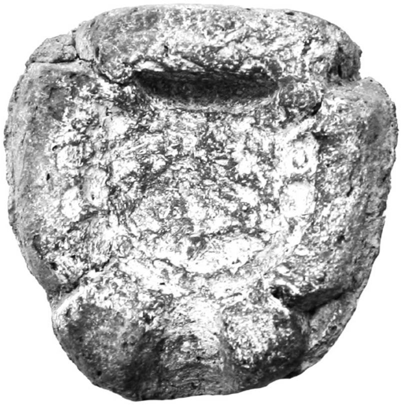

6. КАЛЪП ЗА ПРЪСТЕНИ

България, X–XI в.
Материал: глина
Размери: дължина – 4,0–4,4 см, ширина – 3,6–4,1 см, дебелина – 1,5 см
Състояние: задоволително
Местонамиране: проучвания на обект „Административна сграда“ във Вътрешния град на Преслав през 1982 г.
НИАР – Преслав, Инв. No 2924

Калъпът има неправилна трапецовидна форма със заоблени ъгли, в която е изобразен пръстен. Принадлежи към двусъставните форми, което личи от късия и широк фуниевиден канал за вливане на разтопения метал, разположен при тясната страна на калъпа до халката. В четирите ъгъла има триъгълни врязвания за скрепване на двете половини на формата. Ясно личат следите от употреба – вътрешната повърхност е обгорена до синьо-черно, на места глината е остъклена от високата температура.

Изображението на пръстена е получено чрез отпечатване на готов предмет в мократа глина. Пръстенът представлява плоска халка (диаметър – 2,3 см), разширяваща се в кръгла плочка (диаметър – 1,6 см) без украса, с кръгли орнаменти между основата и халката.

Подобни пръстени са известни от различни средновековни некрополи, селища и крепости от времето на Първото българско царство[1]. Някои имат изображения, нанасяни след отливката с остър инструмент. Много вероятно е и пръстените, отлети в този калъп да са доработвани по този начин.

---

[1] **Григоров, В.** Метални накити от Средновековна България (VII–XI в.). София, 2007, с. 56 и пос. лит.

Литература: **Михайлова, Т.** Калъпи за отливане на накити от Преслав. – Преслав, 3, 1983, с. 173, обр. 1, 2.

6. MOULD FOR RINGS

Bulgaria, X–XI century
Material: clay
Measures: 4,0–4,4 x 3,6–4,1 x 1,5 cm
State: satisfactory
Provenance: discovered during a regular archaeological research, next to "Administrative building" in Preslav fortress in 1982
Veliki Preslav Museum, Inv. No 2924

The image of the ring is obtained by printing a similar object in wet clay. The ring represents a flat ring (diameter – 2,3 cm), expanding in a round plate (diameter – 1,6 cm) without decoration, with round ornaments between the base and the ring. Such rings are known from various medieval necropolis, settlements and fortresses of the First Bulgarian Kingdom[1]. Some images have engraved by a special sharp instrument. It is likely that rings casting in this mould use to be further elaborated thereby.

---

[1] **Григоров, В.** Метални накити от Средновековна България (VII–XI в.). София, 2007, с. 56 и пос. лит.

Published: **Михайлова, Т.** Калъпи за отливане на накити от Преслав. – Преслав, 3, 1983, с. 173, обр. 1, 2.

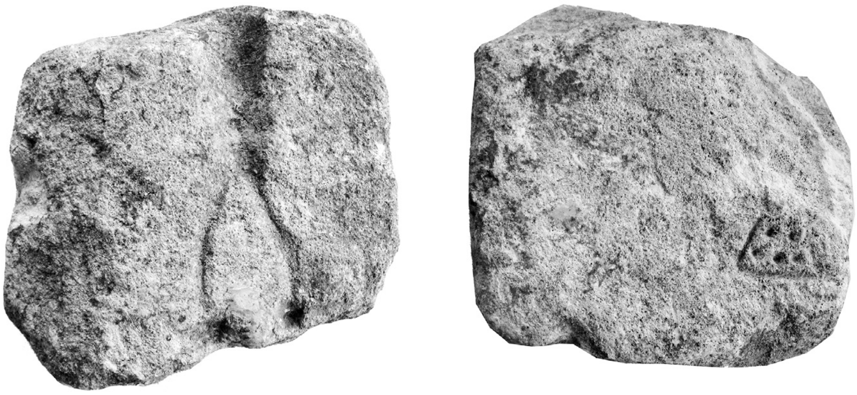

7. КАЛЪП ЗА НАКИТИ

България, XI в.
Материал: мергел
Размери: дължина – 7,4 см, ширина – 8,6 см, дебелина – 0,8–1,8 см
Състояние: задоволително
Местонамиране: проучвания на обект „Административна сграда“ във Вътрешния град на Преслав
НИАР – Преслав, Инв. No 1729

Част от многосъставен калъп за отливане на накити с нарушена правоъгълна форма и две работни повърхности. Върху първата личат гнездата за отливане на копчета. Към тях водят два канала за отвеждане на метала, който е навлизал от общ фуниевиден канал в горната част на калъпа. Продължението не е запазено, но вероятно има и други изображения, които са свързани верижно.

На обратната страна на калъпа е запазено рамо от кръст. Според първичната публикация това е знак. Характерното разширение в края на изобразеното рамо и украсата от врязани кръгли гнезда (с различна големина), някои от които са били запълвани допълнително с друг материал (стъклена паста), дават основание да се приеме, че са изливани именно кръстове.

Литература: **Михайлова, Т.** Нови данни за производството на накити в Преслав. – В: Приноси към българската археология, Т. I, София, 1992, с. 216–218, обр. 4–5.

7. MOULD FOR ADORNMENTS

Bulgaria, XI century
Material: marl
Measures: 7,4 x 8,6 x 0,8–1,8 cm
State: satisfactory
Provenance: discovered during a regular archaeological research, next to “Administrative building” in Preslav
Veliki Preslav Museum, Inv. No 1729

Part of double mould for casting a jewelry – on the one side of buttons and on the opposite side – of crosses. According to the primary publication this is a sign. Probablly, there are other images connecting with channels, which no preserve to our days.

Published: **Михайлова, Т.** Нови данни за производството на накити в Преслав. – В: Приноси към българската археология, Т. I, София, 1992, с. 216–218, обр. 4–5.

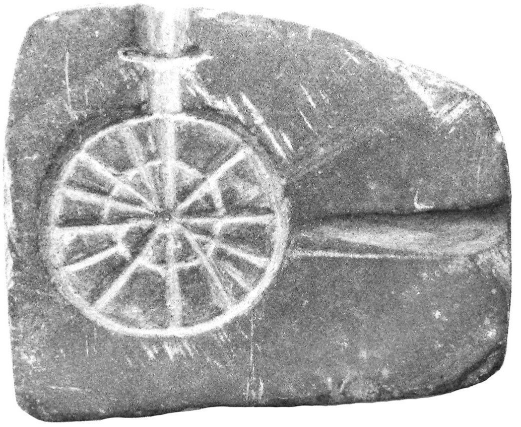

8. КАЛЪП ЗА МЕДАЛИОНИ

България, X–XI в.
Материал: шифер
Размери: дължина – 4 см, ширина – 3,2–3,4 см, дебелина – 0,4–0,5 см
Състояние: много добро
Местонамиране: проучвания в югозападната част на Вътрешния град на Преслав
НИАР – Преслав, Инв. No 2922

Половина от двусъставен калъп за отливане на накити с трапецовидна форма. Отчупен по надлъжната ос. Върху работната повърхност е нанесено негативното изображение на медальон със соларна украса от радиални лъчи и концентрични кръгове. Обратната страна най-често е заета от релефен кръст или подобно на лицевата страна изображение. В горната част има ухо за окачване с напречен изрез за оформяне на отвора. Каналът е продължен до края на калъпа. Постъпването на метала е ставало от него и от допълнително изрязан фуниевиден вливен канал встрани от изображението. Този тип медалиони са известни предимно от територията на днешна Северна България – Плиска, Преслав, крепостите Цар Асен, Руйно, Ветрен, Скала, Дръстър и др.[1].

[1] **Дончева, С.** Медалиони от Средновековна България. В. Търново, 2007, с. 27–28, обр. 16 и пос. лит.

Литература: **Михайлова, Т.** Нови данни за производството на накити в Преслав. – В: Приноси към българската археология, Т. I, София, 1992, с. 216, обр. 3; **Дончева, С.** Медалиони от Средновековна България. В. Търново, 2007, с. 71, обр. 34.

8. MOULD FOR MEDALLIONS

Bulgaria, X–XI century
Material: slate
Measures: 4 x 3,2–3,4 x 0,4–0,5 cm
State: very good

Provenance: discovered during a regular archaeological research at the southwestern part of Preslav
Veliki Preslav Museum, Inv. No 2922

A half-part of double mould for casting a medallions with trapezoidal shape. This medallion type was well-known mainly of the territory of the North Bulgaria – Pliska, Preslav, fortresses – Tsar Asen, Ruyno, Vetren, Scala and Drastar[1].

[1] **Дончева, С.** Медалиони от Средновековна България. В. Търново, 2007, с. 27–28, обр. 16 и пос. лит.

Published: **Михайлова, Т.** Нови данни за производството на накити в Преслав. – В: Приноси към българската археология, Т. I, София, 1992, с. 216, обр. 3; **Дончева, С.** Медалиони от Средновековна България. В. Търново, 2007, с. 71, обр. 34.

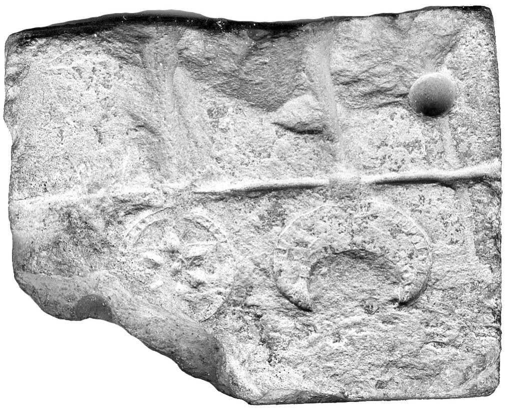

9. КАЛЪП ЗА МЕДАЛИОНИ И ЛУНИЦИ

България, X–XI в.
Материал: мергел
Размери: дължина – 8 см, ширина – 6,4 см, дебелина – 1,7 см
Състояние: добро
Местонамиране: проучвания в югозападната част на Вътрешния град на Преслав
НИАР – Преслав, Инв. No 1280

Половина от двусъставен калъп за отливане на накити с правоъгълна форма, отчупен в единия ъгъл. Върху загладената лицева повърхност са изрязани в негатив две изображения – на луница с два рога и украса от коси насечки, и на медальон с изображение на шестлистна розета[1]. И при двете изображения има перпендикулярно издълбани гнезда, в които се поставяли оловни щифтове за отворите на ушите за окачване. Те са свързани с общ канал, по който навлизал разтопения метал, за да достигне всички места във формата. Металът се наливал през по-широки канали-литници, разположени в горната част на калъпа. В единият ъгъл е издълбано гнездо за металния щифт, свързващ двете половини на леярската форма.

1. **Дончева, С.** Медалиони от Средновековна България. В. Търново, 2007, с. 33–35, обр. 22; 41–42, обр. 30 и пос. лит.

Литература: **Българският средновековен град.** Технологии. София, 1995, с. 34, обр. 63; **Дончева, С.** Медалиони от Средновековна България. В. Търново, 2007, с. 70, обр. 33.

9. MOULD FOR MEDALLIONS AND MOON ORNAMENTS

Bulgaria, X–XI century
Material: marl
Measures: 8 x 6,4 x 1,7 cm
State: well preserved

Provenance: discovered during a regular archaeological research at the southwestern part of Preslav
Veliki Preslav Museum, Inv. No 1280

A half of mould for casting a jewelry, broken off in one of the corners. On the front surface are cut negative images of two objects – a moon adornment with two horns and a medallion with a six-leaves rosette[1]. They are connected to a common channel where the molten metal is entered.

[1] **Дончева, С.** Медалиони от Средновековна България. В. Търново, 2007, с. 33–35, обр. 22; 41–42, обр. 30 и пос. лит.

Published: **Българският средновековен град.** Технологии. София, 1995, с. 34, обр. 63; **Дончева, С.** Медалиони от Средновековна България. В. Търново, 2007, с. 70, обр. 33.

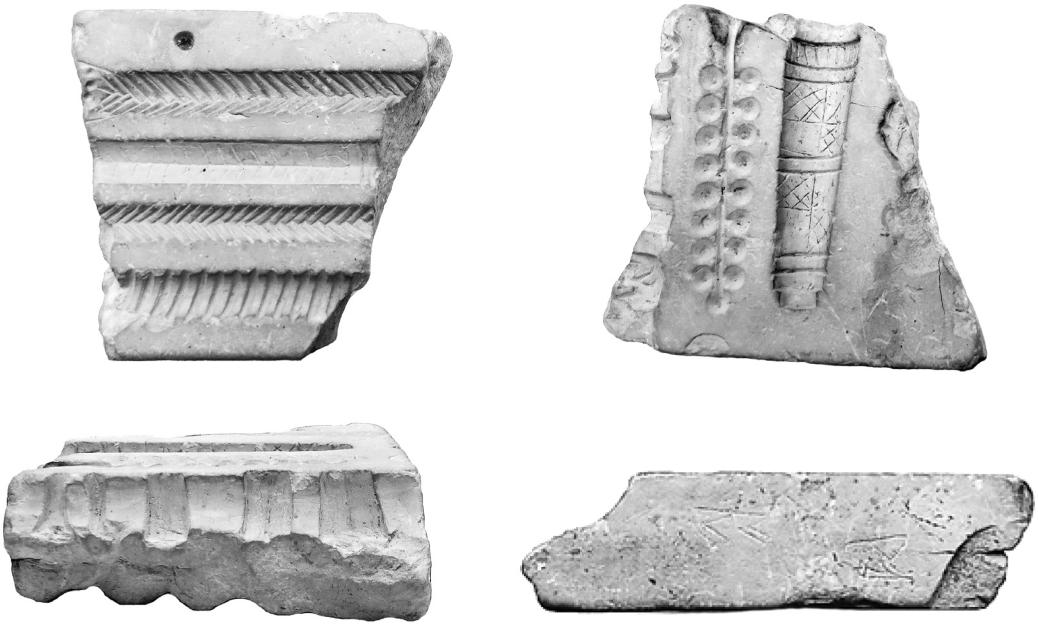

10. КАЛЪП ЗА НАКИТИ

България, XII–XIII в.
Материал: мрамор
Размери: дължина – 8,7 см, ширина – 6,8–9,5 см, дебелина – 2,0–2,5 см
Състояние: много добро
Местонамиране: проучвания във Вътрешния град на Преслав
НИАР – Преслав, Инв. No 1229

Двусъставен калъп с трапецовидна форма, изработен от преизползван архитектурен детайл. Върху работната повърхност са нанесени две изображения – грозд със 17 гнезда за сферични копчета и конусовидно легло за дръжка с украса от релефни пръстени и мрежовидни орнаменти. Гнездата за копчетата са разположени симетрично от двете страни на канала, по който е навлизал разтопения метал. В горния край на калъпа каналът се разширява и завършва с фуниевидно устие. Металът към дръжката е постъпвал от същия вливен канал по разклонение от лявата му страна. Архитектурният детайл вероятно е фрагмент от рамка на олтарна преграда с животински и растителни орнаменти. Върху ширината на една от страните има врязани графити.

Литература: **Българският средновековен град.** Технологии. София, 1995, с. 34, обр. 62.

10. MOULD FOR ADORNMENTS

Bulgaria, XII–XIII century
Material: marble
Measures: 8,7 x 6,8–9,5 x 2,0–2,5 cm

State: very-well preserved
Provenance: studies in the inner city of Preslav
Veliki Preslav Museum, Inv. No 1229

Double mould with trapezoidal shape made of reused architectural detail. On the work surface have engraved two images – cluster with 17 holes of spherical buttons and a hole for handle with relief decoration. The architectural detail is probably fragment of altar wall with plant and animal ornaments. There are graffiti on the one of the width side.

Published: **Българският средновековен град.** Технологии. София, 1995, с. 34, обр. 62.

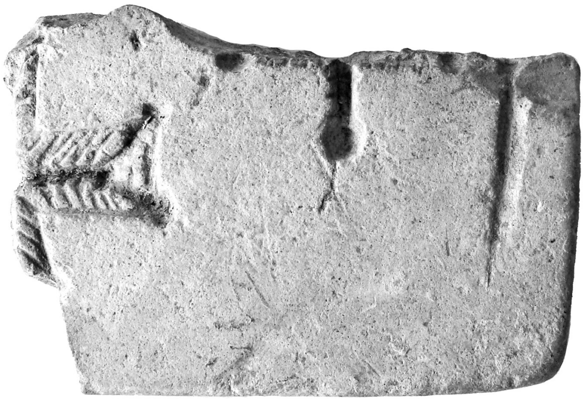

11. КАЛЪП ЗА КРЪСТОВЕ

България, XI в.
Материал: мергел
Размери: дължина – 5,3 см, ширина – 3,5 см, дебелина – 0,6–0,7 см
Състояние: задоволително
Местонамиране: проучвания на западната крепостна стена на Плиска през 1975 г.
РИМ – Шумен, Средновековен отдел, Инв. No 18552

Половина от двусъставен калъп с правоъгълна форма. Върху работната повърхност са нанесени негативните изображения на два кръста. При едната страна на калъпа личи фуниевидно оформения канал, от който е постъпвал метала към отделните гнезда, свързани помежду си с леечни канали. Встрани от него има дълбоко врязване с цел да се поемат излишните газове, отделящи се при наливането на метала. Последният може да бъде както олово, така и бронз, което се подсказва от запазените цели и фрагментирани подобни предмети от това време. Първото кръстно изображение е с издължено вертикално рамо, като отчупването на предмета съвпада точно с неговата ос. От хоризонталното рамо е запазена само едната половина. Всички кръстни рамена завършват с кръгъл орнамент. Подобни кръстове не са често срещани, но калъпът потвърждава тяхното разпространение и употреба през този период. Единични кръстове, сходни с представения върху калъпа и хронологически отнасящи се към XI–XII в. са известни от района на Шумен, Пъкуюл луй Соаре, Дръстър и Коринт[1]. По-ранна е датировката (X–XI в.) на кръст, намерен в средновековния некропол на Едеса, Гърция[2].

Изображението на втория кръст също е запазено наполовина. Видима е украсата по кръстните рамена от вписан в средата кръст, завършващ с кръгли орнаменти и коси линии. От двете страни са нанесени насечки, запълващи цялата повърхност. Подобни кръстове, с превес на оловните сред тях, са известни от различни средновековни обекти. Сходна е орнаментиката върху кръстове от северната стена на Дръстър[3] и Двореца във Велики Преслав[4]. Подобен оловен кръст произхожда от Шуменско[5].

---

1. **Дончева, С.** Кръстове от региона на Шумен. (нови постъпления във фонда на РИМ – Шумен). – В: Eurika. In honorem Ludmilae Donchevae-Petkovae. С. 2009, 417–428; **Атанасов, Г.** Християнският Дуросторум-Дръстър. В. Търново, 2007, с. 351, Обр. 128–131; Табл. LXXXII, 451–454; **Davidson.** Corinth, vol. XII. The Minor Objects Results of Excavations Con-

ducted by the American School of Clasical studies of Athens. Princeton-New Jersey, 1952, No 2077–2079.

2. **Hardy, D., D. Whitehouse, A. Hendry, R. Masters, J. Koniordos.** Byzantine Hours. Works and Days in Byzantium. Everyday Life in Byzantium. Athens, 2002, p. 500, Abb. 683.
3. **Атанасов, Г.** Средновековни кръстове-енколпиони от Силистра. – ИНМВ, 28 (43), 1992, с. 257, обр. 1–15.
4. **Витлянов, С.** Военноадминистративни сгради от двореца във Велики Преслав IX–X век. С., 2004, с. 144, фиг. 18–12
5. **Дончева, С.** Оловни кръстове от Шуменско – декорация, производство, употреба. – Паметници, реставрации, музеи, 3–4, 2007, с. 45, 47–48.

Литература: **S. Doncheva, N. Nikolov.** Moulding Practice in Bulgaria at the Middle Ages. – In: Archeologia mileniului I p. Chr. II. Interferenţe culturale la Dunărea de Jos. Bucureşti, 2011, p. 307, obr. 5.

11. MOULD FOR CROSSES

Bulgaria, XI century
Material: marl
Measures: 5,3 x 3,5 x 0,6–0,7 cm
***State*:** satisfactory
***Provenance*:** during regular archaeological recearch of the western wall of Pliska in 1975
Shumen, Regional Museum of History, Inv. No 18552

A half-part of double mould with a rectangular shape. On the open surface are carved two negative images of crosses. Such crosses are not common, but this mould confirms their distribution and use during this period. Single crosses, similar to those on the mould and chronologically related to the XI–XIIth century, are known from the region of Shumen, Păcuiul lui Soare, Drustur and Korint[1]. The cross found in the medieval necropolis of Edessa, Greece has earlier data (X–XI century)[2].

The second image of cross is also preserved half. Such crosses are known by various medieval settlements – from the northern wall of the Palace and Drastar[3], Great Preslav[4] and Shumen region[5].

1. **Дончева, С.** Кръстове от региона на Шумен. (нови постъпления във фонда на РИМ – Шумен). – В: Eurika. In honorem Ludmilae Donchevae-Petkovae. С. 2009, 417–428; **Атанасов, Г.** Християнският Дуросторум-Дръстър. В. Търново, 2007, с. 351, Обр. 128–131; Табл. LXXXII, 451–454; **Davidson.** Corinth, vol. XII. The Minor Objects Results of Excavations Conducted by the American School of Clasical studies of Athens. Princeton-New Jersey, 1952, No 2077–2079.
2. **Hardy, D., D. Whitehouse, A. Hendry, R. Masters, J. Koniordos.** Byzantine Hours. Works and Days in Byzantium. Everyday Life in Byzantium. Athens, 2002, p. 500, Abb. 683.
3. **Атанасов, Г.** Средновековни кръстове-енколпиони от Силистра. – ИНМВ, 28 (43), 1992, с. 257, обр. 1–15.
4. **Витлянов, С.** Военноадминистративни сгради от двореца във Велики Преслав IX–X век. С., 2004, с. 144, фиг. 18–12.
5. **Дончева, С.** Оловни кръстове от Шуменско – декорация, производство, употреба. – Паметници, реставрации, музеи, 3–4, 2007, с. 45, 47–48.

Published: **S. Doncheva, N. Nikolov.** Moulding Practice in Bulgaria at the Middle Ages. – In: Archeologia mileniului I p. Chr. II. Interferenţe culturale la Dunărea de Jos. Bucureşti, 2011, p. 307, obr. 5.

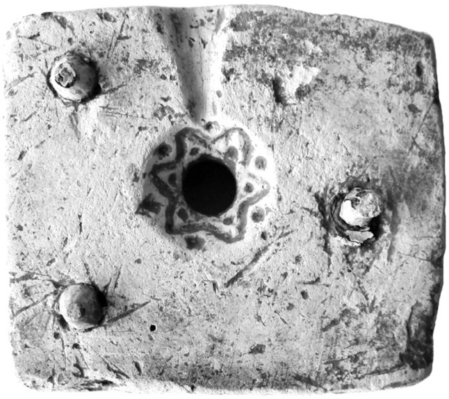

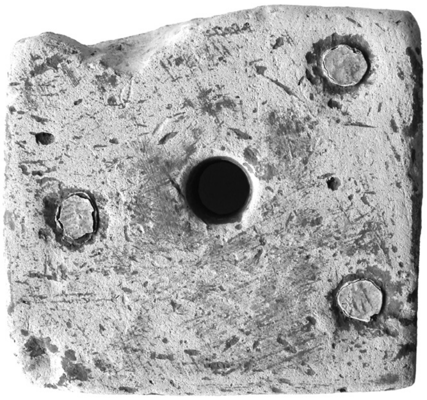

12. КАЛЪП ЗА ПРЕШЛЕНИ

България, X–XI в.
Материал: глина
Размери: дължина – 6,8 см, ширина – 6 см, дебелина – 1,5–1,8 см
Състояние: много добро
Местонамиране: региона на Шумен
Частна колекция

Напълно запазена част от двусъставен калъп с правоъгълна форма. В средата на работната повърхност е издълбано гнездо с кръгла форма и отвор в средата, а по скосените му страни е нанесена украса от непрекъсната начупена линия с точки. При тесните страни на калъпа има три оловни щифта, които преминават през цялата дебелина на предмета и са служели за фиксиране на втората половина от формата. Към гнездото с врязана украса води фуниевиден канал, през който е постъпвал разтопения метал. Оловните прешлени са широко разпространени през цялото средновековие, за което свидетелстват намерените такива не само при производствените центрове, но и при различни селища и крепости от този период[1]. Разпространени през античната и средновековната епоха, прешлените за вретено са едни от най-устойчивите и консервативни в развитието си занаятчийски пособия. Изработени от различни материали като глина, бронз или олово, те запазват своите форми и единствено тяхната среда на намиране и някои особености на материала и украсата могат да бъдат времеви ориентир.

---

[1] **Бонев, Ст., С. Дончева.** Старобългарски производствен център за художествен метал при с. Новосел, Шуменско. В. Търново, 2011, Таб. LV; **Дончева, С.** Метални украси от производственият център при с. Надарево, Търговищко. – В: Паметници, реставрация, музеи, 3–6, 2010, с. 24, обр. 101; с. 29, обр. 101.

Литература: **S. Doncheva, N. Nikolov.** Moulding Practice in Bulgaria at the Middle Ages. – In: Archeologia mileniului I p. Chr. II. Interferenţe culturale la Dunărea de Jos. Bucureşti, 2011, p. 305, obr. 1.

12. MOULDS FOR SPINDLES

Bulgaria, X–XI century
Material: clay
Measures: Length – 6.8 cm, width – 6 cm thickness – 1.5–1.8 cm
State: very-well preserved
Provenance: Shumen region
Private collection

Perfectly preserved part of a double mould. In the middle of the work surface is carved a hole for casting a spindles with sloping sides and decoration. Lead spindles are widespread throughout the Middle Ages, as evidenced not only of these found in production centers, but also in various settlements and fortresses of this period[1]. Widespread in ancient and medieval times, spindles are among the most resistant and conservative form in its development. Made from different materials such as clay, bronze or lead, they retain their shapes and only their environment, material and decoration can be a chronological reference.

1. **Бонев, Ст., С. Дончева.** Старобългарски производствен център за художествен метал при с. Новосел, Шуменско. В. Търново, 2011, Таб. LV; **Дончева, С.** Метални украси от производственият център при с. Надарево, Търговищко. – В: Паметници, реставрация, музеи, 3–6, 2010, с. 24, обр. 101; с. 29, обр. 101.

Published: **S. Doncheva, N. Nikolov.** Moulding Practice in Bulgaria at the Middle Ages. – In: Archeologia mileniului I p. Chr. II. Interferenţe culturale la Dunărea de Jos. Bucureşti, 2011, p. 305, obr. 1.

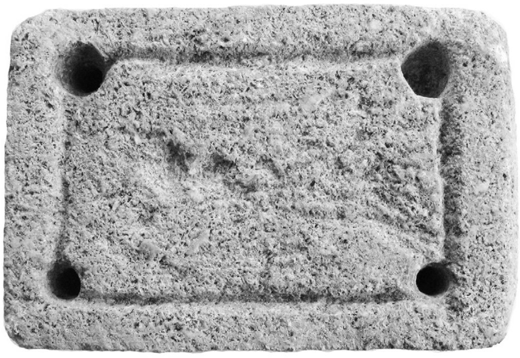

13. КАЛЪП

България, X–XI в.
Материал: мергел
Размери: дължина – 9,5 см, ширина – 6,5 см, дебелина – 1,8 см
Състояние: много добро
Местонамиране: проучвания във Вътрешния град на Преслав
НИАР – Преслав, Инв. No 677

Половина от двусъставен калъп с правоъгълна форма, останал недовършен. В ъглите на загладената лицева повърхност са издълбани четири кръгли гнезда – две с по-голям диаметър в двата края на широката страна и две по-малки срещу тях. Всички гнезда са свързани помежду си от прорез, който минава по периферията на формата. В заключеното между тях правоъгълно поле се забелязва нарушаване на повърхността, но дали това е някакво изображение или отчупване, е трудно да се каже. В дълбоките гнезда са поставяни металните щифтове, които са фиксирали двете половини на калъпа. Прорезът между тях също е служил за тази цел. Вероятно леечните канали и същинското изображение на изработвания предмет са били върху втората част от калъпа, който, не е достигнал до нас.

Литература: **непубликуван**

13. MOULD

Bulgaria, X–XI century
Material: marl
Measures: 9,5 x 6,5 x 1,8 cm
State: very-well preserved
Provenance: archaeological recearch in Preslav
Veliki Preslav Museum, Inv. No 677

A half-part of double unfinished mould. In the corners of the work place are carved four holes. They are connected to each other by a chanels. There are not an images on the field between them. Probably all depictions were on the second part of the mould, unfortunately unsaved to us.

Published: **unpublished**

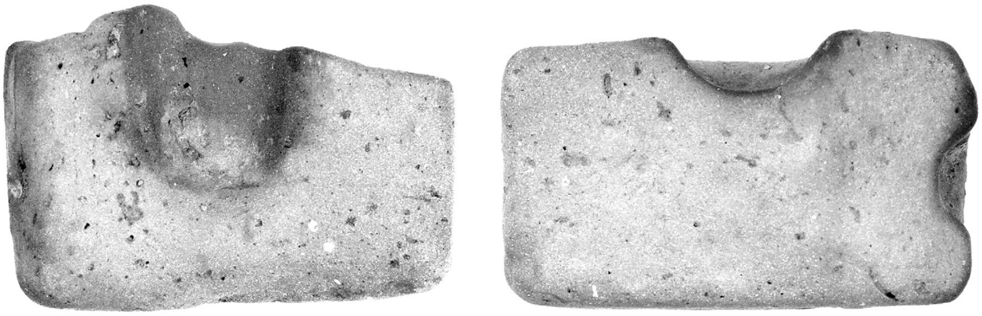

14. КАЛЪП ЗА СЛИТЪЦИ

България, X в.
Материал: глина
Размери: дължина – 3,7 см, ширина – 2,5 см, дебелина – 2 см
Състояние: задоволително
Местонамиране: проучвания на производствен център за художествен метал при с. Златар, Община Велики Преслав през 2008 г.
РИМ – Шумен, Инв. No 132

Част от едносъставен калъп с две работни повърхности, с форма на паралелепипед. Върху две съседни повърхности са издълбани легла с издължена овална форма за отливане на слитъци. Дъната на леглата са със сиво-черен цвят – следствие от високата температура на разтопения метал. Подобни глинени калъпи от периода на ранното средновековие в България не са публикувани.

Литература: **непубликуван**

14. MOULD FOR INGOTS

Bulgaria, X century
Material: clay
Measures: 3,7 x 2,5 x 2 cm
State: satisfactory
Provenance: regular archaeological research at metal art center in Zlatar, near Preslav in 2008
Shumen, Regional Museum of History, Inv. No 132

Part of single mould with two working surfaces and shape of a parallelepiped. On two adjacent surfaces are carved nests for the casting of elongate ingots. The bottoms of the nests have a gray-black color – a consequence of the high temperature of the molten metal. Similar clay moulds from the Early Middle Ages in Bulgaria are not published.

Published: **unpublished**

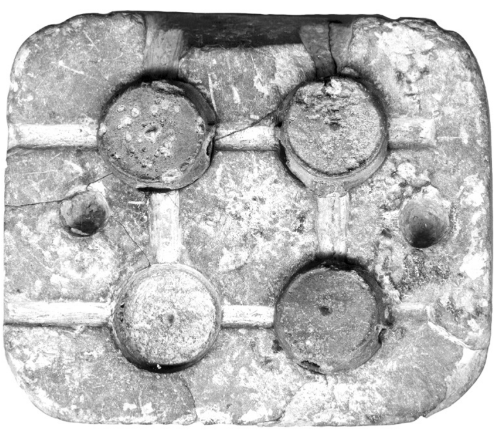

15. КАЛЪП ЗА ОЛОВНИ ЯДРА

България, X–XI в.
Материал: шифер
Размери: дължина – 4,7 см, ширина – 4,5 см, дебелина – 1,6 см
Състояние: много добро
Местонамиране: проучвания на обект „Административна сграда“ във Вътрешния град на Преслав през 1981 г.
НИАР – Преслав, Инв. No 3831

Калъпът е част от двусъставна правоъгълна форма със заоблени ъгли. Върху работната повърхност са врязани симетрично четири кръгли гнезда за отливане на оловни ядра (кръг с център с диаметър – 12–13 мм). Няма канал за шнура, но всички гнезда са свързани помежду си с канали, които излизат при две от съседните страни до края на калъпа. Кухината, необходима за прокарването на краищата на шнура се получава, като се постави продълговато тънко тяло (тел) в надлъжните канали преди наливането на метала. След неговото изстиване, тялото се издърпва и така се оформя леглото за шнура. Затова и каналите при другите две страни не преминават извън очертанията или достигат само до половината от плоскостта. Предназначението на първите канали е да разпределят разтопеният метал във всички негативни форми, а на последния – да помести телта за леглото на шнура и да изведе отделените при наливането на метала газове извън отливките, за да не се получат шупли и разлив на метала извън очертанията на гнездата. Металът е постъпвал по два фуниевидно оформени вливни канала при едната дълга страна. В средата на напречните страни са пробити две кръгли гнезда, в които са поставяни оловните или железните щифтове, фиксиращи отделните части на калъпа.

Калъпи за отливане на оловни ядра за печати са известни както от Преслав[1], така и от други райони на страната[2].

1. **Михайлова, Т**. Нови данни за производството на накити в Преслав. – Приноси към българската археология, Т. I, София, 1992, 214–219, обр. 1; **Йорданов, И.** Печатите от стратегията в Преслав. София, 1993, с. 22–24.
2. **Jordanov, I., Z. Zekova.** Catalogue of medieval seals at the regional Historical museum of Shumen. Shumen, 2007, p. 227, 310, No 684.

Литература: **Йорданов, И.** Печатите от стратегията в Преслав. София, 1993, с. 22, Табл. 2, 68–69; **Чокоев, И.** Глинен калъп за оловни ядра от Преслав. – В: 1100 години Велики Преслав. Шумен, 1995, 291–297, обр. 2.

15. MOULD FOR LEAD PLOMBS

Bulgaria, X–XI century
Material: slate
Measures: 4,7 x 4,5 x 1,6 cm
State: very-well preserved
Provenance: studies on the subject "Administrative building" in the internal city of Preslav in 1981
Veliki Preslav museum, Inv. No 3831

The mould is a part of double device with rectangular shape and rounded corners. On the work surface are engraved four symmetrically round nests for casting of lead plombs for stamping a seals. All nests are connected with channels. Their purpose is to distribute molten metal in all negative forms. Moulds of lead plombs are known from Preslav[1] and other regions of the country[2].

1. **Михайлова, Т**. Нови данни за производството на накити в Преслав. – Приноси към българската археология, Т. I, София, 1992, 214–219, обр. 1; **Йорданов, И.** Печатите от стратегията в Преслав. София, 1993, с. 22–24.
2. **Jordanov, I., Z. Zekova.** Catalogue of medieval seals at the regional Historical museum of Shumen. Shumen, 2007, p. 227, 310, No 684.

Published: **Йорданов, И.** Печатите от стратегията в Преслав. София, 1993, с. 22, Табл. 2, 68–69; **Чокоев, И.** Глинен калъп за оловни ядра от Преслав. – В: 1100 години Велики Преслав. Шумен, 1995, 291–297, обр. 2.

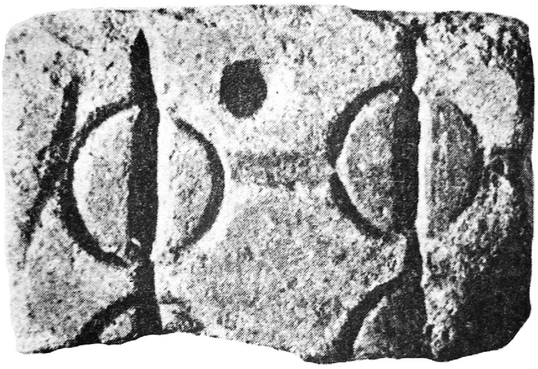

16. КАЛЪП ЗА ОЛОВНИ ЯДРА

България, втора половина на X в.
Материал: шифер
Размери: дължина – 7,0 см, ширина – 12 см, дебелина – 2 см
Състояние: задоволително
Местонамиране: проучвания на манастира до Кръглата църква в Преслав през 1977 г.
неизвестно местонахождение

Калъпът е половина от двусъставна правоъгълна форма, отчупена в единия край. Върху работната повърхност са останали две цели и две фрагментирани гнезда (диаметър – около 20 мм). Добре личат каналите за леене, както и тези за поставяне на телта, оформяща местата за шнура. Всички гнезда са били свързани помежду си с канали. Запазени са двата фуниевидни вливни улея при тясната страна, по които е навлизал разтопеният метал и е запълвал формите. В близост до мястото, където е намерен този фрагмент от калъп е открито и оловно ядро за печат, което съвпада с едно от гнездата в него и доказва използването му през втората половина на X в.

Подобни форми за отливане на оловни ядра за печати са известни предимно от Преслав[1] и по-малко от други райони на страната[2].

1. **Йорданов, И.** Печатите от стратегията в Преслав. София, 1993, с. 22–24; **Чокоев, И.** Глинен калъп за оловни ядра от Преслав. – В: 1100 години Велики Преслав. Шумен, 1995, 291–297, обр. 2.
2. **Jordanov, I., Z. Zekova.** Catalogue of medieval seals at the regional Historical museum of Shumen. Shumen, 2007, p. 227, 310, No 684.

Литература: **Чокоев, И.** Глинен калъп за оловни ядра от Преслав. – В: 1100 години Велики Преслав. Шумен, 1995, с. 294, обр. 5.

16. MOULDS FOR LEAD PLOMBS

Bulgaria, the second half of the Xth century
Material: slate
Measures: 7 x 12 x 2 cm
State: satisfactory
Provenance: archaeological recearch of the monastery to the Round Church in Preslav in 1977 *unknown*

The mould is a half-part of double device with rectangular shape broken off at one of the corners. Near the place where this mould was found has a lead plomb, which coincides with one of the nests and prove use of the mould in the second half of X century.

Such moulds of casting of lead plombs are known mostly from Preslav[1] and less than from other places[2].

1. **Йорданов, И.** Печатите от стратегията в Преслав. София, 1993, с. 22–24; **Чокоев, И.** Глинен калъп за оловни ядра от Преслав. – В: 1100 години Велики Преслав. Шумен, 1995, 291–297, обр. 2.
2. **Jordanov, I., Z. Zekova.** Catalogue of medieval seals at the regional Historical museum of Shumen. Shumen, 2007, p. 227, 310, No 684.

Published: **Чокоев, И.** Глинен калъп за оловни ядра от Преслав. – В: 1100 години Велики Преслав. Шумен, 1995, с. 294, обр. 5.

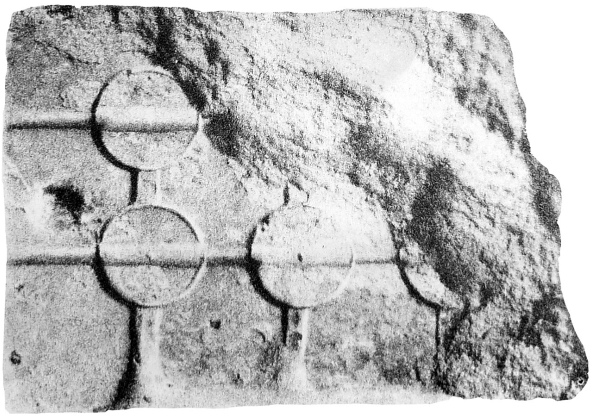

17. КАЛЪП ЗА ОЛОВНИ ЯДРА

България, X–XI в.

Материал: шифер

Размери: дължина – 9,6 см, ширина – 6,5 см, дебелина – 1,9 см

Състояние: задоволително

Местонамиране: проучвания на обект „Патриаршия" във Вътрешния град на Преслав през 1988 г.

НИАР – Преслав, Инв. No 26986

Калъпът е половина от двусъставна правоъгълна форма с нарушена цялост. Върху работната повърхност са врязани симетрично шест кръгли гнезда за отливане на оловни ядра, от които са запазени добре само три (диаметър – 16,5 мм). Всички те са свързани помежду си с канали. Три от тях завършват в края на едната запазена дълга страна с фуниевиден вливен канал, откъдето е постъпвал метала във формата. Половината от двойния калъп е всъщност част от многосъставна форма, което се доказва от двата продължаващи до края на тясната страна канали, които са прави, а не разширени, подобно на тези, в които се влива металът. В средата на едната ненарушена тясна страна има запазен щифт, които е свързвал двете срещуположни части на калъпа. Подобни форми за отливане на оловни ядра за печати са известни предимно от Преслав[1] и по-малко от други райони на страната[2].

[1] **Йорданов, И.** Печатите от стратегията в Преслав. София, 1993, с. 22–24; **Чокоев, И.** Глинен калъп за оловни ядра от Преслав. – В: 1100 години Велики Преслав. Шумен, 1995, 291–297, обр. 2.

[2] **Jordanov, I., Z. Zekova.** Catalogue of medieval seals at the regional Historical museum of Shumen. Shumen, 2007, p. 227, 310, No 684.

***Литература:* Йорданов, И.** Печатите от стратегията в Преслав. София, 1993, с. 22, Табл. 2, 71.

17. MOULD FOR LEAD PLOMBS

Bulgaria, X–XI century

Material: slate

Measures: 9,6 x 6,5 x 1,9 cm

State: satisfactory
Provenance: research project "Patriarchate" in the Inner city of Preslav in 1988 *Veliki Preslav Museum, Inv. No 26986*

The mould is a half-part of double device with rectangular shape. On the work surface are symmetrically cut round six nests of casting of lead plombs and only three are well preserved. Such moulds of lead plombs are known most of Preslav[1] and less than from other places of country[2].

1. **Йорданов, И.** Печатите от стратегията в Преслав. София, 1993, с. 22–24; **Чокоев, И.** Глинен калъп за оловни ядра от Преслав. – В: 1100 години Велики Преслав. Шумен, 1995, 291–297, обр. 2.
2. **Jordanov, I., Z. Zekova.** Catalogue of medieval seals at the regional Historical museum of Shumen. Shumen, 2007, p. 227, 310, No 684.

Published: **Йорданов, И.** Печатите от стратегията в Преслав. София, 1993, с. 22, Табл. 2, 71.

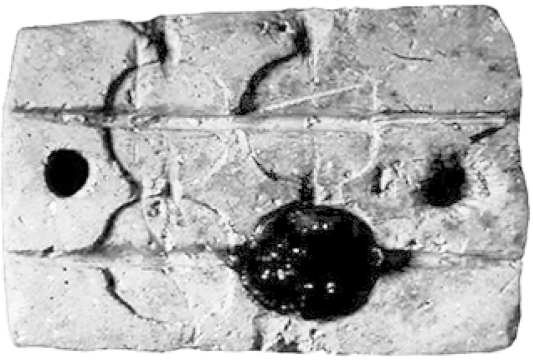

18. КАЛЪП ЗА ОЛОВНИ ЯДРА

България, X–XI в.
Материал: глина
Размери: дължина – 8,3 см, ширина – 5,9 см, дебелина – 2,5–2,7 см
Състояние: задоволително
Местонамиране: проучвания на обект „Административна сграда" във Вътрешния град на Преслав през 1984 г.
НИАР – Преслав, Инв. No 22973

Калъпът е двусъставен с правоъгълна форма, изработен от добре изпечена тухла, от която е запазена само едната половина. Върху работната повърхност са издълбани четири кръгли гнезда за отливане на оловни ядра, които имат различен диаметър и очертание (17,5–22 мм). Всички са свързани помежду си с канали. По дължината на калъпа преминават, включително и през гнездата, два успоредни канала, които се стесняват в края при тесните страни на калъпа. Те са оформяли мястото за шнура при печатите и са отвеждали излишните газове извън отливките. Върху много добре полираната работна повърхност на калъпа са издълбани две кръгли гнезда за поставяне на металните щифтове, фиксиращи двете части на целия калъп. Металът е вливан от двата канала, прокарани при едната от дългите страни.

Литература: **Йорданов, И.** Печатите от стратегията в Преслав. София, 1993, с. 22, Табл. 2, 70.

18. MOULD FOR LEAD PLOMBS

Bulgaria, X–XI century
Material: clay
Measures: 8,3 x 5,9 x 2,5–2,7 cm
Condition: satisfactory
Provenance: archaeological recearch of the "Administrative building" in Preslav in 1984
Veliki Preslav Museum, Inv. No 22,973

The mould is a double device with rectangular shape, made of well-baked brick. On the work surface are carved four round nests of lead plombs, which have different shape and diameter. All nests are connected by channels. On the very well-polished working surface of the mould are carved two round slots for metal pins affixing two parts of the mould.

Published: **Йорданов, И.** Печатите от стратегията в Преслав. София, 1993, с. 22, Табл. 2, 70.

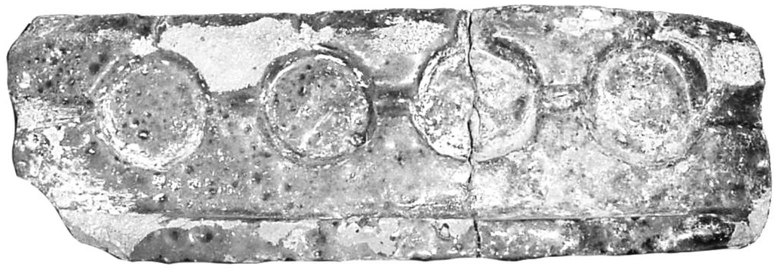

19. КАЛЪП ЗА ОЛОВНИ ЯДРА

България, X–XI в.
Материал: глина
Размери: дължина – 17,2 см, ширина – 4,8–5,8 см, дебелина – 1,9–2,3 см
Състояние: много добро
Местонамиране: проучвания до Южната порта на Вътрешния град в Преслав през 1981 г.
НИАР – Преслав, Инв. No 2923А/2923Б

Калъпът е двусъставен с неправилна правоъгълна форма, изработен от сива глина, полята с жълто-зелена глазура. Върху работната повърхност са издълбани четири кръгли гнезда за отливане на оловни ядра, които имат различен диаметър и очертание (24–28 мм). Всички те са свързани помежду си с канали по цялата дължината. Тук липсват канали, оформящи мястото за шнура при печатите, както и гнезда за щифтовете, скрепващи двете половини на калъпа. Към всяко гнездо обаче, както и в двата тесни края на предмета са издълбани фуниевидни вливни улеи, откъдето е навлизал разтопения метал и е запълвал формите. В процеса на леене двете части на калъпа са прихващани с дървена стяга с дълга дръжка, затова и няма пробити гнезда за метални щифтове, както при повечето от достигналите до нас форми. Глазурата е нанесена с цел да се отделят по-лесно отливките от формата.

Липсата на канали за шнура при дъното на гнездата също не е нещо необичайно. Подобен каменен калъп има открит в Преслав, в близост до мястото на намиране на настоящия[1]. Кухината, необходима за прокарването на краищата на шнура се получава, като се постави продълговато тънко тяло (тел) в надлъжните канали преди наливането на метала. След неговото изстиване, тялото се издърпвало и така се оформяло леглото за шнура.

Повечето форми за отливане на оловни ядра за печати са известни от Преслав[2], но има и такива от други райони[3].

---

1. **Йорданов, И.** Печатите от стратегията в Преслав. София, 1993, с. 22, Табл. 2, 68–69; **Чокоев, И.** Глинен калъп за оловни ядра от Преслав. – В: 1100 години Велики Преслав. Шумен, 1995, 291–297, обр. 2.
2. **Йорданов, И.** Печатите от стратегията в Преслав. София, 1993, с. 22–24; **Чокоев, И.** Глинен калъп за оловни ядра от Преслав. – В: 1100 години Велики Преслав. Шумен, 1995, 291–297.
3. **Jordanov, I., Z. Zekova.** Catalogue of Medieval Seals at the Regional Historical Museum of Shumen. Shumen, 2007, p. 227, 310, No 684.

Литература: **Михайлова, Т.** Калъпи за отливане на накити от Преслав. – Преслав, 3, 1983, 170–176, обр. 1–3; Нови данни за производството на накити в Преслав. – В: Приноси към българската археология. Т. I, София, 1992, 214–219, обр. 1; **Йорданов, И.** Печатите от стратегията в Преслав. София, 1993, с. 23; **Чокоев, И.** Глинен калъп за оловни ядра от Преслав. – В: 1100 години Велики Преслав. Шумен, 1995, 291–297, обр. 1.

19. MOULD FOR LEAD PLOMBS

Bulgaria, X–XI century
Material: clay
Measures: 17,2 x 4,8–5,8 x 1,9–2,3 cm
State: very-well preserved
Provenance: research in the south gate of the Inner fortress of Preslav in 1981
Veliki Preslav Museum, Inv. No 2923A/2923B

The mould is part of a double device with irregular shape, made of gray clay with yellow-green glaze on the surface. On the work side are carved four round nests of casting of lead plombs. There are lack of channels of cord inprinted in seals and also holes for pins. During all process of casting two parts of the mould are connected with wooden cord. The glaze is applied in order to facilitate casting process itself.

The lack of channels for cord is not unusual. Such a stone mould is discovered in Preslav in the vicinity of finding of this[1]. Most forms for casting of lead plombs of seals are known from Preslav[2], but there are from other regions, too[3].

1. **Йорданов, И.** Печатите от стратегията в Преслав. София, 1993, с. 22, Табл. 2, 68–69; **Чокоев, И.** Глинен калъп за оловни ядра от Преслав. – В: 1100 години Велики Преслав. Шумен, 1995, 291–297, обр. 2.
2. **Йорданов, И.** Печатите от стратегията в Преслав. София, 1993, с. 22–24; **Чокоев, И.** Глинен калъп за оловни ядра от Преслав. – В: 1100 години Велики Преслав. Шумен, 1995, 291–297.
3. **Jordanov, I., Z. Zekova.** Catalogue of Medieval Seals at the Regional Historical Museum of Shumen. Shumen, 2007, p. 227, 310, No 684.

Published: **Михайлова, Т.** Калъпи за отливане на накити от Преслав. – Преслав, 3, 1983, 170–176, обр. 1–3; Нови данни за производството на накити в Преслав. – В: Приноси към българската археология. Т. I, София, 1992, 214–219, обр. 1; **Йорданов, И.** Печатите от стратегията в Преслав. София, 1993, с. 23; **Чокоев, И.** Глинен калъп за оловни ядра от Преслав. – В: 1100 години Велики Преслав. Шумен, 1995, 291–297, обр. 1.

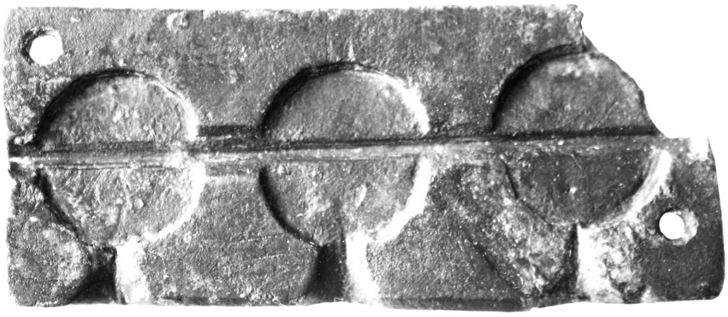

20. КАЛЪП ЗА ОЛОВНИ ЯДРА

България, X–XI в.
Материал: бронз
Размери: дължина – 7,6 см, ширина – 3,2 см, дебелина – 0,4–0,5 см
Състояние: много добро
Местонамиране: Североизточна България
РИМ – Шумен, Отдел Нумизматика, Инв. No 14702

Калъпът е двусъставен с правоъгълна форма, отчупена при единия от ъглите. По надлъжната му ос са издълбани гнездата на три изображения на оловни ядра за печати. В равните дъна на негативите са оформени улеи за връвта (шнура), поставяни при употребата на готовото ядро. Те са свързвали печата и скрепеният с него документ. Към всяко гнездо е прокаран по един леечен канал с фуниевидна форма, през който е постъпвал разтопения метал. В два от срещуположните ъгли на предмета са пробити кръгли отвори, в които са поставяни металните щифтове, фиксиращи двете части на калъпа.

Подобни по форма и предназначение калъпи за отливане на оловни ядра за печати са известни от Преслав[1].

[1] **Михайлова, Т**. Нови данни за производството на накити в Преслав. – Приноси към българската археология, Т. I, София, 1992, 214–219, обр. 1; **Йорданов, И.** Печатите от стратегията в Преслав. София, 1993, с. 22–24.

Литература: **Jordanov, I., Z. Zekova.** Catalogue of medieval seals at the regional Historical museum of Shumen. Shumen, 2007, p. 227, 310, No 684.

20. MOULD FOR LEAD PLOMBS

Bulgaria, X–XI century
Material: bronze
Measures: 7,6 x 3,2 x 0,4–0,5 cm
State: very-well preserved
Provenance: Northeastern Bulgaria
Shumen, Regional Museum of History, Inv. No 14702

The mould is a part of double device with rectangular shape broken off at one of the corners. There are three nests on the work surface of casting of lead plombs with channels in them. Such in shape and purpose moulds are known from Preslav[1].

---

[1] **Михайлова, Т**. Нови данни за производството на накити в Преслав. – Приноси към българската археология, Т. I, София, 1992, 214–219, обр. 1; **Йорданов, И.** Печатите от стратегията в Преслав. София, 1993, с. 22–24.

Published: **Jordanov, I., Z. Zekova.** Catalogue of medieval seals at the regional Historical museum of Shumen. Shumen, 2007, p. 227, 310, No 684.

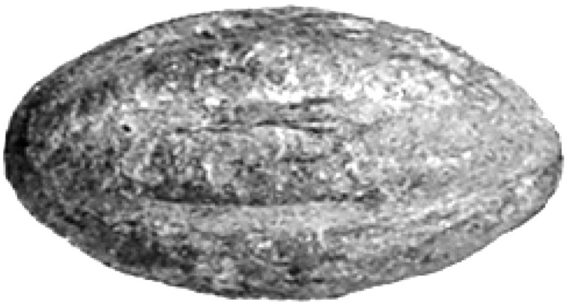

21. МАТРИЦА ЗА МЪНИСТА

България, X–XI в.
Материал: бронз
Размери: дължина – 2,2 см, ширина – 1,2 см, дебелина – 0,5 см
Състояние: много добро
Местонамиране: региона на Шумен
Частна колекция

Матрицата е с елипсовидна форма и врязана украса от успоредни линии. Основата е плоска. Върху матрицата са изковавани последователно двете половини на всяко манисто, които впоследствие са споявани помежду си. Кухите предмети са с отвори от двете страни, през които е минавала връвта на наниза. Отделни метални маниста или цели нанизи са намерени в повечето некрополи от края на VIII до началото на X в.[1]. Подобно на матрицата мънисто е намерено в средновековния некропол в Копривлен[2].

1. **Григоров, В.** Метални накити от Средновековна България (VII–XI в.). София, 2007, с. 84, 247, обр. 127.
2. **Кацарова, В., В. Хаджиангелов.** Късноантичният и средновековен некропол в Копривлен. – В: Копривлен. Том 1. Спасителни археологически проучвания по пътя Гоце Делчев – Драма 1998 – 1999 г. София, 2002, с. 223, 426, фиг. 233, 10а.

Литература: **непубликувана**

21. DIE FOR BEADS

Bulgaria, X–XI century
Material: bronze
Measures: 2,2 x 1,2 x 0,5 cm
State: very-well preserved
Provenance: Shumen region
Private collection

Die has an oval shape and graved decoration of parallel curve lines on the surface. The base is flat. Separate metal nests or whole necklaces come from the most cemeteries by the end of the VIIIth and beginning of Xth century. The bead like to shape on this die was found in the medieval necropolis in Koprivlen[2].

1. **Григоров, В.** Метални накити от Средновековна България (VII–XI в.). София, 2007, с. 84, 247, обр. 127.
2. **Кацарова, В., В. Хаджиангелов.** Късноантичният и средновековен некропол в Копривлен. – В: Копривлен. Том 1. Спасителни археологически проучвания по пътя Гоце Делчев – Драма 1998–1999 г. София, 2002, с. 223, 426, фиг. 233, 10а.

Published: **unpublished**

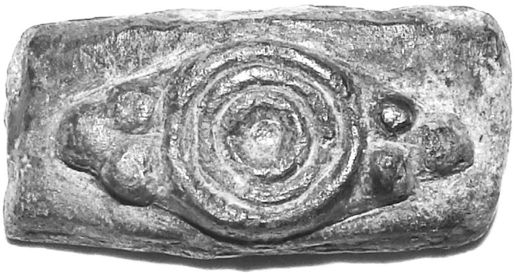

22. МАТРИЦА ЗА ПРЪСТЕНИ

България, X–XI в.
Материал: бронз
Размери: дължина – 2,3 см, ширина – 1,2 см, дебелина – 0,6 см
Състояние: много добро
Местонамиране: региона на Шумен
РИМ – Шумен, Средновековен отдел, Инв. No 24467

Матрицата е с правоъгълна форма и релефно изображение на плочка за пръстен, нанесено върху работната повърхност. Последната е отделена от основата на матрицата. Плочката на пръстена е от три концентрични кръга с център в средата, срещуположно на които са нанесени по три пъпки във формата на триъгълник.

Някои от очертанията са с нарушен релеф, което е следствие от продължителна употреба. Такава матрица до момента не е известна, но са намерени немалко подобни предмети, повечето от които в Североизточна България[1]. Датировката се определя в X–XI в.

1. **Григоров, В.** Метални накити от Средновековна България (VII–XI в.). София, 2007, с. 60, 196–197.

Литература: **непубликувана**

22. DIE FOR RINGS

Bulgaria, X–XI century
Material: bronze
Measures: 2,3 x 1,2 x 0,6 cm
State: very-well preserved
Provenance: Shumen region
Shumen, Regional Museum of History, Inv. No 24467

Die has a rectangular shape and embossed plate ring applied on its surface. The latter it is separated from the base of die. The plate ring is composite of three concentric circles, opposite to which there are three spots on the shape of triangle.

Such die has not been known, but was found many similar items, most of them in the Northeastern Bulgaria[1]. The dating is defined in the X–XI century.

1. **Григоров, В.** Метални накити от Средновековна България (VII–XI в.). София, 2007, с. 60, 196–197.

Published: **unpublished**

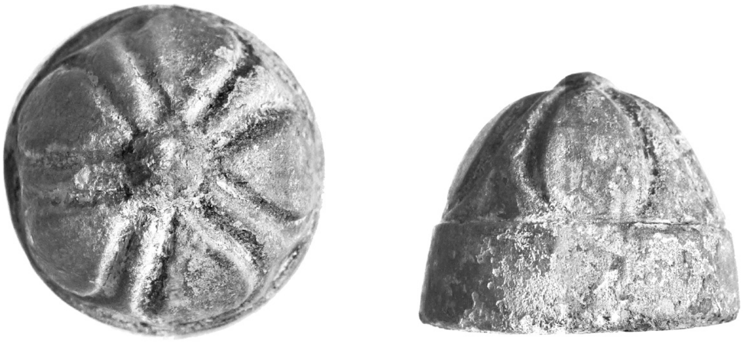

23. МАТРИЦА ЗА КОПЧЕТА

България, IX–X в.
Материал: бронз
Размери: диаметър – 3,2 см, дебелина – 2,6 см
Състояние: много добро
Местонамиране: региона на Преслав
РИМ – Шумен, Средновековен отдел, Инв. No 24613

Матрицата е с полусферична форма, плътен широк бордюр в долния край и релефна украса от петлистна розета. Последната е композирана от радиални бадемовидни листа, подчертани с релефна линия и обърнати с върховете към кръгла пъпка в средата. Предназначението ѝ е за изковаването на украси (копчета) за декорация на дрехи и препаски от меки материи. Изделията са изработвани от тънки метални листове – медни, сребърни или златни. Закрепването на готовите предмети е посредством тънки петлици, захващани за гърба, който представлява тънка пластина, припоена към основата на изкованото изделие.

Сред българските паметници матрицата намира аналогии в групи украси и копчета, както от по-ранния период (VIII–IX в.), така и от IX–X в. Такива са сребърните украси за гривни от некропола до Черна, Добричко и запазените цели гривни от Хърсово, Шуменско от края на VIII – началото на IX в.[1]. Те също са кухи, но са лети и са орнаментирани с четирилистни розети, между листата на които са вписани трилистници. От по-късния период (края на IX–X в.) известни сходства намира златно копче с растителна украса от Преславското съкровище[2]. Петлистната розета върху бронзовата матрица е в един типологичен ред с цяла група украси, произхождащи от различни ранносредновековни селища и крепости от IX–XI в. Посочените примери показват приемствеността в развитието на орнаменталните мотиви, които не променят съществено своя характер във времето.

---

[1] **Тотев, Б., О. Пелевина.** Сребърните накити от гроб 3 на ранносредновековния некропол при с. Черна, Добричко. – В: Българските земи през Средновековието (VII–XVIII в.), AMV, III-2, Варна, 2005, 19–24; **Българите и техните съседи през V–X век.** Каталог на изложба. Съст. В. Йотов, В. Павлова. Варна, 2004, с. 42–43, обр. 17:3, 18.

[2] **Тотев, Т.** Преславското съкровище. Шумен, 1993, с. 65, обр. 41.

Литература: **Дончева, С.** Матрица за накити с растителна украса от ранното средновековие. – В: Юбилеен сборник в чест на 70-годишнината на проф. В. Нешева, (под печат).

23. DIE FOR BUTTONS

Bulgaria, IX–X century
Material: bronze
Measures: diameter – 3,2; thickness – 2,6 cm
State: very-well preserved
Provenance: Preslav region
Shumen, Regional Museum of History, Inv. No 24613

Die has a hemispherical shape, thick wide border at the bottom and embossed decoration of five leaves rosette. Its purpose is to produce buttons for clothes decoration. The products are made from thin sheet metal – copper, silver or gold. Separate parts are soldered by tin or silver.

Among Bulgarian artefacts die has analogies in a lot of groups of decorations, as well as in the earlier period (VIII–IX c.) and in the IX–X century period, too. There are silver ornamnets for bracelets founding in necropolis in Cherna, Dobrich region and Harsovo, Shumen region at the end of VIII to the beginning of IX century[1]. From the later period (IX–X c.) is a button in the Preslav treasure[2]. This decoration is a typological order with a whole group of decorations from various early medieval settlements and fortresses of IX–XI century.

1. **Тотев, Б., О. Пелевина.** Сребърните накити от гроб 3 на ранносредновековния некропол при с. Черна, Добричко. – В: Българските земи през Средновековието (VII–XVIII в.), AMV, III-2, Варна, 2005, 19–24; **Българите и техните съседи през V–X век.** Каталог на изложба. Съст. В. Йотов, В. Павлова. Варна, 2004, с. 42–43, обр. 17:3, 18.
2. **Тотев, Т.** Преславското съкровище. Шумен, 1993, с. 65, обр. 41.

Published: **Дончева, С.** Матрица за накити с растителна украса от ранното средновековие. – В: Юбилеен сборник в чест на 70-годишнината на проф. В. Нешева, (*under print*).

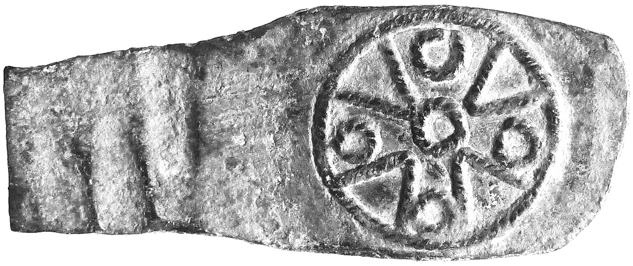

24. МАТРИЦА ЗА КРЪСТОВЕ

България, X–XI в.
Материал: бронз
Размери: дължина – 3,8 см, ширина – 1,6 см, дебелина – 0,3 см
Състояние: много добро
Местонамиране: региона на Шумен
РИМ – Шумен, Средновековен отдел, Инв. No 24523

Неправилна издължена плоска форма, в единия край на която е нанесено релефно изображение на кръст. Кръстът е равнораменен с разширяващи се в края рамена („малтийски тип“). Всяко рамо завършва с кръгъл орнамент. Цялата композиция е вписана в кръг. Има известна разлика в големината на рамената. Това предполага, че първо е нанесен кръга и впоследствие кръста в него. Релефното очертание е допълнително орнаментирано с коси успоредни насечки. Противоположният езиковиден край на металната пластина е леко огънат, което се е получило при неподвижното закрепване на матрицата.

Композицията равнораменен кръст в кръг е популярен мотив в средновековното изкуство, за което свидетелстват различни по вид и характер паметници – пандантиви, църковна утвар, обков на икони[1].

[1] **Дончева, С.** Медалиони от Средновековна България. В. Търново, 2007, 18–22.

Литература: **непубликувана**

24. DIE FOR CROSSES

Bulgaria, X–XI century
Material: bronze
Measures: 3,8 x 1,6 x 0,3 cm
State: very-well preserved
Provenance: Shumen region
Shumen, Regional Museum of History, Inv. No 24523

Die has irregular shape with embossed cross on the working surface (“Maltese type”). There are some differences about size of the arms. Relief outline is further decorated with an haired parallel lines.

This composition is a popular theme in medieval art, as evidenced by various types and monuments – pendants, church plates, cover-plate of icons[1].

1. **Дончева, С.** Медалиони от Средновековна България. В. Търново, 2007, 18–22.

Published: **unpublished**

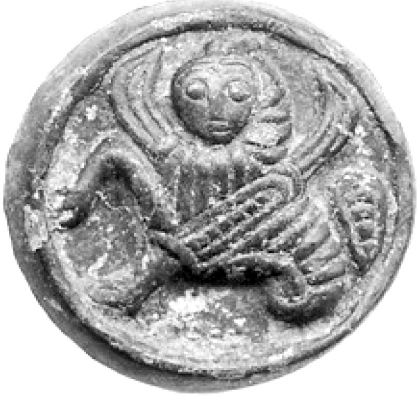

25. МАТРИЦА СЪС СИРЕНА

България, X в.
Материал: бронз
Размери: диаметър – 2,5 см, дебелина – 0,7 см
Състояние: много добро
Местонамиране: проучвания на производствен център за художествен метал при с. Златар, Община Преслав през 2007 г.
РИМ – Шумен, Средновековен отдел, Инв. No 24567

Матрицата е с кръгла форма и релефно изображение на митично същество върху лицевата повърхност. Образът е с тяло на птица и глава на жена. Тялото е в профил в ход надясно, а главата – в анфас. Впечатление за движение създават разперените крила от двете страни на главата, както и краката, единият от които е присвит и повдигнат нагоре. Цялото тяло е покрито с пера, предадени с равномерни релефни насечки, като опашката е завита и завършва със заоблен край. Чертите на лицето са ясни и изразителни – очите са кръгли, носът е прав, а малката уста подчертава издължената овална форма на главата.

Цялото изображение е заключено в кръгла релефна рамка, издаваща се над загладения фон. Релефът на птицата-сирена е пластически моделиран, като постепенно се повишава към центъра. Това придава мекота на преходите и рязкост на контурите. Линиите на гравировката са нанесени уверено и точно, придаващи известна обемност. Издълженото лице е с мек и закръглен овал, моделирано пластично и изразително. Очите са подчертани, а тялото е представено с успоредни линии. От изображението лъха експресия и одухотвореност, характерни за столичното изкуство през X в.

В Иран и Закавказието полиморфният образ на девите-птици се свързва със слънчевия култ. Във византийското изкуство сирените се изобразяват съгласно античните традиции – с непокрита глава и без нимб. Такива са сирените по ковчежетата от слонова кост и миниатюрите. Един от най-добрите образци на подобно изображение е върху капака на „ковчежето с розети“, изработено в Константинопол през втората половина на X и началото на XI в.[1].

При една от миниатюрите на Физиолога такава сирена свири на струнен инструмент, а при заставка на Словото на Григорий Назиански в Парижката национална библиотека (gr. 550, л. 251) е представена самостоятелно[2]. При изделията от слонова кост, изображенията са разположени в правоъгълни рамки, заобиколени с растителни орнаменти.

Телата са обемно и пластично предадени, като характерните особености (глава, тяло, оперение, крайници, опашка) са подчертани в детайли. Такива са изображенията по ковчежетата от слонова кост от Берлин и Вюрцбург, Германия[3].

1. **K. Weitzmann.** Catalogue of the Byzantine and Early Mediaeval Antiquities in the Dumbarton Oaks Collection. Vol. III. Ivories and Steatites. p. 49–55, Pl. XXXI.
2. **K. Witzmann.** Ancient Book Illumination, 1959, Washington, p. 17, Pl. X, 20; **Бочаров, Г.** Черниговская чаша. – В: Древнерусское искусство. Художественая культура X–XIII вв. Москва, 1988, 293–306.
3. **A. Goldschmidt, K. Weitzmann.** Die Byzantinischen Elfenbeinskulpturen des X–XIII. Jahrhunderts, Bd. 2, Berlin, 1967, No 33, 39, 43–54; **K. Wetzmann.** Die Byzantinische Buchmalerei des IX. Und X. Jahrhunderts. Berlin, 1935, Taf. XVI, No 83–86; **Лихачова, В.** Изкуството на Византия. София, 1987, с. 95.

Литература: **Дончева, С.** Бронзова матрица от Златар, Преславско (IX–X в.) – Археология, 1–4, 2007, 178–183.

25. DIE WITH A SYREN

Bulgaria, X century
Material: bronze
Measures: diameter – 2,5 cm, thickness – 0,7 cm
State: very-well preserved
Provenance: regular archaeological recearch of the metal art center in Zlatar, near Preslav in 2007
Shumen, Regional Museum of History, Inv. No 24567

Die has a round shape and embossed with a mythical creature face. The image is a body of a bird and the head of woman. The body is in the right profil with head in full face. The whole image is locked in round bevel, extending over flat background. The relief of syren is a plastic modeled, gradually increasing toward the center. Image is spirituality and expression, typicall for the Byzantine art in X century.

In Iran and Transcaucasia polymorphic image of the virgin-birds is associated with the solar cult. In Byzantine art syrens are displayed according to ancient traditions – with head uncovered and without nimbus. Such are syrens on cascets of ivory and miniatures. One of the best examples of such image is on the cover of “chest with rosettes” made in Constantinople in the second half of X and beginning of XI century[1].

In the Physiologus and the Word of Gregory Nazianzen in the Paris National Library (gr. 550, n. 251) there are separate and group images[2]. Such mythological creatures there are on ivory casketes from Berlin and Würzburg Germany[3].

1. **K. Weitzmann.** Catalogue of the Byzantine and Early Mediaeval Antiquities in the Dumbarton Oaks Collection. Vol. III. Ivories and Steatites. p. 49–55, Pl. XXXI.
2. **K. Witzmann.** Ancient Book Illumination, 1959, Washington, p. 17, Pl. X, 20; **Бочаров, Г.** Черниговская чаша. – В: Древнерусское искусство. Художественая культура X–XIII вв. Москва, 1988, 293–306.
3. **A. Goldschmidt, K. Weitzmann.** Die Byzantinischen Elfenbeinskulpturen des X–XIII. Jahrhunderts, Bd. 2, Berlin, 1967, No 33, 39, 43–54; **K. Wetzmann.** Die Byzantinische Buchmalerei

des IX. Und X. Jahrhunderts. Berlin, 1935, Taf. XVI, No 83–86; **Лихачова, В.** Изкуството на Византия. София, 1987, с. 95.

Published: **Дончева, С.** Бронзова матрица от Златар, Преславско (IX–X в.) – Археология, 1–4, 2007, 178–183.

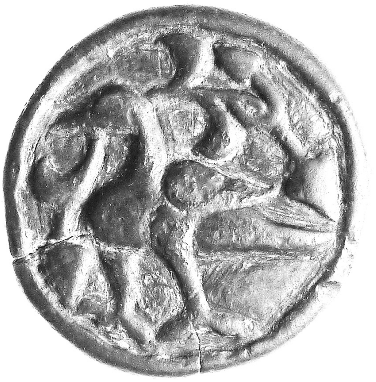

26. МАТРИЦА С ПТИЦА

България, X–XI в.
Материал: бронз
Размери: диаметър – 2,3 см, дебелина – 0,2–0,3 см
Състояние: много добро
Местонамиране: региона на Разград
РИМ – Шумен, Средновековен отдел, Инв. No 22396

Матрицата е с кръгла форма и релефно изображение на птица. Тя е представена в профил и ход наляво, с прибрани криле и права опашка със заострен край. Има издължен клюн, подчертан с тънка линия. Подобна е нанесена и между тялото и главата. Окото е кръгло, очертано с врязана линия. Краката са удебелени и изглеждат неестествено големи спрямо тялото. На единия са изобразени два, а на другия – три широки пръста. Силуетът на тялото, пропорциите между неговите части и детайлите оприличават птицата на патица. От двете страни на главата на патицата минава лозова клонка (ластар) с извити листа и плодове (гроздове) в края под формата на триъгълници. Създава се впечатлението, че птицата държи клонката в клюна си, което е именно търсеният ефект от гравьора. Подобна матрица не е известна до сега от територията на България, но има сходни изображения по други паметници на металопластиката, керамиката, стенописите и ръкописите.

Образите на птици с клонче в човката са един от най-често срещаните мотиви в Преславското златно съкровище (IX–X в.)[1]. Към същото време се отнася и златен медальон с емайлов образ на птица от Силистра[2]. Многобройни изображения на птици и животни, пръснати по полетата така, както се срещат по византийските и сирийските ръкописи, виждаме по страниците на Светославовия сборник от 1073 г.[3]. Освен пауни са изобразени и птици от вида на фазаните и токачките. Наличието им подкрепя тезата за източния произход на образците, по които е работил художникът, а това подсказва за връзките на преславските писатели и творци, и на самия Преслав с различните области на тогавашния културен свят. Изкуството в него се развива под непосредственото влияние на Византия, откъдето се усвояват технологията и цялата система от символи, образи и сюжети.

---

1. **Тотев, Т.** Преславското съкровище. Шумен, 1993, с. 32–37, обр. 15–17.
2. **Герасимов, Т.** Златно медальонче с емайлов образ на птица. – ИАИ, 17, 1950, с. 308.
3. **Иванова-Мавродинова, В.** За украсата на ръкописите от Преславската книжовна школа. – Преслав, Т. I, 1968, с. 98–108, обр. 16–22.

Литература: **Дончева, С.** Матрица за отпечатъци с изображение на птица. – В: Сб. От находката до витрината. Сборяново 2015, (под печат).

26. DIE WITH A BIRD

Bulgaria, X–XI century
Material: bronze
Measures: diameter – 2.3 cm, thickness – 0.2–0.3 cm
State: very-well preserved
Provenance: Razgrad region
Shumen, Reginal Museum of History, Inv. No 22396

Die has a round shape and image of bird embossed on the work surface. It is presented in a profile moving on the left, with folded wings. On both sides of the head goes vine twig (tendril) with curved leaves and fruits (grapes) at the end. The impression that the bird holding twig in its beak, which is precisely the desired effect of the engraver. Such die is not known until now in the territory of Bulgaria, but there are such images of other monuments – pottery, paintings and manuscripts.

The images of bird with a twig in its beak is one of the most common motifs in the Preslav treasure (IX–X c.)[1]. At the same time, there is a gold enamel medallion with an image of bird in Silistra[2]. Numerous birds and animals were found in Byzantine and Syrian manuscripts[3]. Their presence supports the thesis of eastern origin of the model and suggests a relationship between Bulgarian and Byzantine art. The creativity has developed under the direct influence of Byzantium, where the technology and system of symbols and images were received.

1. **Тотев, Т.** Преславското съкровище. Шумен, 1993, с. 32–37, обр. 15–17.
2. **Герасимов, Т.** Златно медальонче с емайлов образ на птица. – ИАИ, 17, 1950, с. 308.
3. **Иванова-Мавродинова, В.** За украсата на ръкописите от Преславската книжовна школа. – Преслав, Т. I, 1968, с. 98–108, обр. 16–22.

Published: **Дончева, С.** Матрица за отпечатъци с изображение на птица. – В: Сб. От находката до витрината. Сборяново 2015, (*under print*).

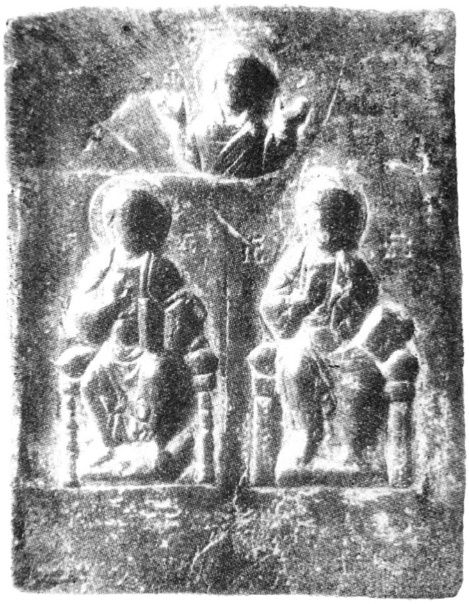

27. МАТРИЦА С ХРИСТОС НА ТРОН И БОГОРОДИЦА ОРАНТА

България, XI в.
Материал: бронз
Размери: дължина – 5,6 см, ширина – 4,2 см, дебелина – 2–2,5 см
Надписи: МР ΘΥ, IC XC, IC XC
Състояние: задоволително
Местонамиране: проучвания в м. „Под зъбуите“, западно от Кръглата църква в Преслав, 1937 г.
НИАР – Преслав, Инв. No 2379

Матрицата е с правоъгълна форма и изображения на неравен фон, представени в невисок релеф върху лицевата страна. Обратната плоскост е гладка, а страничните стени – неравни. Образите върху матрицата са останали недовършени след отливането в леярска пръст по предварително изготвен оловен модел. Нанесени са три изображения – две на Христос на трон и едно на Богородица Оранта над тях[1]. Получената композиция е необичайна за християнската иконография. Изображенията на Христос на трон без облегало и представени едно до друго са почти еднакви. От двете страни на кръстатите нимбове са изписани инициалите „IC XC“ с лигатура над тях, като буквите при единия образ са по-високи. Дясната ръка е свита пред тялото в жест на благословия. Лявата придържа Евангелието. В дясното изображение книгата е разтворена, а в лявото – затворена. Лицето на Христос е с издължен овал, косите се спускат назад, брадата е къса и закръглена. Очите и носът трудно се долавят. В долната си част образите са предадени в два плана. С левия си крак, показан в по-висок релеф, Христос е стъпил напред, докато десният е по-назад. Облеклото се състои от хитон и химатион, които падат на гънки при дясната ръка и при краката. Тронът, на който е седнал Христос също е предаден различно при двата образа. При лявото изображение той е по-малък – с тесни и струговани крака, а при дясното – краката са масивни и тежки. Седалището и на двата трона е покрито с възглавница, чиито краища се подават встрани от фигурата на Христос.

Третият образ е на Богородица, представена допоясно във фас в поза Оранта с обърнати навън длани. Около главата върви нимб с надпис – „МР ΘΥ“. Подробности от лицето не личат, но ясно се вижда мафория, който покрива главата и пада на раменете.

Изображенията са популярни иконографски типове. Христос на трон се появява в IV–V в., но особено широко разпространение получава след иконоборческия период. Христос на трон се среща по византийски камеи от XI–XII в.[2] и по монетните емисии на византийските императори (Василий I (867 – 886), Никифор III Вотаниат (1078 – 1081), Алексий I Комнин (1081 – 1118) и др.[3]. От това време образът започва да се среща в металопластиката, запазвайки основните си черти до началото на XIII в., като се включва и в композицията Деисис[4]. Богородица Оранта се превръща в предпочитан сюжет особено през XI–XII в. Среща се върху предмети на малката пластика, в релефи от мрамор и слонова кост, по стенописите в църквите, върху монети на Константин IX Мономах (1042 – 1055), Константин X Дука (1059 – 1067) и др.[5].

1. **Тотев, Т.** Един недовършен бронзов модел-матрица от Преслав. – МПК, 1, 1969, с. 2.
2. **Банк, А.** Византийская камея с изображением Христа на троне. Зборник Радова, VIII, Београд, 1963, 39 – 43.
3. **P. Grierson.** Byzantine Coins. Vol. III, Part 2. Dumbarton Oaks Center for Byzantine Studies. Harvard University, D. C. Washington, 1973, Pl. XXX. 1–2; Pl. LXIX. 2–3; **M. Hendy.** Catalogue of the Byzantine Coins In the Dumbarton oaks Collection and in the Whittemore Collection. D. C. Washington, 1999, Vol. 4, Part 2, Pl. I; III. 20; IV. 20; V. 23; 25. **Sotheby's.** An Important Private Collection of Byzantine Coins. New York, 1998, No 468–471, 560–562.
4. **Пуцко, В.** Преславската матрица и въпросът за иконографските образци в изкуството на древния Киев. – Археология, 1–2, 1984, с. 92 и пос. лит.
5. **P. Grierson.** Opp. cit., Pl. LVIII. 1–2; LXIII. 1–2.

Литература: **Тотев, Т.** Един недовършен бронзов модел-матрица от Преслав. – МПК, 1, 1969, 1–3; **Божков, А.** Средновековни релефни икони в България. – Изкуство, XXIX, 2, 1979, 10–18, обр. 1; **Пуцко, В.** Преславската матрица и въпросът за иконографските образци в изкуството на древния Киев. – Археология, 1–2, 1984, 86–97.

27. DIE WITH THE CHRIST ENTHRONED AND THE HOLY VIRGIN ORANS

Bulgaria, XI century
Material: bronze
Measures: 5,6 x 4,2 x 2–2,5 cm
Inscriptions: МР ΘΥ, IC XC, IC XC
State: satisfactory
Provenance: archaeological recearches in the area Under “Zabuite”, west of the Round Church in Preslav in 1937
Veliki Preslav Museum, Inv. No 2379

Die has a rectangular shape with relief images presented in relief on the work surface. The reverse side is smooth, and the side walls – unequal. The images on die remained unfinished after casting. There are three images – two of the enthroned Christ and the Holy Virgin Orans[1]. This composition is unusual for the Christian iconography. The images of enthroned Christ without

sat back are almost identical. On both sides of imperial halos are inscribed initials "IC XC" with a ligature. The throne where Christ is seated also is different in two images.

The Holy Virgin Orans is presented with nimbus around the head and inscription – "MR ΘΥ" on both sides. Details of the person is not visible, but can be clearly seen especially clothes that covers head and body.

Images are popular iconographic types. Christ enthroned appears in the IV – V century, but it is widespread after the Iconoclastic period. Such images are on the more Byzantine cameos at the XI – XII century[2] and the coin emissions of the Byzantine emperors Basil I (867 – 886), Nikifor Botaniates III (1078 – 1081), Alexius I Comnenus (1081 – 1118) and etc.[3]. Furhethmore, this image is keep its main features to the beginning of XIII century, particularly included in the composition Deisis[4]. The Holy Virgin become popular especially in XI – XII century, meeting on small plastic objects, reliefs in marble and ivory, on murals in churches[4]. On the coins of Constantine IX Monomah (1042 – 1055), Constantine X Doukas (1059 – 1067) also has observed similar image[5].

1. **Тотев, Т.** Един недовършен бронзов модел-матрица от Преслав. – МПК, 1, 1969, с. 2.
2. **Банк, А.** Византийская камея с изображением Христа на троне. Зборник Радова, VIII, Београд, 1963, 39 – 43.
3. **P. Grierson.** Byzantine Coins. Vol. III, Part 2. Dumbarton Oaks Center for Byzantine Studies. Harvard University, D. C. Washington, 1973, Pl. XXX. 1 – 2; Pl. LXIX. 2 – 3; **M. Hendy.** Catalogue of the Byzantine Coins In the Dumbarton oaks Collection and in the Whittemore Collection. D. C. Washington, 1999, Vol. 4, Part 2, Pl. I; III. 20; IV. 20; V. 23; 25. **Sotheby's.** An Important Private Collection of Byzantine Coins. New York, 1998, No 468 – 471, 560 – 562.
4. **Пуцко, В.** Преславската матрица и въпросът за иконографските образци в изкуството на древния Киев. – Археология, 1 – 2, 1984, с. 92 и пос. лит.
5. **P. Grierson.** Opp. cit., Pl. LVIII. 1 – 2; LXIII. 1 – 2.

Published: **Тотев, Т.** Един недовършен бронзов модел-матрица от Преслав. – МПК, 1, 1969, 1 – 3; **Божков, А.** Средновековни релефни икони в България. – Изкуство, XXIX, 2, 1979, 10 – 18, обр. 1; **Пуцко, В.** Преславската матрица и въпросът за иконографските образци в изкуството на древния Киев. – Археология, 1 – 2, 1984, 86 – 97.

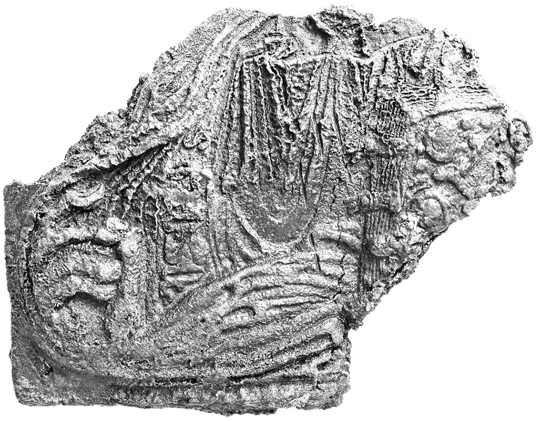

28. МАТРИЦА С ХРИСТОС ПАНТОКРАТОР

Константинопол, XII в.
Материал: бронз
Размери: дължина – 11,7 см, ширина – 14,6 см, дебелина – 2,7 см
Състояние: добро
Местонамиране: проучвания на крепостта „Кастрици“, резиденция „Евксиноград“, Варна през 2006 г.
РИМ – Варна, Инв. No IV E 83

Запазена е долната лява част от бронзова плоча с релефно допоясно изображение на Христос Пантократор. Дясната ръка благославя, а лявата поддържа Евангелието. Облеклото е представено детайлно – хитонът се спуска на ситни дипли, по края обточен с фриз от редуващи се елипсовидни орнаменти. Химатият обгръща рамото и с по-едри гънки обвива дясната благославяща ръка, преминава през гърдите и се премята през лявата ръка. Книгата в нея е прецизно моделирана – отбелязани са отделните листи, закопчалките на обкова и украсата от ромбовидни и елипсовидни касети с вградени камъни и перли между тях.

Матрицата е многократно използвана, което личи от деформациите на някои детайли от изображението (тънките очертания на диплите, листите на книгата). Запазени са няколко обкова, изработени на подобни матрици. Един такъв с изображения на светците-воини Нестор, Димитър и Прокопий се съхранява в музея Майер ван ден Берг в Анверс, а друг с изображение на Св. Теодор – в Британския музей[1].

1. **Тотев, К., В. Плетньов.** Византийско изкуство. Християнски реликви от Варненско XI–XIV век. Варна, 2011, с. 131.

Литература: **Тотев, К., В. Плетньов.** Византийско изкуство. Християнски реликви от Варненско XI–XIV век. Варна, 2011, с. 46–48, фиг. 17; 129–130.

28. DIE WITH A CHRIST PANTOCRATOR

Constantinople, XII century
Material: bronze
Measures: 11,7 x 14,6 x 2,7 cm
State: well-preserved
Provenance: regular archaeological recearches of the castle “Kastritsi” at the “Evksinograd” residence in Varna in 2006
Varna, Museum of History, Inv. No IV E 83

Die is damaged and preserved only a piece of it. On the work surface was represented Jesus Christ with chiton falling down the chest into finely folded pleats. The figure is rendered in raised relief and cloathing is represented in detail. Christ is holding a Gospel text in the left hand. Book is precisely modeled – with buckles and ornamnets of precious stones and pearls between them.

Die was used to forging of metal repousse-facing implies the thikness of the high relief. Such a die of the same size bearing double-belted depiction of Deisis and the Warrior-saints Nestor, Demetrius and Procopius is kept in the Mayer van den Berg Museum in Anvers, while another one of a slightly smaller size bearing the image of St. Theodore is belonging of the the British Museum[1].

[1] **Тотев, К., В. Плетньов.** Византийско изкуство. Християнски реликви от Варненско XI–XIV век. Варна, 2011, с. 131.

Published: **Тотев, К., В. Плетньов.** Византийско изкуство. Християнски реликви от Варненско XI–XIV век. Варна, 2011, с. 46–48, фиг. 17; 129–130.

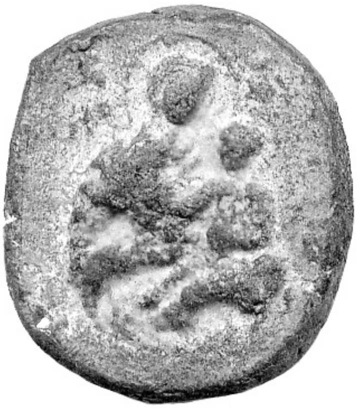

29. МАТРИЦА С БОГОРОДИЦА ОДИГИТРИЯ

България, XI–XII в.
Материал: бронз
Размери: дължина – 3,0 см, ширина – 2,6 см, дебелина – 0,5–0,8 см
Надписи: МР ΘН
Състояние: добро
Местонамиране: Североизточна България
частна колекция

Матрицата е с овална форма, върху изобразителното поле на която във висок релеф е представена Богородица Одигитрия. Наличието на неравности и шупли се дължи на некачествената отливка и определя изделието като брак. Тялото на Божията майка е издължено и в профил, а лицето – в анфас. Въпреки обобщеното представяне на фигурата, ясно се забелязват диплите на мафория над раменете и тези на хитона под него. Дясната ръка на Божията майка е протегната напред към Младенеца, а лявата го придържа изцяло. Той е полуобърнат към нея и с протегната за благословия дясна ръка. Лявата ръка е присвита и вероятно държи свитъка на Завета. Краката Му са изобразени един до друг. Около главите и на двете фигури вървят правилно очертани нимбове. От двете страни на композицията е изписана абревиатурата „МР“ „ΘН“, като втората част от нея не се различава ясно.

Върху матрицата е представена сцената Богородица Одигитрия в един рядко срещан вариант. Иконографските особености на изображението го доближават до това при оловните печати. Върху печата на Роман Триаконтофил от XI в. например, допоясното изображение на Божията Майка и Младенеца е продължено и представя седяща фигура, от едната страна на която са титлите „МР ΘН“. Подобна е композицията и върху печата на Никита хартофилакс от 1087 г. Детайлно е изображението и върху този на Евстатий Палатин, протоспатарий и катепан на Италия от 1054 г.[1]. Два печата с подобна иконография от края на X – началото на XI в. са намерени в Дворцовия център в Преслав[2]. Разпространението на иконографския тип по моливдовулите има отношение с неговата най-ранна поява по монетите на Роман III Аргир (1028–1034)[3]. Приведените примери определят времето на производство на матрицата в XI в.

---

1. **Oikonomides, N.** Dated Byzantine Lead Seals. Dumbarton Oaks Research Library and Collection, Washington, 1986, p. 88, No 89.

2. **Йорданов, И.** Печатите от стратегията в Преслав. С., 1993, Табл. 14, 130; Табл. 33, 377.
3. **Шандровская, В.** Печати и монеты византийских императоров с изображением Богоматери. – ВВр., 58, 1999, с. 211.

Литература: **S. Doncheva, N. Nikolov.** The Chasing Jewelry Produce in Mediaeval Bulgaria. – In: Arheologia Milleniului I P. Chr. Cercetări actuale privind istoria şi arheologia migraţiilor. Bucureşti, 2010, p. 251, obr. 8.

29. DIE WITH THE HOLY HODEGETRYA

Bulgaria, XI–XII century
Material: bronze
Measures: 3,0 x 2,6 x 0,5–0,8 cm
Inscription: MP ΘN
State: well-preserved
Provenance: Northeast Bulgaria
Private collection

Die has an oval shape and image of the Holy Virgin Hodegetrya on the work surface. This is one of the rare images. Iconographic features of it is closed to that of some lead seals. On the seal of Roman Triakontofilos (XI c.) for example, is presented a seated figure, one side of which have the titles “MP ΘN”. A such composition is on the seal of Nikita Hartofilaksos (1087). Detailed image is on the seal of Eustatius Palatine and Protospatharius and Katepal of Italy (1054)[1]. Two seals with such iconography from the end of X to the beginning of XI century were found in the Palace center in Preslav[2]. Distribution of iconographic type on the lead seals has been relevant to its earliest appearance on the coins of Roman III Argyros (1028 – 1034)[3].

1. **Oikonomides, N.** Dated Byzantine Lead Seals. Dumbarton Oaks Research Library and Collection, Washington, 1986, p. 88, No 89.
2. **Йорданов, И.** Печатите от стратегията в Преслав. С., 1993, Табл. 14, 130; Табл. 33, 377.
3. **Шандровская, В.** Печати и монеты византийских императоров с изображением Богоматери. – ВВр., 58, 1999, с. 211.

Published: **S. Doncheva, N. Nikolov.** The Chasing Jewelry Produce in Mediaeval Bulgaria. – In: Arheologia Milleniului I P. Chr. Cercetări actuale privind istoria şi arheologia migraţiilor. Bucureşti, 2010, p. 251, obr. 8.

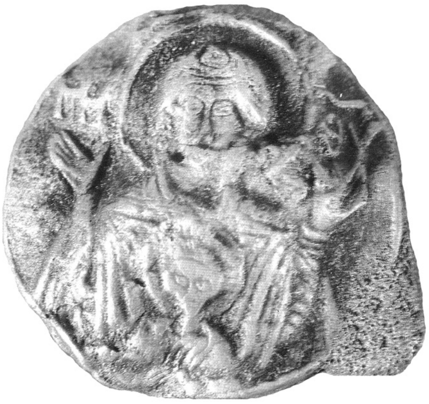

30. МАТРИЦА С БОГОРОДИЦА ЕПИСКЕПСИС (ЗНАМЕНИЕ)

България, XI–XII в.
Материал: бронз
Размери: диаметър – 4,5 см, дебелина – 0,5 см
Надписи: МР ΘΥ
Състояние: задоволително
Местонамиране: проучвания в подградието на Шуменска крепост (местността „Харачи боаз“) през 1971 г.
РИМ – Шумен, Средновековен отдел, Инв. No 8388

Матрицата е с кръгла форма, нарушена по очертанието, в долната част – разлив на метал. Обезличена, вследствие на силно нагряване. Върху работната повърхност е представено допоясното изображение на Богородица Епискепсис (Знамение). Образът на Божията майка е предаден схематично – прав нос, бадемовидни очи, извита уста, а облеклото ѝ (хитон и мафорий), създава чувство за видимо движение. Мафорият с кръст над челото покрива изцяло главата и се спуска на едри гънки по рамената, подчертавайки обема на тялото. Двете ръце са издигнати в орантна поза, с длани обърнати насреща.

Младенецът е представен фронтално с несиметрично издължено лице, прав нос и издължени очи, подчертани с точка. В лявата си ръка Христос държи свитък, а дяната е свита в благослов. Около главите на образите има правилно очертани нимбове, като този на Христос е с вписан кръст. От двете страни на Богородица има релефен надпис „МР ΘΥ“ с извити лигатури над буквените съчетания.

Иконографският тип на Богородица Знамение се появява в средата на XI в. и става особено популярен през XII в. Среща се по монетите на Зоя и Теодора (1042) и на Алексий I Комнин (1081 – 1092)[1]. От този период са няколко моливдовула от колекцията на Закос-Веглери, които носят сходни иконографски белези. По-голям е броят на тези от колекцията на Лихачов, като почти всички произхождат от византийската столица[2]. Близо десетина са и екземплярите от 70–80-те години на XI в., намерени в Преслав[3].

Стиловите особености на изображенията отнасят матрицата след средата на XI – началото на XII в. Това е времето, когато източните влияния започват да играят значителна роля в изкуството на византийската столица и постепенно античното наследство се слива с традициите на Изтока[4].

1. **Шандровская, В.** Печати и монеты византийских императоров с изображением Богоматери. – ВВр., 58, 1999, с. 207.
2. **Zakos, G., A. Veglery**. Byzantine Lead Seals. Vol. I. Basel, 1972, Pl. 183, No 2716a, 2716b; Pl. 186, No 2735; **Лихачов, Н.** Моливдовулы греческого Востока. Москва, 1991, таб. LX, 7; LXI, 11; LXIV, 6; LXV, 4; LXVI, 12; LXVII, 13; LXVIII, 11.
3. **Йорданов, И.** Печатите в стратегията Преслав. София, 1993, Табл. 22, обр. 224; табл. 24, обр. 251; табл. 29, обр. 323; табл. 33, обр. 373; табл. 35, обр. 398.
4. **Райс, Т.** Искусство Византии. Москва, 2002, с. 92.

Литература: **Антонова, В.** Шумен и Шуменската крепост. Шумен, 1995, с. 107, обр. 111, No 18; Шуменският край през вековете. София, 1978, с. 79; **Дончева, С.** Матрица за релефни икони с изображение на Богородица Епискепсис (Знамение) от Шуменска крепост (XII–XIV в.) – Проблеми на изкуството, 2, 2008, 23–25.

30. DIE WITH THE HOLY VIRGIN EPYSKEPSIS

Bulgaria, XI–XII century
Material: bronze
Measures: diameter – 4,5 cm, thickness – 0,5 cm
Inscriptions: MP ΘΥ
State: satisfactory
Provenance: survey of the Shumen Fortress environs (the locality “Haracija Boaz”) in 1971
Shumen, Museum of History, Inv. No 8388

Die has a round shape broken at one end. At the bottom there is pouring metal. On the work surface is represented waist image of the Holy Virgin Episkepsis. The image of the Mother of God is depicted schematically. The Child is presented frontally with asymmetrical long face, straight nose and elongated eyes. In his left hand Christ holds a scroll. Around the heads of images has properly outlined halos and that of Christ is with inscribed cross. On both sides of the Holy Virgin there is abreviation “MP ΘΥ“.

The iconographic type of the Virgin Epyskepsis is appeared in the middle of XI century and became especially popular in the XII century. It is meeting on the coins of Zoe and Theodora (1042) and Alexios I Komnenos (1081 – 1092)[1]. In this period there are several lead seals in collection of Zakos-Vegleri that have such iconography. But almost all of the seals come from the Byzantine capital[2]. Nearly a dozen specimens from 70–80 years of XI century was found in Preslav[3].

The stylistic features of the images relate die after the middle of XI – beginning of XII century. This is the time when eastern influences have been a significant role in the art of Byzantium. The ancient heritage gradually merged with the Eastern tradition[4].

1. **Шандровская, В.** Печати и монеты византийских императоров с изображением Богоматери. – ВВр., 58, 1999, с. 207.
2. **Zakos, G., A. Veglery**. Byzantine Lead Seals. Vol. I. Basel, 1972, Pl. 183, No 2716a, 2716b; Pl. 186, No 2735; **Лихачов, Н.** Моливдовулы греческого Востока. Москва, 1991, таб. LX, 7; LXI, 11; LXIV, 6; LXV, 4; LXVI, 12; LXVII, 13; LXVIII, 11.

3. **Йорданов, И.** Печатите в стратегията Преслав. София, 1993, Табл. 22, обр. 224; табл. 24, обр. 251; табл. 29, обр. 323; табл. 33, обр. 373; табл. 35, обр. 398.
4. **Райс, Т.** Искусство Византии. Москва, 2002, с. 92.

Published: **Антонова, В.** Шумен и Шуменската крепост. Шумен, 1995, с. 107, обр. 111, No 18; Шуменският край през вековете. София, 1978, с. 79; **Дончева, С.** Матрица за релефни икони с изображение на Богородица Епискепсис (Знамение) от Шуменска крепост (XII–XIV в.) – Проблеми на изкуството, 2, 2008, 23–25.

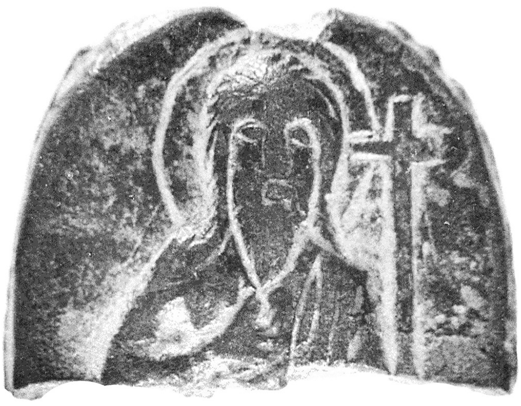

31. МАТРИЦА СЪС СВ. ЙОАН КРЪСТИТЕЛ

България, XI–XII в.
Материал: бронз
Размери: дължина – 2,1 см, ширина – 2,5 см, дебелина – 0,2 см
Състояние: задоволително
Местонамиране: неизвестно
частна колекция

Запазената част от матрицата е с арковидна форма, отчупена в долния край, което не дава представа за нейните пълни размери. В средата на дъговидната извивка личи допълнително пробит отвор, използван за провесване на модела като пандантив. Върху работната повърхност е нанесено релефното изображение на Йоан Кръстител. В него се наблюдават утвърдените иконографски черти на Кръстителя – едра глава с леко заострена брада, издължен овал на лицето с прибрана около него дълга коса и кръгъл нимб. Нанесени са и някои подробности от лицето – миндаловидни очи, прав нос, малка уста с мустаци, които се сливат с брадата. Лявата незапазена ръка държи двураменен кръст, който достига до горната част на челото. Дясната ръка, свита пред гърдите благославя. От гръцките букви, които едва се долавят встрани от изображението почти нищо не е оцеляло.

Образецът, по който е отлят предметът го поставя в кръга на византийското изкуство в рамките на XI–XII в. След износването на бронзовата матрица вследствие на продължителна употреба, личащо от повърхността ѝ (силно обезличаване на подробностите от изображението), тя е преизползвана за пандантив. Отчупването на долната част е предшествало новото ѝ предназначение. Нарушаването на формата и следите от дълга употреба са причина за бракуването на матрицата.

Литература: **Тотев, Т.** Бронзов модел-матрица със свети Йоан Кръстител. – В: ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟ. In honorem. 1. Юбилеен сборник в чест на 60-годишнината на проф. д.ф.н. Христо Трендафилов. Шумен, 2013, 375–377.

31. MATRIX WITH ST. JOHN THE BAPTIST

Bulgaria, XI–XII century
Material: bronze
Measures: 2,1 x 2,5 x 0,2 cm
State: satisfactory
Provenance: unknown
Private collection

The preserved part of die has an arch shape, broken off at the bottom. On the work surface is applied an embossed image of John the Baptist. The Greek letters around it almost depersonalized.

The model of die concerns it to the circle of Byzantine art in the XI–XII century. The damage on the surface has a result of a long use, after that this device is reused as a pendant.

Published: **Тотев, Т.** Бронзов модел-матрица със свети Йоан Кръстител. – В: ТРІАΝΤΑΦΥΛΛΟ. In honorem. 1. Юбилеен сборник в чест на 60-годишнината на проф. д.ф.н. Христо Трендафилов. Шумен, 2013, 375–377.

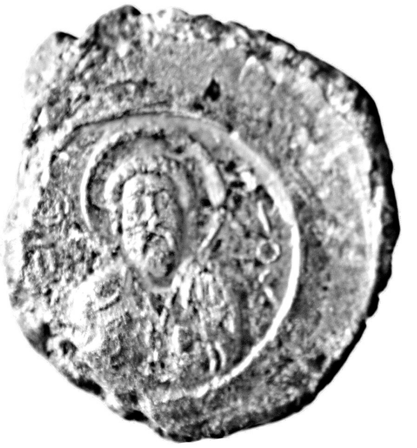

32. МАТРИЦА СЪС СВ. ПЕТЪР

Константинопол, XI в.
Материал: бронз
Размери: дължина – 8,2 см, ширина – 6,3 см, дебелина – 0,2 – 0,3 см
Надписи: Θ Π(έ)τρος
Състояние: добро
Местонамиране: откупка
РИМ – Шумен, Отдел Нумизматика, Инв. No 14702

Върху безформен къс бронз е нанесено релефното изображение на светец, заключен в кръгла рамка, отчупена в лявата част на очертанието. Персонажът е представен допоясно с всички подробности от главата и облеклото. Лицето е издължено с подчертани очи, прав нос, мустаци и къса заоблена брада. Косата е къдрава и достига до ушите. Около главата върви широк нимб. Светецът е облечен в хитон, падащ на гънки отпред, с ръкави, подчертани при китките на ръцете. Върху раменете му е наметната хламида, закопчана на дясното рамо с фибула. Дясната ръка е свита отпред в жест на благословия, а лявата – държи навит на руло свитък. Определянето на изобразеният християнски персонаж не представлява затруднения, поради ясното изписване на името му от двете страни на изображението. Надписът, започва с лигатура в кръг с наименованието „свети“ „ό άγιος“, последвано от буквите Π (ε), (вляво) и τρος (вдясно), т. е. Θ Πετρος, т. е. светецът е Св. Петър. За това говори не само надписът с името, но и добре познатата и утвърдена иконография. Напълно идентично с това върху матрицата тук е представянето на светеца върху едната половина на бронзов реликварий от с. Пет могили, Шуменско[1]. Може да се допусне дори направата им по един и същ модел. В близост до населеното място, откъдето произхожда реликварият има ранносредновековна крепост и голямо селище. При сондажните проучвания са намерени оловна пластина с надпис, коланни апликации и накити, хронологически отнасящи се към X в.

Първоначално приех, че мястото на изготвянето на реликвария е в някое ателие на византийската столица. За столичното майсторство свидетелстват пропорциите на фигурите с ясно доловими отгласи от античните модели и ликовете на светците, в които личи стремежът към индивидуализация на чертите. Намирането на бронзова матрица със същото изображение поставя под съмнение византийския произход на мощехранителни-

цата. Очевидно такива изделия-реплики са изработвани и в пределите на българската държава. Образецът обаче, си остава дело на византийското майсторство. В тази връзка трябва да се разглежда и настоящата матрица, която се определя в XI в.

1. **Дончева, С.** Бронзовы реликварий с изображением свв. апостолов Петра и Павла. – Византийский временник, 68 (93), 2009, 219–224; Бронзов реликвиар с изображения на Светите Апостоли Петър и Павел. – В: Проблеми на изкуството, 2, 2010, 12–14.

Литература: **Jordanov, I., Z. Zekova.** Catalogue of medieval seals at the regional Historical museum of Shumen. Shumen, 2007, p. 228, 310, No 685.

32. DIE WITH ST. PETER

Constantinople, XI century
Material: bronze
Measures: 8,2 x 6,3 x 0,2–0,3 cm
Inscriptions: Θ Π(έ)τρος
State: well preserved
Provenance: unknown
Shumen, Museum of History, Inv. No 14702

On shapeless bronze piece of die, locked in a round frame is applied embossed image of a saint. The defining of the christian person is not difficul because of the abbreviation on both sides of the image. Inscription begins with a ligature with the name "holy" "ὁ ἅγιος", followed by the letters Π (ε), (left) and τρος (right), i. e. Θ Πετρος. This is evidenced not only by inscription, but also by the well-known and established iconography. Completely identical image there is on a side of bronze reliquary come from Shumen region[1]. It can be assumed that both make on the same model. Near the place of finding of reliquary is located an Early Mediaeval settlement. There was found a lead amulet with an inscription, belt appliques and decorations, chronologically related to X century.

Initially, I assumed the place of manufacture of the reliquary is in a Byzantine workshop. Obviously such products-replicas were made in Bulgaria. The model, however, remains a work of Byzantine craftsmanship.

1. **Дончева, С.** Бронзовы реликварий с изображением свв. апостолов Петра и Павла. – Византийский временник, 68 (93), 2009, 219–224; Бронзов реликвиар с изображения на Светите Апостоли Петър и Павел. – В: Проблеми на изкуството, 2, 2010, 12–14.

Published: **Jordanov, I., Z. Zekova.** Catalogue of medieval seals at the regional Historical museum of Shumen. Shumen, 2007, p. 228, 310, No 685.

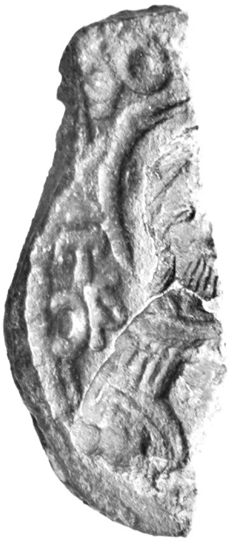

33. МАТРИЦА СЪС СВ. ТЕОДОР СТРАТИЛАТ

Константинопол, XI–XII в.
Материал: бронз
Размери: диаметър – 5,5 см, ширина – 1,4–2,3 см, дебелина – 0,6 см
Надписи: (ὁ ἁγι) ος (Θεόδωρος) (Στρατιλά) τ (ι(η) ας
Състояние: добро
Местонамиране: подножието на крепостта Овеч, Провадийско
частна колекция

Матрицата е с овална (миндаловидна) форма и врязано изображение на светец. Запазена е половината от нея, с леко нарушение на очертанието по надлъжната ос на отчупване. В цялостния си вид ширината е била 5,2 см, което съвпада с диаметъра на долната овална част. По очертанието на обратната страна има скосен ръб с технологично предназначение, улесняващ закрепването на матрицата към неподвижна плоскост преди употреба.

В централната част на матрицата е разположено фронталното допоясно изображение на светец. Прецизното гравиране дава възможност ясно да се разграничат детайлите от него. Около главата минава нимб, а лицето е продълговато, с издължен нос, бадемовидни очи и завършва със заострена средно дълга брада. Косата е дълга и стига до извивката на рамото. Облеклото е войнско и се състои от вталена ризница, наръкавник и бойна хламида, прихваната с фибула на дясното рамо. В лявата ръка светецът държи овален щит с релефна рамка по очертанието. Вероятно в дясната държи копие.

В правоъгълното поле над изображението и в пространството между него и релефната рамка има надпис от две думи. Най-отгоре се разчитат двете гръцки букви О и С (сигма), което е част от думата αγίος (свети). Другата група от букви е абревиатурно представяне на втората част или име, като най-високо се намира Т (тита) с лигатура над вертикалната ѝ хаста, а под нея са разположени А (алфа) и С (сигма). Началото на името или първото име не са запазени, но иконографията сочи, че това е военният светец Св. Теодор Стратилат. Това се подкрепя и от втората група от букви, които не са завършек на името, а неговото определение – „Στρατιλάτι(η)ς“ (Пълководец). Лигатурата над τ (тита) е съкращение над последователно изписаните букви „ТАС“, които най-често се срещат в името. По-късно практиката да се съкращават първите пет букви от името „Στρατι“ в една лигатура става обичайна. В липсващата половина е нанесено първото име на светеца – „Θεόδωρος“ (също с лигатура).

Особеностите в изображенията на Св. Теодор Стратилат са инспирирани от малоазийската (кападокийската) иконография на светеца, който заедно със Св. Георги и Св. Димитър е сред най-популярните и често изобразявани военни светци-покровители през цялото средновековие[1]. Допоясните изображения са по-рядко срещани и са засвидетелствани най-вече върху оловните моливдовули от XI в., където светецът е представен фронтално с копие в дясната ръка и щит в лявата[2]. Подобна трактовка на изображенията на светци-воини се наблюдава върху два триптиха от слонова кост от края на X – началото на XI в., съответно в Louvre и British Museum[3]. Близко сходство матрицата има и с образа върху бронзова пластина с позлата от средата на XI в., намерена в Константинопол[4].

Характерът на релефа и графичните начертания на буквите отнасят матрицата към XI в., а иконографията и прецизността на изпълнението, определят византийския ѝ произход.

---

1. **Мавродинова, Л.** Св. Тодор – развитие и особености на иконографския му тип в средновековната живопис. – ИИИ, XXIII, 1969, 39–41; **Лазаррев, В.** Новы памятник станковой живописи XII в. и образ Георгия –война в византийском и древнерусском искусстве. – ВВр., VIII, 1959, 200–201; **Атанасов, Г.** Ранносредновековен енколпион със Свети Георги – войн и Свети Теодор Стратилат от Апиария. – ИНИМ, X, 1994, с. 68; **Тотев, К.** Бронзов медальон с изображение на Свети Теодор-войн. – В: Сб. Оръжие и снаряжение през Късната Античност и Средновековието IV–XV в. Варна 2002, 151–154.
2. **Шандровская, В.** Изображения святых войнов в византийской сфрагистике и нумизматике. – В: Византия и Ближний Восток. (памяти А. В. Банк). Санкт-Петербург, 1994, 70–89.
3. **J. Lowden.** Early Christian and Byzantine Art. London, 2003, p. 216, Abb. 123; p. 218, Abb. 124.
4. **D. Buckton.** Byzantium. Treasures of Byzantine Art and Culture. British Museum Press, London, p. 148, Abb. 160.

Литература: **Дончева, С.** Матрица за релефни икони от крепостта Овеч, Провадийско. – В: Сборник Историкии, Т. 3. Шумен, 2008, 65–73.

33. MATRIX WITH ST. THEODORE STRATILATES

Constantinople, XI–XII century
Material: bronze
Measures: diameter – 5,5 cm, width – 1,4–2,3 cm, thickness – 0,6 cm
Inscriptions: (ὁ ἅγι) ος (Θεόδωρος) (Στρατιλά) τ (ι(η) ας
State: well preserved
Provenance: Ovech fortress, Provadia region
private collection

Die has an oval form and image of a saint on the reserved half of it. In rectangular frame above it is embossed inscription of two words – A and C, which is part of the word αγίος. The

other group is abbreviation of the name – T, A, C. First name are not preserved, but the iconography suggests that this is the military saint Theodore Stratelates. This is supported by the second group of letters not finish the name and its definition – "Στρατιλάτι(η)ς" (commander). Ligature over τ (theta) is the abbreviation consistently over the letters „TAC", which most often occur in the name. In missing half of die probably is applied the first name – "Θεόδωρος" with ligature.

Peculiarities in the images of St. Theodore Stratilates inspired by Asia Minor (Cappadocian) iconography of the saint, who with St. George and St. Demetrios is one of the most popular and frequently portrayed military saint throughout Middle Ages[1]. Waist images are rare and are witnessed mainly on the lead seals at the XI century. On them the saint is presented frontally with a spear in his right hand and a shield in his left hand[2]. Such interpretation of the images of warrior saints have seen on two ivory triptych from the end of X – beginning of XI century in Louvre and the British Museum[3]. Such die related to the middle of XI century was found in Constantinople[4].

[1] **Мавродинова, Л.** Св. Тодор – развитие и особености на иконографския му тип в средновековната живопис. – ИИИ, XXIII, 1969, 39–41; **Лазаррев, В.** Новы памятник станковой живописи XII в. и образ Георгия –война в византийском и древнерусском искусстве. – ВВр., VIII, 1959, 200–201; **Атанасов, Г.** Ранносредновековен енколпион със Свети Георги – войн и Свети Теодор Стратилат от Апиария. – ИНИМ, X, 1994, с. 68; **Тотев, К.** Бронзов медальон с изображение на Свети Теодор-войн. – В: Сб. Оръжие и снаряжение през Късната Античност и Средновековието IV–XV в. Варна 2002, 151–154.

[2] **Шандровская, В.** Изображения святых войнов в византийской сфрагистике и нумизматике. – В: Византия и Ближний Восток. (памяти А. В. Банк). Санкт-Петербург, 1994, 70–89.

[3] **J. Lowden.** Early Christian and Byzantine Art. London, 2003, p. 216, Abb. 123; p. 218, Abb. 124.

[4] **D. Buckton.** Byzantium. Treasures of Byzantine Art and Culture. British Museum Press, London, p. 148, Abb. 160.

Published: **Дончева, С.** Матрица за релефни икони от крепостта Овеч, Провадийско. – В: Сборник Историкии, Т. 3. Шумен, 2008, 65–73.

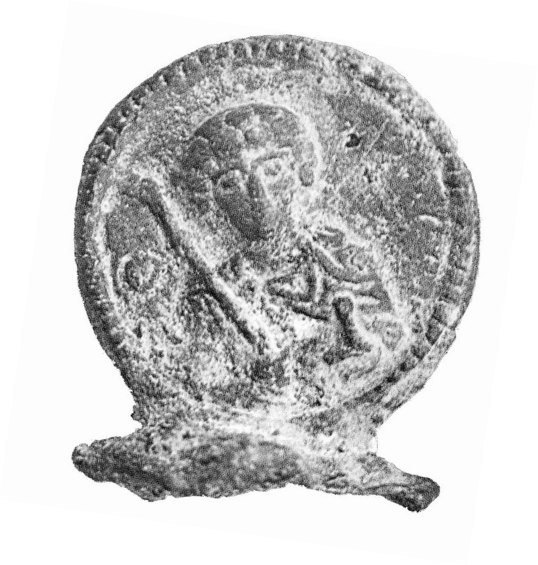

34. МАТРИЦА СЪС СВ. ГЕОРГИ

България, XI–XII в.
Материал: бронз
Размери: диаметър – 4 см, дебелина – 0,3–0,7 см
Надписи: Θ Γ (εωργιος)
Състояние: задоволително
Местонамиране: проучвания в североизточния ъгъл на крепостната стена на Стара Загора през 1984 г.
РИМ-Стара Загора, Инв. No 3 Сз – 569

Матрицата е с кръгла форма, нарушена от разлетия застинал метал по очертанието. Повърхността и задната страна са покрити с шупли и неравности. Изделието е производствен брак и не е било в употреба. По края на лицевата повърхност върви зрънчест кръг, нарушен на места от разлетия метал.

Иконографията върху работната част представя светец-воин в допоясно изображение с младолико издължено лице, прав нос, бадемовидни очи и къса къдрава коса. Около главата върви нимб. Облечен е в ризница и хламида над нея, закопчана с фибула на лявото рамо. В свитата дясна ръка държи опряно на рамото копие, а в лявата – меч. Светецът върху матрицата е св. Георги, което се подсказва от съкращението за свети „Θ“ (ὁ αγιος) от лявата страна и едва доловимото „Γ“ от дясната. Когато св. Георги се изобразява като светец-покровител, както е върху матрицата, той е облечен в доспехи и държи копие (щит) и меч[1].

---

[1] **Фергюсън, Д.** Християнский символизм. М., 1998, с. 184.

Литература: **Янков, Д.** Средновековни модели-матрици от Стара Загора. – В: Приноси към българската археология, Т. I, 1992, 227–230, обр. 2; **Българският средновековен град**. Технологии. София, 1995, с. 38 обр. 95.

34. MATRIX WITH ST. GEORGE

Bulgaria, XI–XII century
Material: bronze
Measures: diameter – 4 cm, thickness – 0,3–0,7 cm
Inscriptions: Θ Γ (εωργιος)
State: satisfactory
Provenance: archaeological recearch at the northeast wall in Stara Zagora in 1984
Stara Zagora Museum, Inv. No 3 C – 569

Die has a round shape and impaired spilled metal at the bottom. Surface and backside are covered with holes and bumps. This is the waste product that has not been in use.

The iconography on the working side presents a warrior saint in waist image, young long face, straight nose, almond-shaped eyes and short curly hair. Nimbus around the head goes. Dressed in armor and chlamys with fibula on the left shoulder. Collapsed right hand resting on the shoulder holds up spear and the left one – sword. The saint is St. George, that suggest by the abbreviation for the holy "Θ" (ό αγιος) in the left side and the letter "D" on the right. When St. George is submitted as patron saint as on this die, he dressed in armor with a spear (shield) and sword holding[1].

---

[1] **Фергюсън, Д.** Християнский символизм. М., 1998, с. 184.

Published: **Янков, Д.** Средновековни модели-матрици от Стара Загора. – В: Приноси към българската археология, Т. I, 1992, 227–230, обр. 2; **Българският средновековен град**. Технологии. София, 1995, с. 38 обр. 95.

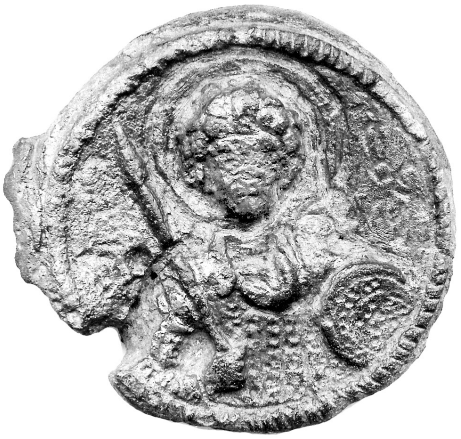

35. МАТРИЦА СЪС СВ. ДИМИТЪР

България, XI в.
Материал: бронз
Размери: диаметър – 3,8 см, дебелина – 0,3–0,7 см
Надписи: Θ ΔΗ ΜΗ ΤΡΙΟS
Състояние: добро
Местонамиране: Североизточна България
частна колекция

Матрицата е с кръгла форма, нарушена по очертанията. В горния край има следи от разлив на метала при отливането, а в долния – липса на част от предмета. Върху лицевата повърхност е представена релефната фигура на военен светец в допоясно изображение, насреща. Образът е на голобрад млад мъж, с мек овал на лицето, подчертани бадемовидни очи, издължен нос, малка уста и прибрани уши. Косата е във вид на едри букли, разположени симетрично. Около нея минава широк нимб. Облеклото е от броня с правоъгълни плочки и закрепване в двата края, обозначено с вдлъбната точка. Върху нея е наметната хламида (σαγίον), закопчана на гърдите и падаща във вид на яка пред тях. Дясната ръка е свита в лакътя и държи копие пред тялото, минаващо встрани от главата. Детайлно е изобразен и надлакътникът. В лявата ръка има кръгъл щит, украсен с радиални пояси от точковидни орнаменти. От двете страни на изображението лигатурно е представен надпис с името на светеца. Той започва с „Θ (ο αγίος)“ и продължава с Димитър – ΔΗΜΗΤΡΙΟS. Цялото изобразително поле е обхванато от релефна рамка, украсена с коси насечки.

Подобни матрици, близки до представяната, но с изображения на други християнски персонажи (св. Георги, Архангел Михаил) са известни от Стара Загора и НИМ – София[1].

В ранните паметници (VI–VII в.) св. Димитър е изобразяван като мъченик – прав или до пояс, насреща, облечен в хитон, наметнат с мантия и държащ в дясната си ръка мъченически кръст[2]. Рядко светецът е сам, в повечето случаи е заедно с други светци мъченици. По това време той е представян като застъпник – прав, фронтално, облечен в хитон и мантия, но с вдигнати за молитва ръце. От началото и средата на XI в., образът на светеца воин става преобладаващ. Иконографията върху матрицата е сходна с тази при моливдовулите. Разполагайки с ограничено изобразително поле гравьорът е отдавал предпочитание на допоясното предаване на фигурата, като целта е била да се постигне максимална изразителност. Близък аналог е печата от първата половина на XI в., принадлежащ на Лъв Врахамий, протоспатарий и стратег[3].

От XI в. съгласно данните от писмените източници, постепенно нараства нуждата от сребърни обкови за икони. Несъмнено разглежданата матрица е използвана за направата не само на обкови, но и за процесийни кръстове и реликварии.

1. **Янков, Д.** Средновековни модели-матрици от Стара Загора. – В: Приноси към българската археология, I, 1992, с. 229, обр. 2; **Пътеводител** на Националния исторически музей. София, 1996, с. 116.
2. **Дончева Петкова, Л.** Кръстове енколпиони с изображения на Св. Георги – сам или с други светци. – В: Тракия и Хемимонт IV–XIV век. Варна, 2007, с. 132.
3. **Шандровская, В.** Изображения святых воинов в византийской сфрагистике и нумизматике. – В: Византия и Ближний Восток. (памяти А. В. Банк). Санкт-Петербург, 1994, 70–89, табл. I – 4, 5, 6.

Литература: **Дончева, С., Н. Николов.** Бронзова матрица с изображение на светец-воин от Ранното средновековие. – В: Християнската култура в Средновековна България. 1100 години от смъртта на Св. Княз Борис Михаил (ок. 835–907 г.). В. Търново, 2008, 386–395.

35. DIE WITH ST. DEMETRIUS

Bulgaria, XI century
Material: bronze
Measures: diameter – 3.8 cm, thickness – from 0.3 to 0.7 cm
Inscriptions: Θ ΔΗ ΜΗ ΤΡΙΟS
State: well-preserved
Provenance: Northeast Bulgaria
private collection

Die has a round shape, damaged by the outline. At the top end there are traces of spill metal and the bottom – lack of piece of object. On the face is presented relief figure of a military saint. The image is a young beardless man with a soft oval face, almond-shaped eyes, elongated nose, small mouth. Around it goes wide nimbus. The left hand holds a round shield decorated with radial ornaments. On both sides of the image is represented ligature inscription with the name of the saint. It begins with “Θ (ο αγίος)” and continues with Demetrius – ΔΗΜΗΤΡΙΟS.

Such dies close to this one, but with other Christian personages (St. George, archangel Michael) are known from Stara Zagora and National Historical Museum in Sofia[1].

In the early monuments (VI–VII c.) St. Demetrius is portrayed as a martyr – direct or belt opposite, wearing a coat, wrapped in a robe and holding a cross in his right hand[2]. Rarely saint is alone in the most of cases he is together with other martyr saints. From the beginning of XI century the image of warrior saint becomes predominant. The iconography on the matrix is such of that of lead seals[3].

According to written sources from XI century gradually was increased the need of covering of icons. Undoubtedly, issue die is used to make not only for icons, but also for aplliques of procession crosses and reliquaries.

1. **Янков, Д.** Средновековни модели-матрици от Стара Загора. – В: Приноси към българската археология, I, 1992, с. 229, обр. 2; **Пътеводител** на Националния исторически музей. София, 1996, с. 116.
2. **Дончева Петкова, Л.** Кръстове енколпиони с изображения на Св. Георги – сам или с други светци. – В: Тракия и Хемимонт IV–XIV век. Варна, 2007, с. 132.
3. **Шандровская, В.** Изображения святых воинов в византийской сфрагистике и нумизматике. – В: Византия и Ближний Восток. (памяти А. В. Банк). Санкт-Петербург, 1994, 70–89, табл. I – 4, 5, 6.

Published: **Дончева, С., Н. Николов.** Бронзова матрица с изображение на светец-воин от Ранното средновековие. – В: Християнската култура в Средновековна България. 1100 години от смъртта на Св. Княз Борис Михаил (ок. 835–907 г.). В. Търново, 2008, 386–395.

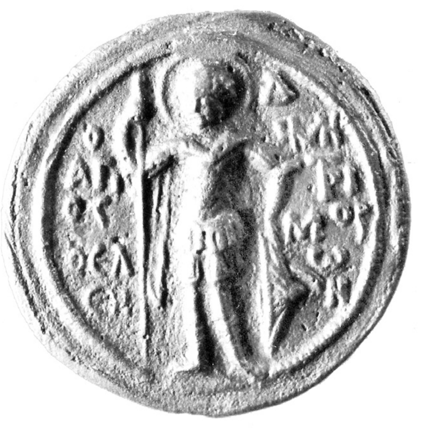

36. МАТРИЦА СЪС СВ. ДИМИТЪР

Константинопол, XI–XII в.
Материал: бронз
Размери: диаметър – 4,3 см, дебелина – 0,3–0,5 см
Надписи: ὁ ἅγιος Δημήτριος ὁ ἐλεήμων
Състояние: много добро
Местонамиране: Опака, Русенско
НАИМ – София, Инв. No 426

Матрицата има кръгла форма с леко нарушение на очертанието. Върху лицевата ѝ повърхност е нанесено релефното изображение на св. Димитър в цял ръст. Полетата около фигурата са запълнени с позитивни надписи ὁ ἅγιος Δημήτριος ὁ ἐλεήμων. Изображението е включено в кръгла рамка. Светецът е прав, във фас, с ¾ обърната надясно глава. Има овално лице, бадемовидни очи и прав нос. Косата е къса и къдрава. Около главата върви зрънчест нимб. Облечен е във военно облекло – ризница и плащ, закопчан отпред. Предадени са плочките от ризницата, спускащи се на два пояса над коленете. Десният крак е обърнат встрани, стъпил на земята, а левият – предаден в ¾. В ръцете си светецът държи дълго копие (вдясно) и кръгъл щит с умбо (вляво).

Иконографските особености на сцената са сходни с тези върху цяла серия моливдовули от втората половина на XI–XII в[1]. Матрицата с популярния сюжет на светеца-воин св. Димитър е използвана не само за отпечатването на образа върху тънки пластинки от метал, но и за отливането на масови изделия от бронз. Фолиото бива от благороден метал (злато, сребро) или от мед. Отпечатъците са използвани за оформянето на икони и кръстове, а бронзовите изделия – за пандантиви.

[1] **Йорданов, И.** Печатите от стратегията в Преслав. София, 1993, с. 92, No 164–165, Табл. 17, 164; с. 169, No 353, Табл. 31, 353; с. 205, No 445, Табл. 38; **Jordanov, I., Z. Zekova.** Catalogue of medieval seals at the regional historical museum of Shumen. Shumen, 2007, p. 67, 274, No 146; p. 144, 290, No 377.

Литература: **Изкуство и култура на средновековната българска държава.** Каталог. София, 1977, No 343; **Божков, А.** Средновековни релефни икони в България. – Изкуство, XXIX, 2, 1979, 10–18, с. 17; **Василев, В.** Матрици и модели в средновеков-

ната торевтика. – В: Сборник в памет на проф. Ст. Ваклинов. София, 1984, 192–197, обр. 2; **Българският средновековен град.** Технологии. София, 1995, с. 38, обр. 97; **Георгиев, П.** Бронзовата матрица от Опака и българската сигилография XII–XIV в. – Нумизматика и Епиграфика, 1, 2003, 161–170, Таб. LXXII, 1; Матрицата за хрисовули от Опака и въстанието на Асеневци. – В: Попово в миналото. Т. 4. Култура и религия. Разград, 2004, 87–97.

36. MATRIX WITH ST. DEMETRIUS

Constantinople, XI–XII century
Material: bronze
Measures: diameter – 4,3 cm, thickness – 0,3–0,5 cm
Inscriptions: ό άγιος Δημήτριος ό έλεήμων
State: very-well preserved
Provenance: Opaka, Ruse district
NIAM – BAS, Sofia, Inv. No 426

Die has a round shape with a slight violation of the outline. On its front surface is embossed image of St. Demetrius in full height. There is a positive inscription: “ό άγιος Δημήτριος ό έλεήμων” in the field. The image is included in a round frame. Saint has a ¾ head facing to the right, oval face, almond-shaped eyes and straight nose, hair is short and curly. Around the head goes a nimbus. He dressed in military clothing – armor and cloak. In his hands the saint holds a long spear (right) and a round shield (left).

The iconography of image is similar to those on a whole range lead seals at the second half of XI–XII century[1]. Die with a popular image of St. Demetrious is used not only for forging of metal repousee-facings implies the thickness of the high relief, but also of bronze casting. Plates have been used to cover the icons and crosses and bronze products – to make pendants.

[1] **Йорданов, И.** Печатите от стратегията в Преслав. София, 1993, с. 92, No 164–165, Табл. 17, 164; с. 169, No 353, Табл. 31, 353; с. 205, No 445, Табл. 38; **Jordanov, I., Z. Zekova.** Catalogue of medieval seals at the regional historical museum of Shumen. Shumen, 2007, p. 67, 274, No 146; p. 144, 290, No 377.

Published: **Изкуство и култура на средновековната българска държава.** Каталог. София, 1977, No 343; **Божков, А.** Средновековни релефни икони в България. – Изкуство, XXIX, 2, 1979, 10–18, с. 17; **Василев, В.** Матрици и модели в средновековната торевтика. – В: Сборник в памет на проф. Ст. Ваклинов. София, 1984, 192–197, обр. 2; **Българският средновековен град.** Технологии. София, 1995, с. 38, обр. 97; **Георгиев, П.** Бронзовата матрица от Опака и българската сигилография XII–XIV в. – Нумизматика и Епиграфика, 1, 2003, 161–170, Таб. LXXII, 1; Матрицата за хрисовули от Опака и въстанието на Асеневци. – В: Попово в миналото. Т. 4. Култура и религия. Разград, 2004, 87–97.

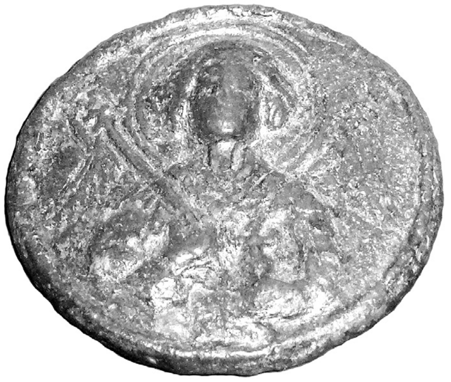

37. МАТРИЦА С АРХАНГЕЛ (МИХАИЛ?)

Константинопол, XI–XII в.
Материал: бронз
Размери:*
Състояние: задоволително
Местонамиране: неизвестно
РИМ – Пловдив

Матрицата е с кръгла форма и видими следи от продължителна употреба. Върху лицевата повърхност е нанесено релефно допоясно изображение на архангел в анфас. В полетата около фигурата вероятно е имало надпис с името, но той е силно обезличен от времето и е невъзможно да бъде разчетен. Композицията е включена в кръгла рамка с насечки. Подробностите от образа също са обезличени, но личат някои основни детайли. Той е с овално лице, прав нос и високо чело. Косата е къса и пада на кичури от двете страни на лицето. Около главата върви двоен нимб. Облеклото включва апостолските одежди – хитон и химатион над него, което личи от триъгълното деколте на гърдите. В лявата си ръка ангелът държи меч с кръстно навършие, което е подчертано с кръгли орнаменти в края на рамената и средокръстието. В дясната ръка, която е присвита в лакътя и повдигната нагоре, ангелът държи скиптър. Крилата са изобразени встрани на тялото и заемат полето между нимба и рамената на ангела. Вероятно има и надпис, защото се забелязват обозначения, но не беше възможно това да бъде установено със сигурност. Иконографията на образа, подобна на други сходни по предназначение предмети, определя матрицата в XI–XII в.[3].

1. **Дончева, С., Н. Николов.** Бронзова матрица с изображение на светец-воин от Ранното средновековие. – В: Християнската култура в Средновековна България. 1100 години от смъртта на Св. Княз Борис Михаил (ок. 835–907 г.). В. Търново, 2008, 386–395 и пос. лит; **Doncheva, S., N. Nikolov.** The Chasing Jewelry Produce in Mediaeval Bulgaria. – In: Arheologia Milleniului I P. Chr. Cercetări actuale privind istoria şi arheologia migraţiilor. Bucureşti, 2010, 236–254.

* Метрични данни за матрицата не са дадени, поради липсата на съдействие от страна на колегите от РИМ – Пловдив. На молбата за предоставяне на информация за въпросната матрица се отговори, че се готви публикация, но кой, къде и кога, така и не стана известно.

Литература: **непубликувана**

37. DIE WITH ARCHANGEL (MICHAEL?)

Constantinople, XI–XII century
Material: bronze
Measures:*
State: satisfactory
Provenance: unknown
Plovdiv, Museum of History

Die has a round shape and visible traces of continuous use. On the front surface there is a waist embossed image of the Archangel. In the fields around the figure probably was wrote a name. The details of the image are also unclear and visible only some of it. The saint has an oval face, straight nose and short hair. Around the head goes double nimbus. Clothing includes apostolic robes – chiton and himation over it. The wings are depicted in sides of body and occupy the field between nimbus and arms. Perhaps there is an inscription, because of noticeable marking, but it was not possible to be established with certainty. Such iconography there is on the other objects at the time of XI–XII[1].

[1] **Дончева, С., Н. Николов.** Бронзова матрица с изображение на светец-воин от Ранното средновековие. – В: Християнската култура в Средновековна България. 1100 години от смъртта на Св. Княз Борис Михаил (ок. 835–907 г.). В. Търново, 2008, 386–395 и пос. лит; **Doncheva, S., N. Nikolov.** The Chasing Jewelry Produce in Mediaeval Bulgaria. – In: Arheologia Milleniului I P. Chr. Cercetări actuale privind istoria şi arheologia migraţiilor. Bucureşti, 2010, 236–254.

* Metric data are not given due to lack of cooperation between colleagues in Plovdiv museum.

***Published*: unpublished**

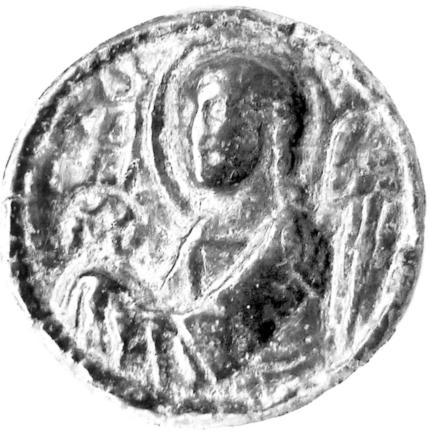

38. МАТРИЦА С АРХАНГЕЛ ГАВРАИЛ

България, XII в.
Материал: бронз
Размери: диаметър – 4,3 см, дебелина – 0,4 см
Надписи: Θ (АР)ХА(ГГЕΛОС) (ГАВ)Р(I)Н(Λ)
Състояние: добро
Местонамиране: Североизточна България
частна колекция

Матрицата е с кръгла форма и без нарушения по очертанието. Върху работната повърхност е представено релефно допоясно изображение на архангел с лице във фас и тяло в профил. Личат подробностите от лицето – големи бадемовидни очи, прав нос, малка уста. Косата е дълга и се спуска на къдрици до раменете. Около главата върви нимб. Облеклото се състои от хитон с широки ръкави. От гърба излизат криле, минават над раменете и в плавна извивка се спускат надолу, достигайки до края на очертанието. Ръцете са протегнати напред и са покрити с част от туниката. Те поднасят букет цветя. В полето над тях и пред главата е врязан триредов надпис в абревиатура. Той започва с „Θ“ (ὁ ἅγιος) и името (АР)ХА(ГГЕΛОС) (ГАВ)Р(I)Н(Λ). Името на архангела не се чете много ясно, но пък иконографската сцена на поднасящия своя дар към Богородица архангел Гаврийл потвърждава персонажа. В знак на преклонение и дълбоко почитание пред Божията майка, ръцете на ангела са прикрити под одеянието.

Подобен сюжет представя фреска от църквата „Св. Никола“ в Прилеп от XII в.[1]. Един от най-добрите представители на сцената Благовещение, намерена в България и отнасяща се към края на XII- началото на XIII в., е бронзовата матрица от Стара Загора[2].

1. **Бенчев, И.** Иконы ангелов. Образы небесных посланников. Москва, 2005, с. 56.
2. **Янков, Д.** Средновековни модели-матрици от Стара Загора. – В: Приноси към българската археология, Т. I, 1992, 227–230, обр. 1.

Литература: **Дончева, С.** Къснoсредновековна бронзова матрица с изображение на архангел Гавраил. – В: Преславска книжовна школа, Т. 15, 2015, 406 – 411.

38. DIE WITH ARCHANGEL GABRIEL

Bulgaria, XII century
Material: bronze
Measures: diameter – 4,3 cm, thickness – 0,4 cm
Inscriptions: Θ (AP)HA(GGEΛOS) (GAC)P(I)H(Λ)
State: well-preserved
Provenance: Northeast Bulgaria
private collection

Die has a round shape and low relief an image of Archangel on its work surface. The face details are well visible – almond-shaped eyes, straight nose, small mouth, hair is long and curly. Clothing consists of a tunic with wide sleeves. The arms are outstretched and covered with a piece of tunic. They served a bouquet of flowers. On the field over them and the three-row head was ingraved inscription in abbreviation. It begins with "Θ" (ὁ ἅγιος) and name (AP)HA(GGEΛOS) (GAC)P(I)H(Λ). The name is not read very clearly, but the iconography sign – gift to the Holy Virgin confirms who is that Archangel. This is the Archangel Gabriel in a sign of admiration and deep reverence before the Mother of God.

Such repertoare presents fresco on the church "St. Nicholas" in Prilep at the XII century[1]. One of the best representatives of the Annunciation scene, found in Bulgaria and referring to the end of XII–XIII century, was the bronze die of Stara Zagora[2].

1. **Бенчев, И.** Иконы ангелов. Образы небесных посланников. Москва, 2005, с. 56.
2. **Янков, Д.** Средновековни модели-матрици от Стара Загора. – В: Приноси към българската археология, Т. I, 1992, 227–230, обр. 1.

Published: **Дончева, С.** Късносредновековна бронзова матрица с изображение на архангел Гавраил. – В: Преславска книжовна школа, Т. 15, 2015, 406 – 411.

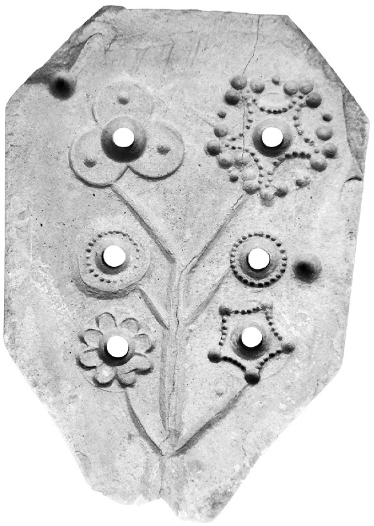

39. КАЛЪП ЗА НАКИТИ

България, XII–XIV в.
Материал: шифер
Размери: дължина – 8,5 см, ширина – 5,7–6,1 см, дебелина – 1 см
Състояние: изключително добро
Местонамиране: проучване на Царевец през 1979 г.
РИМ – Велико Търново, Инв. No 6805 с

Половина от двусъставен калъп с осмостенна форма за отливане на накити. Върху работната повърхност са врязани шест негативни изображения на флорални украси, разположени симетрично от двете страни на леечния канал. Металът е постъпвал от централния широк улей, издълбан при късата страна и е навлизал в разклонената дървовидно мрежа от канали. В края на всяко разклонение е врязана украса. В централната част на изображенията е пробит по един кръгъл отвор. За да не изтече металът при отливането, в отворите са поставяни метални или дървени сърцевини, които се махали в края на процеса.

Най-близо до централния вливен канал са врязани шестлистна розета със заоблени листа, наредени около скосения отвор в средата симетрично на нея, петлъчева розета (звезда) с кръгли орнаменти в края и извити навътре страни, подчертани с перлен ред. Над тях са врязани две сходни кръгли украси, с перлен ред около отвора в средата и плътен пояс с полуцилиндрично сечение по очертанието на едната.

Най-отгоре са разположени съответно трилистна розета със заоблени листа с кръгла пъпка в средата на всяко листо, наредени равномерно около скосения кръгъл отвор в средата. Последно е гравирана сложна украса, съставена от петлъчева розета (звезда), подобна на описаната, която е орнаментирана с по три кръгли гранули на всеки лъч и по една по-малка между тях. Всички гранули образуват петстен по очертанието.

Диагонално на изобразителното поле са разположени два отвора за щифтовете, фиксиращи двете части на формата. Половина от двусъставен калъп с флорални мотиви е намерена на Калиакра[1]. Калъп с изображения на шестлистни розети се съхранява и в музея в Стара Загора[2].

1. **Василева, Е.** Каменен калъп за накити от Калиакра. – В: Приноси към българската археология, Т. VII, 2013, 173–178.
2. **Българският средновековен град**. Технологии. София, 1995, с. 34, обр. 66.

Литература: **Българският средновековен град.** Технологии. София, 1995, с. 35, обр. 70.

39. MOULD FOR ADORNMENTS

Bulgaria, XII–XIV century
Material: slate
Measures: 8,5 x 5,7–6,1 x 1 cm
State: very-well preserved
Provenansce: regular archaeological recearch of Tsarevets, Tarnovo in 1979
Veliko Tarnovo Museum, Inv. No 6805 c

A half-part of double mould with octahedral shape using to cast a jewelry. Six negative images of floral decorations, arranged symmetrically on both sides of the pour channel are carved on the work surface. Diagonally to the pictorial area are located two holes for pins, locking two parts of the mould. Such device with floral motifs was found in Kaliakra[1]. There is a mould with six leaves rosette in Stara Zagora Museum, too[2].

1. **Василева, Е.** Каменен калъп за накити от Калиакра. – В: Приноси към българската археология, Т. VII, 2013, 173–178.
2. **Българският средновековен град**. Технологии. София, 1995, с. 34, обр. 66.

Published: **Българският средновековен град.** Технологии. София, 1995, с. 35, обр. 70.

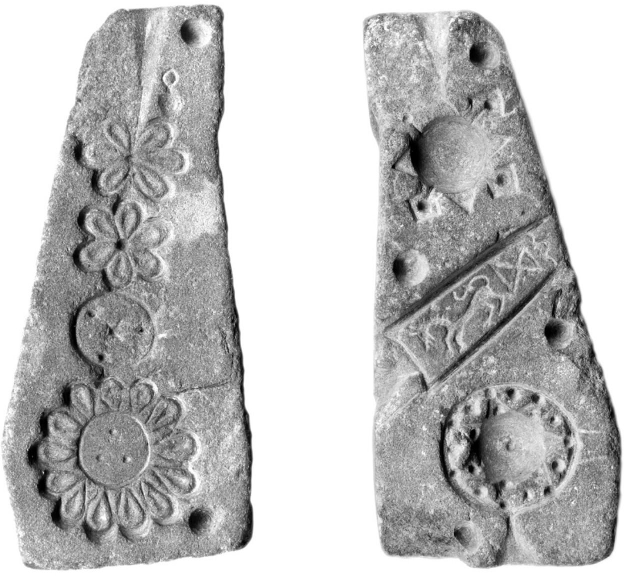

40. КАЛЪП ЗА НАКИТИ

България, края на XIV – началото на XV в.
Материал: мергел
Размери: дължина – 9,35 см, ширина – 4,1 см, дебелина – 1,2 см
Състояние: много добро
Местонамиране: проучвания през 2008 г. на крепостта Калиакра
РИМ – Каварна

Двустранна част от многосъставен калъп с трапецовидна форма. Върху едната страна са врязани негативните изображения на пет предмета, разположени верижно от горе надолу под леечния канал. Това са сферично копче с халка за пришиване, две шестлистни розети с пъпка в средата и релефно очертание на листата, една кръгла апликация и една многолистна розета с 13 листа. В централната част на последните две са нанесени по три точки с декоративно и функционално предназначение за поемане на газовете от разтопения метал. Подобни украси са намерени при проучвания на Царевец, Търново[1].

Върху другата страна са нанесени изображенията на три предмета. Първият е украса състояща се от кръгло умбо и лъчи от редуващи се ромбове и триъгълници, общо осем на брой. В средата на всеки от четириъгълниците е нанесен по един кръгъл орнамент. Вторият предмет е с трапецовидна форма и върху изобразителното поле са нанесени фигурата на кон в ход наляво и знак ⧖ зад него. Единият край е дъговидно извит, а другият завършва с вълнообразна линия, която прилича на Ω. Впрочем и опашката на коня, която е S-овидно извита е пресечена точно в средата с една къса линия и също може да се приеме за знак. Последното изображение е на украса с подобно на първата умбо и пояс от релефна начупена линия с кръгли орнаменти между страните. За разлика от първата страна на калъпа, където украсите са свързани помежду си, за да може разтопения метал, излят в централния леечен канал да достигне до всички форми, то украсите върху втората страна не са свързани и към всеки негатив е оформен отделен леечен канал. Това се дължи на по-големите и дълбоко врязани изображения отделени с разстояние едно от друго, за получаването на които се изисквало по-голямо количество метал.

Всяка от двете страни на калъпа е била свързана с недостигнала до нас половина, което се потвърждава не само от леечните канали, но и от кръглите вдълбавания по тях, в които са били поставяни оловните щифтове, фиксиращи частите на калъпа и непозволяващи на разтопения метал да се разлее извън него.

Освен двете широки повърхности с общо осем украси, работна част е била и една от тесните страни на калъпа. Върху нея са нанесени верижно общо 15 полусферични гнезда за отливането на копчета. Леечният канал е разположен в горната част на калъпа.

1. **Долмова-Лукановска, М.** Златарството в Търнов. – В: Културата на Средновековния Търнов. София, 1985, с. 91, Табл. III, 1.

Литература: **Василева, Е.** Каменен калъп за накити от Калиакра. – В: Приноси към българската археология, Т. VII, 2013, 173–178.

40. MOULD FOR ADORNMENTS

Bulgaria, end of XIV – early XV century
Material: marl
Measures: 9,35 x 4,1 x 1,2 cm
State: very-well preserved
Provenance: regular archaeological recearch in Kaliakra in 2008
Kavarna Museum

Double mould with trapezoidal shape. On one side are carved negative images of five items. These are spherical button ring, two six-leaves rosettes, a round application and a rosette with 13 leaves. In the central part of the last two are caused by three points with decorative and functional purpose of taking gas from molten metal. Such decorations were found in studies of Tsarevets in Tarnovo[1].

On the other side are mapped images of three objects. The first is an adornment with geomethrical ornamentation. The second is a trapezoid shape with a horse running and ⧖ sign behind him. One end is curved and the other has a line resembling Ω. The last image consists of polyline with round ornaments. Other parts of composite mould not saved to our days. Besides two large surfaces with eight decorations, there is a working place in the narrow side. This is a chain of 15 hemispherical buttons.

1. **Долмова-Лукановска, М.** Златарството в Търнов. – В: Културата на Средновековния Търнов. София, 1985, с. 91, Табл. III, 1.

Published: **Василева, Е.** Каменен калъп за накити от Калиакра. – В: Приноси към българската археология, Т. VII, 2013, 173–178.

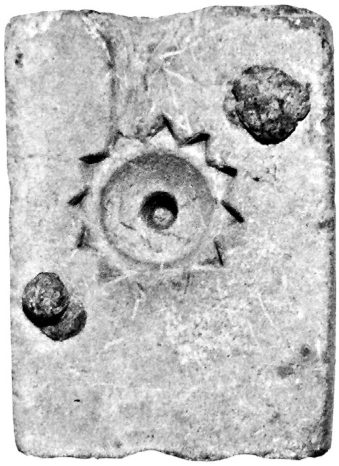

41. КАЛЪП ЗА НАКИТИ

България, XII–XIV в.
Материал: шифер
Размери: дължина – 5,8 см, ширина – 4 см
Състояние: добро
Местонамиране: проучвания на крепостта в Червен, работилница No 1, източно от цитаделата
РИМ – Русе, Инв. III 2655

Запазена е само едната половина от двусъставен калъп с правоъгълна форма за отливане на накити. Върху работната повърхност е врязано изображението на полусфера с пъпка в средата и 12 триъгълни лъчи по очертанието. Към единствената форма е издълбан широк леечен канал. В два от срещуположните ъгли са запазени металните щифтове за свързването на отделните части на калъпа.

Литература: **Димова, В., С. Георгиева, В. Нешева и кол.** Средновековният Червен. Т. 1, София, 1985, с. 186, обр. 39.

41. MOULD FOR ADORNMENTS

Bulgaria, XII–XIV century
Material: slate
Measures: 5,8 x 4 cm
State: well preserved
Provenance: archaeological recearch in Cherven, workshop No 1, east of the citadel
Rousse, Museum of History, Inv. III 2655

There is preserved only a half-part of double mould for casting a jewelery. On the work surface is curved a hemisphere with a pimple in the middle and 12 triangular rays outline. At only nest is carved wide pour channel. In two opposite corners are drilled holes for the metal pins which connect separate parts of mould.

Published: **Димова, В., С. Георгиева, В. Нешева и кол.** Средновековният Червен. Т. 1, София, 1985, с. 186, обр. 39.

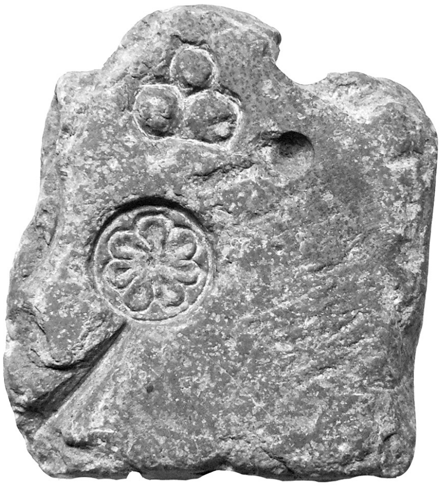

42. КАЛЪП ЗА НАКИТИ

България, XII–XIV в.
Материал: шифер
Размери: дължина – 5,2 см, ширина – 4,7 см, дебелина – 1,5 см
Състояние: много добро
Местонамиране: проучвания на крепостта Червен през 2013 г., златарска работилница във Вътрешния град
РИМ – Русе, Инв. No III 3141

Половина от двусъставен калъп с правоъгълна форма, с леки отчупвания при две от страните. Използван е за отливане на накити. Върху работната повърхност са врязани негативните изображения на три предмета. Първото е на трилистник. Диагонално на него е издълбано полусферично гнездо за отливане на копчета с петлик за окачване, съставени от две споени помежду си части. Под тях е разположена кръгла украса (апликация) със седемлистна розета с пъпка в средата и релефен ръб по очертанието. Към последната е издълбан дълбок леечен канал с фуниевидна форма. От леяча към първата украса е запазена само малка част в долния край, точно при халката. Металът, вливан оттам е прониквал и към копчето, за което е издълбан специален улей.

При отчупената горна страна на калъпа е запазено очертание на кръгъл отвор за поставяне на металните щифтове, свързващи двете части на калъпа. При нарушената дълга страна личат два сегмента от дъги, които явно са принадлежали на други украси (обеци, халки). Подобни предмети са отливани в два от калъпите, намерени в Търново и Стара Загора и датирани в същото време (XII–XIV в.)[1].

---

1. **Българският средновековен град.** Технологии. София, 1995, с. 34, обр. 66; с. 35, обр. 70.

Литература: **непубликуван**

42. MOULD FOR ADORNMENTS

Bulgaria, XII–XIV century
Material: slate
Measures: 5,2 x 4,7 x 1,5 cm
State: very-well preserved
Provenance: archaeological recearch in Cherven in 2013, goldsmith workshop in the Inner city *Rousse, Museum of History, Inv. No III 3141*

A half-part of double mould with rectangular shape used for casting a jewelry. On the work surface is carved negative images of three objects – a trefoil, button and round applique with seven-leaves rosette. In the broken upper part of the stone is maintained a round hole for metal pins connected two parts of mould. There are traces of other decorations (earrings, rings). Such objects have been cast in two moulds found in Tarnovo and Stara Zagora and dated at the same time (XII–XIV c.)[1].

1. **Българският средновековен град.** Технологии. София, 1995, с. 34, обр. 66; с. 35, обр. 70.

Published: **unpublished**

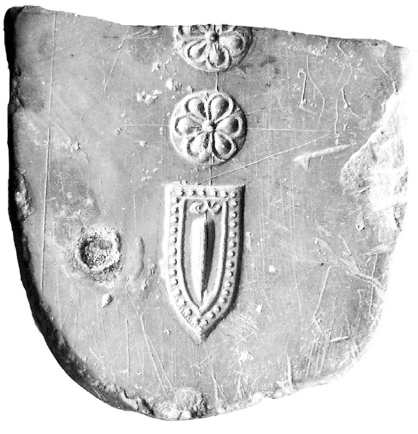

43. КАЛЪП ЗА НАКИТИ

България, XII–XIV в.
Материал: шифер
Размери: дължина – 6,2 см, ширина – 5,8 см, дебелина – 2,8 см
Състояние: много добро
Местонамиране: неизвестно
РИМ – Стара Загора, инв. No 3 Сз-72

Запазена е само едната половина от двусъставен калъп за отливане на накити. Има подковообразна форма, отчупена в единия край. В средата на добре полираната повърхност последователно са издълбани негативните изображения на две шестлистни розети с пъпка в средата и на коланен край. Едната розета не е запазена, защото попада в отчупената и липсваща част. Коланният край е с права основа, остър връх и релефна украса от трилистна палмета с издължено средно листо, достигащо до върха. По очертанието върви пояс от псевдоперлен ред. Встрани от негативните изображения се намира кръглият отвор със запазен железен щифт в него, който е фиксирал двете половини на калъпа. Той потвърждава, че това е част от двоен калъп, въпреки липсата на леечни канали към изображенията. Те са били врязани върху втората част на формата, недостигнала до нас. Подобни растителни мотиви има върху калъп от Търново (XII–XIV в.)[1].

---

[1] **Българският средновековен град**. Технологии. София, 1995, с. 35, обр. 70.

Литература: **Българският средновековен град**. Технологии. София, 1995, с. 34, обр. 66.

3. MOULD FOR ADORNMENTS

Bulgaria, XII–XIV century
Material: slate
Measures: 6,2 x 5,8 x 2,8 cm
State: very-well preserved
Provenance: unknown
Stara Zagora Museum, Inv. No 3 C-72

It is preserved only one part of double mould of casting a jewelry. It has an oval shape, broken off at one end. In the middle of well-polished surface consistently carved negative images of two six-leaves rosettes and a belt end. Aside of negative images there is round hole with preserved iron pin in it. It is confirmed that this is a part of double mould, despite the lack of pour channels on the surface. They were carved on the second part of device which have not preserved. Such floral motifs have been seen on the mould found in Tarnovo (XII–XIV century)[1].

[1] **Българският средновековен град**. Технологии. София, 1995, с. 35, обр. 70.

Published: **Българският средновековен град**. Технологии. София, 1995, с. 34,

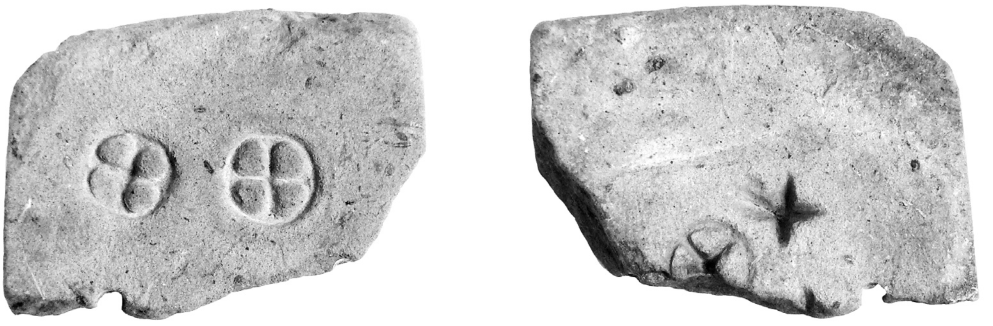

44. КАЛЪП ЗА НАКИТИ

България, XII–XIV в.
Материал: мергел
Размери: дължина – 5,5 см, ширина – 3,2–4 см, дебелина – 1,2 см
Състояние: добро
Местонамиране: проучване на Царския дворец на Царевец в Търново през 1956 г.
РИМ – Велико Търново, Инв. No 2098 с

Част от многосъставен калъп с две работни повърхности, правоъгълна форма и нарушена цялост. Върху едната работна повърхност са врязани две гнезда за отливане на кръгли украси с вписан в тях четирилистник (четирилистна розета с диаметър – 1,1–1,2 см). При дългата страна до отчупването са запазени части от два кръгли отвора, предназначени за поставяне на металните щифтове, свързващи отделните части на калъпа. Към двете изображения не са прокарани леечни канали. Това се дължи или на недовършване на леярската форма или на желанието допълнително да се използва свободното пространството за отливането на едностранни предмети. Така калъпът е бил предназначен за двата вида отливки – с едно и с две лица. Върху продължението, което не е запазено, вероятно са били нанесени останалите изображения, към които задължително са водели леечни канали. Това, че калъпът е бил двусъставен се потвърждава от пробитите отвори за металните щифтове.

Върху втората работна повърхност са врязани негативните изображения на същия орнамент, заедно с две кръстовидни украси, едната от които съвпада с мястото на счупване на калъпа. Към всички тях също не са оформени леечни канали.

Литература: **Българският средновековен град.** Технологии. София, 1995, с. 35, обр. 73–74.

44. MOULD FOR ADORNMENTS

Bulgaria, XII–XIV century
Material: marl
Measures: 5,5 x 3,2–4 x 1,2 cm
State: well-preserved

Provenance: regular archaeological recearches of the Royal Palace of Tsarevets in Veliko Turnovo in 1956
Veliko Tarnovo Museum, Inv. No 2098 c

A part-side of a composite mould with two working surfaces, rectangular shape and damaged ends. On a the work surface are cut two slots for casting a floral motives – a four leaves rosette, without pour channels. There are preserved two round holes for metal pins, connected different parts of the device. The mould was intended for both types of castings – one and two faces. On the second working surface are engraved the same image.

Published: **Българският средновековен град.** Технологии. София, 1995, с. 35, обр. 73–74.

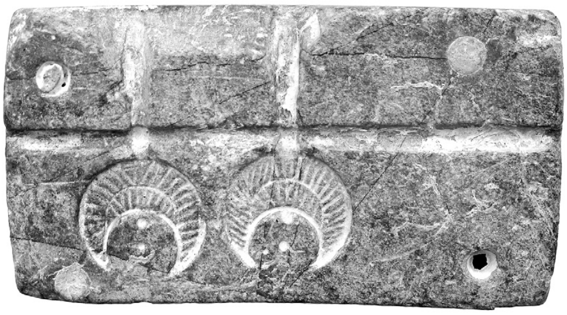

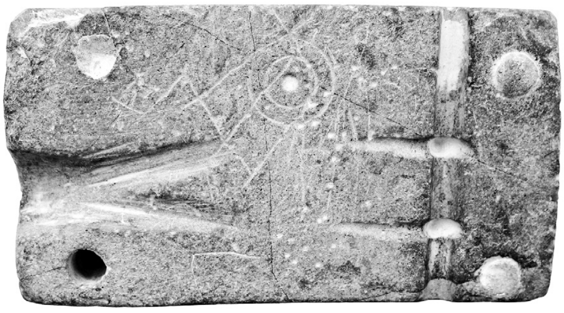

45. КАЛЪП ЗА НАКИТИ

България, XIII в.
Материал: мергел
Размери: дължина – 8,7 см, ширина – 4 см, дебелина – 1,1 см
Състояние: много добро
Местонамиране: проучвания на средновековната крепост Акве калиде, Бургаски минерални бани през 2009 г.
Регионален исторически музей Бургас, Инв. No 42

Част от многосъставен калъп с две работни повърхности и правоъгълна плоска форма. Върху едната работна повърхност са врязани негативните изображения на две луници, свързани с леечен канал, преминаващ хоризонтално през ушите за окачване, който е леко вдълбан на тези места[1]. Освен този дълъг улей, отделно към всяко изображение е прокаран и по един вертикален улей, фуниевидно оформен в горния край на калъпа. Цялата плоскост на дългата тясна страна е скосена при каналите. При вертикалния канал на едната от луниците е направено малко косо разклонение, което по всяка вероятност е с предназначение да поема част от нагорещените газове при отливането. Повечето от тях са поемани от порестата структура на камъка и надрасканите умишлено линии около изображенията. В четирите ъгъла на формата са пробити кръгли отвори, в които са вкарвани оловни щифтове, фиксиращи двете половини на двусъставния калъп. В три от отворите, щифтовете все още стоят на място.

Отливаните луници имат очертание на правилен ¾ кръг, оформящ двата рога, чиято вътрешна линия също е кръгла, но с по-малък диаметър. Украсата се състои от две концентрични полуокръжности с коси насечки във всеки пояс, симетрично разположени от двете страни на полето. В пространството извън роговете на луниците са поставени два кръгли точковидни орнамента с различна големина. Очертанията на предметите са направени с пергел, а декорацията – с резец и замба.

Втората повърхност на двустранния калъп е останала недовършена. Върху нея с пергел са нанесени два концентрични кръга с център в средата. Това са контурите на подобна на тези върху първата страна луница, която обаче остава малко встрани от прокараните два леечни самостоятелни канала откъм тясната страна и от разширенията по протежение на надлъжния полуцилиндричен канал от другата страна. Загладен и довършен е единствено последният канал. Останалите два са грубо одялани в камъка, без заглаждане на стените. Повърхността е набраздена от множество резки, някои от които образуват мрежа, вероятно свързана с предварителното проектиране на бъдещото легло на луницата. Между резките са нанесени много вдълбавания от замби, приличащи по-скоро на проба на инструмента, отколкото на някакво очертание. Дали това е проект на първата завършена страна на калъпа, изпълнена преди нейната направа или напротив – недовършена работна повърхност, следваща изготвената вече, е трудно да кажем. Едно е сигурно, че този калъп е бил предназначен за отливането на луновидни украшения, чиято популярност през средновековието е доказана от многобройните и разнообразни по своята украса изделия, намерени на територията на страната.

Подобни изделия са правени в столицата Търново, откъдето произхождат два калъпа за отливане на луници. Единият е намерен на терасата източно от Патриаршията на Царевец през 1967 г.[2], а другият – при манастира до църквата Св. Димитър в Търново[3].

1. **Дражева, Ц., Д. Момчилов.** Археологически разкопки на обект „Антична и късносредновековна крепост Акве калиде-Терма" Бургаски минерални бани. – АОР през 2009 г. София, 2010, с. 292, обр. 3.
2. **Ангелов, Н**. Към въпроса за развитието на занаятите в средновековния Търновград през XIII–XIV в. – ИИМВТ, V, 1972, с. 56–57, обр. 7–8; **Долмова-Лукановска, М.** За производството на средновековни накити в Царевград Търнов. – Археология, 4, 1979, с. 49–50, обр. 6–7; **Българският средновековен град.** Технологии. София, 1995, с. 35, обр. 71–72.
3. **Робов, М.** Двулицев калъп за отливане на накити от Търново. – ГНМСБ, XIX, 1993, 109–117; За отливането на накити във Велико Търново (XII–XIV в.). – В: Българските земи през Средновековието (VII–XVIII в.). Т. III-2. Варна, 2005, 277–286.

Литература: **Дончева, С**., **Ц. Дражева.** Два калъпа за накити от средновековната крепост Акве калиде – Терма, Бургаски минерални бани. – В: Сборник в памет на Цоня Дражева (под печат).

45. MOULDS FOR ADORNMENTS

Bulgaria, XIII century
Material: marl
Measures: 8,7 x 4 x 1,1 cm
State: very-well preserved
Provenance: regular archaeological recearches of the medieval fortress Akve Kalide in Bourgas in 2009
Burgas, Museum of History, Inv. No 42

Part-side of a composite mould with two working flat surfaces and rectangular shape. On a one surface is carved two moon adornments conected with pour channels[1]. A vertical channel of one of the object was probably destined to bear part of the hot gas in the casting. Most of them are absorbed by the porous structure of the stone and scratched lines deliberate about the images. In the four corners of the form are drilled round holes in which are inserted lead pins, locking the two parts of the mould.

On the other side there are unfinished images. This model has been designed for casting of moon adornments, whose popularity during the Middle Ages is evidenced by the numerous products found throughout the country. Such items are made in Tarnovo. One mould was found on the terrace east of the Patriarchate of Tsarevets in 1967[2], and other – in St. Dememtrius monastery church in Tarnovo[3].

1. **Дражева, Ц., Д. Момчилов.** Археологически разкопки на обект „Антична и късносредновековна крепост Акве калиде – Терма“ Бургаски минерални бани. – АОР през 2009 г. София, 2010, с. 292, обр. 3.
2. **Ангелов, Н**. Към въпроса за развитието на занаятите в средновековния Търновград през XIII–XIV в. – ИИМВТ, V, 1972, с. 56–57, обр. 7–8; **Долмова-Лукановска, М.** За производството на средновековни накити в Царевград Търнов. – Археология, 4, 1979, с. 49–50, обр. 6–7; **Българският средновековен град.** Технологии. София, 1995, с. 35, обр. 71–72.
3. **Робов, М.** Двулицев калъп за отливане на накити от Търново. – ГНМСБ, XIX, 1993, 109–117; За отливането на накити във Велико Търново (XII–XIV в.). – В: Българските земи през Средновековието (VII–XVIII в.). Т. III-2. Варна, 2005, 277–286.

Published: **Дончева, С**., **Ц. Дражева.** Два калъпа за накити от средновековната крепост Акве калиде – Терма, Бургаски минерални бани. – В: Сборник в памет на Цоня Дражева, (*under print*).

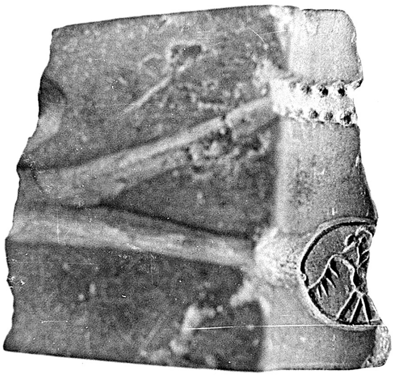

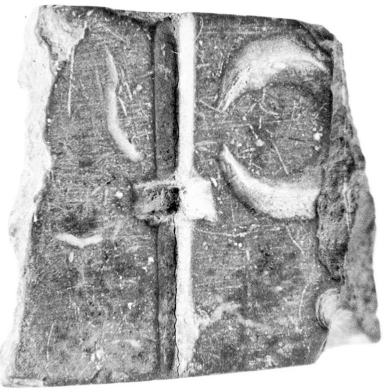

46. КАЛЪП ЗА НАКИТИ

България, XIII–XIV в.
Материал: мергел
Размери: дължина – 3,6 см, ширина – 3,1 см, дебелина – 1,6 см
Състояние: добро
Местонамиране: проучвания на манастира при църквата „Св. Димитър“ в Търново
РИМ – Велико Търново

Половина от многосъставен двустранен калъп с форма на паралелепипед с отчупени и липсващи части. Върху едната работна повърхност са нанесени негативите на халка и пръстен. Широк фуниевиден канал започва от тясната страна и се разклонява в два по-тесни канала, които отвеждат към всяко от двете изображения. Там, където каналите се свързват в гнездата за отливане на накитите, калъпът е изсечен в правилен полуцилиндричен улей. В него са гравирани формите на отливаните изделия. Гнездото за халката е допълнено от малки вдлъбнатини, които са оформяли зрънчест орнамент върху готовото изделие. Следите от бронз доказват вида на използвания метал.

Пръстенът се състои от халка с полукръгло сечение, което в горната част се разширява в кръгла плочка. Върху нея е врязано изображението на орел, вписан в кръгла рамка. В тази част на калъпа се е отливала плочката и половината от халката. Орелът е представен във фас, в хералдична поза с разперени криле и глава в профил наляво. Диаметърът на кръглата плочка съединява средата на опашката с окото на птицата, което показва, че орелът е едноглав. Изображенията на орли са предпочитан мотив върху пръстени от XII–XIV в. Подобна орнаментация, придружена с надпис, има Бесаровият златен пръстен-печат от първата половина на XIV в., намерен в некропола на църквата Св. 40 мъченици[1].

В близост до улея за разтопения метал е запазена част от отвора с конична форма за поставянето на щифта, чрез който се е фиксирало положението на двете части на калъпа.

Втората страна на калъпа е предназначена за отливането на обеци от типа луници. Малката дълбочина на изреза в камъка предполага, че това са плътни тела, а не кухи, които се изработвали чрез друга техника („изплискване“). Долната широка част на обецата липсва. Вероятно там е бил разположен и леечният канал. До обецата е пробит отвор за металния щифт, свързващ двете части на калъпа. През периода XII–XIV в. в Търново „луновидните“ обеци са били популярни и произвеждани на място. Това се потвърждава от намерения източно от Патриаршията, на хълма Царевец, двулицев каменен калъп за отливането на две такива обеци[2].

Второто гнездо, нанесено върху тази страна на калъпа, според откривателя, е на продълговат предмет с четириъгълно призматично сечение в средата. Протежението на канала по цялата дължина на запазената част от калъпа и липсата на вливен канал към него предполага, че това е леечен канал, по който разтопеният метал е постъпвал в негативните изображения на други предмети. Отчупванията в двата края не дават възможност да се установи техния вид, но би могло да се допусне, че и те са били предназначени за отливането на накити, подобни на описаните.

1. **Тотев, К.** Златни пръстени-печати от времето на Второто българско царство 1185–1396, с. 115–116, 155, Табл. III, 7.
2. **Ангелов, Н.** Към въпроса за развитието на занаятите в средновековния Търновград през XIII–XIV в. – ИОМВТ, V, 1972, с. 56–57.

Литература: **Робов, М**. Двулицев калъп за отливане на накити от Търново. – ГНМСБ, XIX, 1993, 109–117; За отливането на накити във Велико Търново (XII–XIV в.). – В: Българските земи през Средновековието (VII–XVIII в.). Т. III-2. Варна, 2005, 277–286.

46. MOULD FOR ADORNMENTS

Bulgaria, XIII–XIV century
Material: marl
Measures: 3,6 x 3,1 x 1,6 cm
State: well-preserved
Provenance: recearches in the monastery church St. Demetius in Veliko Tarnovo
Veliko Tarnovo Museum

A half-part of composite mould with broken and missing parts. On a work surface are carved loop and ring. There are traces of bronze proves the type of pour metal.

The ring consists of a loop with a semi-circular cross-section, which is extended in the top of a round plate. An image of eagle in a round frame is engraved on it. The eagle is represented in a heraldic pose with outstretched wings and head in profile. Images of eagles are favored motif on rings at the XII–XIV century. Such ornamentation, accompanied by an inscription there is on the gold signet ring from the first half of the XIV century. It was found in the necropolis of the ‘st. 40 martyrs’ church[1].

The second side of the mould is intended of “moon” earings. During XII–XIV century in Turnovo “moon” earings were popular and produced domestically. This is confirmed by recearces of the Patriarchate of Tsarevets where is found a such mould[2].

1. **Тотев, К.** Златни пръстени-печати от времето на Второто българско царство 1185–1396, с. 115–116, 155, Табл. III, 7.
2. **Ангелов, Н.** Към въпроса за развитието на занаятите в средновековния Търновград през XIII–XIV в. – ИОМВТ, V, 1972, с. 56–57.

Published: **Робов, М**. Двулицев калъп за отливане на накити от Търново. – ГНМСБ, XIX, 1993, 109–117; За отливането на накити във Велико Търново (XII–XIV в.). – В: Българските земи през Средновековието (VII–XVIII в.). Т. III-2. Варна, 2005, 277–286.

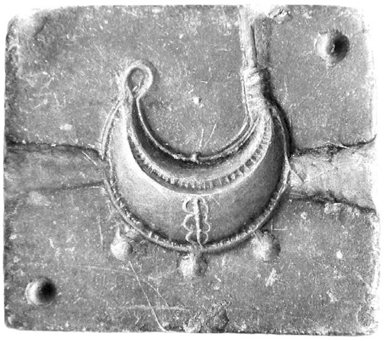

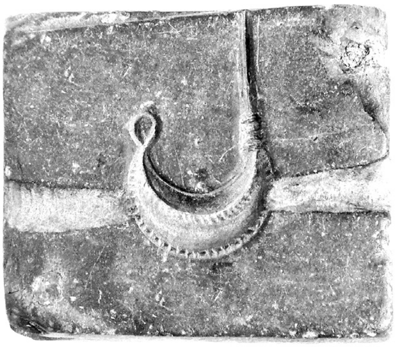

47. КАЛЪП ЗА НАКИТИ

България, XIII–XIV в.
Материал: шифер
Размери: дължина – 5,5 см, ширина – 4,8 см, дебелина – 1,6 см
Състояние: много добро
Местонамиране: проучвания при терасата източно от Патриаршията на Царевец през 1967 г.
РИМ–Велико Търново, Инв. No 153с

Двустранна многосъставна имитационна правоъгълна форма с две работни повърхности. Върху едната страна е врязан негатива на луновидна обеца (2,5/2,5 см), очертана с три полукръга, рамкирани с три пояса коси насечки. По долната извивка са нанесени симетрично три кръгли гранули. Вляво обецата завършва с елипсовиден петлик за прихващане на кръжилото вдясно, наподобяващо при основата увита тел. То продължава с цилиндрично сечение и достига до края на калъпа. От двете страни на обецата е врязан по един фуниевиден вливен канал, разположен перпендикулярно на надлъжната ос на изображението. В два от срещуположните ъгли на калъпа са пробити кръгли отвори за щифтовете, свързващи отделните части на калъпа.

Върху втората работна повърхност е врязана също луновидна обеца, подобна на първата, но с по-малки размери (2,0/2,0 см) и в обратна посока. В двата ъгъла са запазени оловните щифтове за скрепване с другата незапазена половина от калъпа. И тук от двете страни на обецата са врязани фуниевидни канали, които както и при първото изображение, са силно разширени в профила и постепенно се стесняват към гнездото на изображението. Това е задължително за т. нар. имитационни форми и техниката на „изплискване“, при които вливането на метала е през единия канал, а изливането му – през другия[1]. Разтопеният метал престоява малко в кухината, колкото да полепне по стените на формата, след което е изливан, за да не се втвърди. Ширината на вливните канали дава възможност за бързото протичане на процеса. Отделените газове са отвеждани през каналите на кръжилата на обеците, които достигат до края на формата. Разположението на гнездото в посока, обратна на първото изображение, позволява каналите да останат на една и съща страна на калъпа. Така се отливали едновременното и двете обеци.

---

[1] **Рыбаков, Б.** Ремесло Древней Руси. Москва, 1948, с. 270; **Крымина, М.** Литейные формы из золотоордынских городов Нижнего Поволжья. – СА, 3, 1977, с. 258; **Долмова-Лукановска, М.** За производството на средновековни накити в Царевград Търнов. – Археология, 4, 1979, с. 50.

Литература: **Ангелов, Н**. Към въпроса за развитието на занаятите в средновековния Търновград през XIII–XIV в. – ИИМВТ, V, 1972, с. 56–57, обр. 7–8; **Долмова-Лукановска, М.** За производството на средновековни накити в Царевград Търнов. – Археология, 4, 1979, с. 49–50, обр. 6–7; **Българският средновековен град.** Технологии. София, 1995, с. 35, обр. 71–72.

47. MOULD FOR ADORNMENTS

Bulgaria, XIII–XIV century
Material: slate
Measures: 5,5 x 4,8 x 1,6 cm
State: very-well preserved
Provenance: studies terrace east of the Patriarchate of Tsarevets 1967
Veliko Tarnovo Museum, Inv. No 153s

Bilateral composite imitation device with rectangular shape and with two working surface. On the one side is engraved negatives of moon earring (2,5/2,5 cm). In the lower curve are symmetrically mapped three round granules. Left earring ends with elliptical loop. It continues with a cylindrical section and reache the end of mould. On both sides of earring is incised a funnel-shaped channel extending to the longitudinal axis of the image. In two of the opposite corners are drilled round holes for the pins connected two parts of device.

On the second working surface is also carved moon earring, similar to the first, but with a smaller size (2,0/2,0 cm) in the opposite direction. Here, on both sides of the earring are incised funnel channels as on the first image. They have a highly advanced profile and gradually narrow towards the nest image. That's not necessarily called imitation forms and techniques „splashing" where the inflow of metal is in one channel, and pouring it – from other[1]. The molten metal in the cavity stays small enough to stick to the sides of the form, after which it is poured, in order not to solidify. The width of the merger channels allows for swift process. The exhaust gases are discharged through the channels of earrings, which reach the end of the form. The position of channels allows remaining of metal on the same side. Such is cast the simultaneous both earrings.

---

1. **Рыбаков, Б.** Ремесло Древней Руси. Москва, 1948, с. 270; **Крымина, М.** Литейные формы из золотоордынских городов Нижнего Повольжя. – СА, 3, 1977, с. 258; **Долмова-Лукановска, М.** За производството на средновековни накити в Царевград Търнов. – Археология, 4, 1979, с. 50.

Published: **Ангелов, Н**. Към въпроса за развитието на занаятите в средновековния Търновград през XIII–XIV в. – ИИМВТ, V, 1972, с. 56–57, обр. 7–8; **Долмова-Лукановска, М.** За производството на средновековни накити в Царевград Търнов. – Археология, 4, 1979, с. 49–50, обр. 6–7; **Българският средновековен град.** Технологии. София, 1995, с. 35, обр. 71–72.

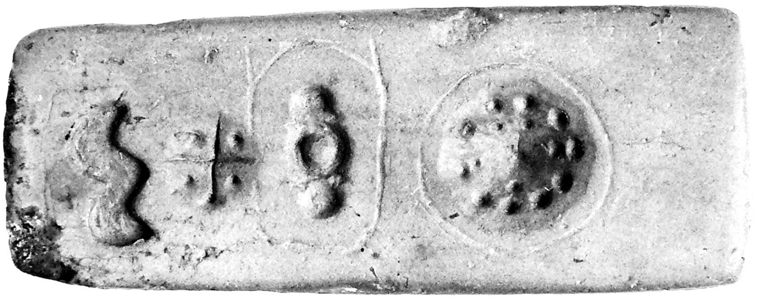

48. КАЛЪП ЗА НАКИТИ

България, XIII–XIV в.

Материал: мергел

Размери: дължина – 7,2 см, ширина – 2,8 см, дебелина – 0,8 см

Състояние: много добро

Местонамиране: проучвания при терасата източно от Патриаршията на Царевец през 1966 г.

РИМ – Велико Търново, Инв. No 152

Едносъставен едностранен калъп с правоъгълна форма и заоблени ъгли. Върху добре полираната едностранна работна повърхност са врязани негативните изображения на четири украси. Първата е апликация, украсена с гранули в два реда, съответно от 5 и 10 гранули. Около това гнездо има врязан кръг с диаметър 1,8 см, който очертава цялата отливка. За да може да се извади от калъпа, тя трябва да има периферия, която впоследствие се отстранява при допълнителната доработка на готовото изделие.

Вторият накит се състои от две полукръгли сфери и релефен кръг между тях и представлява плочка за пръстен. Между отделните елементи са добавени четири симетрично разположени малки гранули. Около тази форма също има врязан четириъгълник със заоблени ъгли, който подобно на споменатия кръг около първото изделие, е имал същото предназначение.

Третото изображение е с кръгла форма, украсена с релефен кръст и четири точки, разположени в междурамията. Последното гнездо е с нисък релеф и наподобява птица в полет. Подобни предмети са намерени в некрополи от XII–XIV в. в Румъния[1].

---

[1] **Dimitriu, L.** Der Mittelalterliche Schmuck des Unteren Donaugebietes im 11–15. Jahrhundert. Bucureşti, 2001, Taf. 12, 26–28; 13, 5–7; 28, 13–23.

Литература: **Ангелов, Н**. Към въпроса за развитието на занаятите в средновековния Търновград през XIII–XIV в. – ИИМВТ, V, 1972, с. 54–55, обр. 5; **Долмова-Лукановска, М.** За производството на средновековни накити в Царевград Търнов. – Археология, 4, 1979, с. 47, обр. 2; **Българският средновековен град.** Технологии. София, 1995, с. 35, обр. 69.

48. MOULD FOR ADORNMENTS

Bulgaria, XIII–XIV century
Material: marl
Measures: 7,2 x 2,8 x 0,8 cm
State: very-well preserved

Provenance: archaeological recearch of east terrace of the Patriarchate of Tsarevets in 1966
Veliko Tarnovo Museum, Inv. No 152

An one-piece mould with rectangular shape and rounded corners. On well polished work surface is engraved negative images of four decorations. The first is an applique with granules in two rows, respectively of 5 and 10 beads. Around this nest has inscribed circle diameter 1,8 cm, which outlines the entire cast.

The second ornament comprises two semicircular areas with a relief circuit between them and a plate ring. Between individual elements added four symmetrically arranged small granules. Around this form also has intented rectangle with rounded corners, which like the mentioned circle around the first article had the same purpose.

The third image is round, decorated with embossed cross and four points located on it. The last nest is with low relief and resembles a bird in flight. Such objects have been found in the necropolis of XII–XIV century in Romania[1].

---

[1] **Dimitriu, L.** Der Mittelalterliche Schmuck des Unteren Donaugebietes im 11–15. Jahrhundert. București, 2001, Taf. 12, 26–28; 13, 5–7; 28, 13–23.

Published: **Ангелов, Н**. Към въпроса за развитието на занаятите в средновековния Търновград през XIII–XIV в. – ИИМВТ, V, 1972, с. 54–55, обр. 5; **Долмова-Лукановска, М.** За производството на средновековни накити в Царевград Търнов. – Археология, 4, 1979, с. 47, обр. 2; **Българският средновековен град.** Технологии. София, 1995, с. 35, обр. 69.

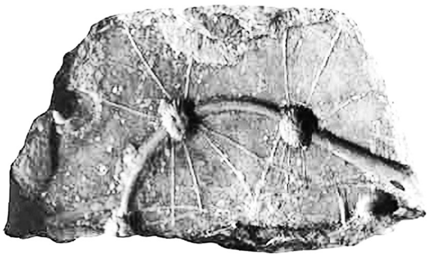

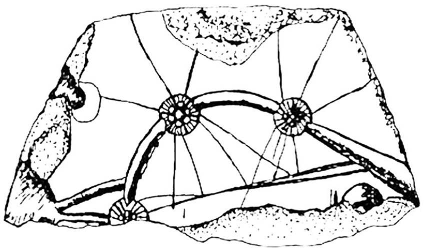

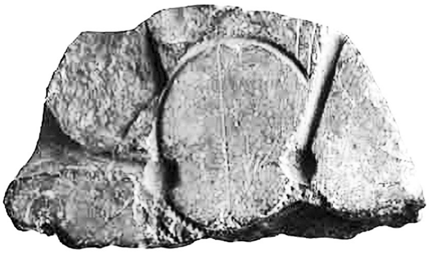

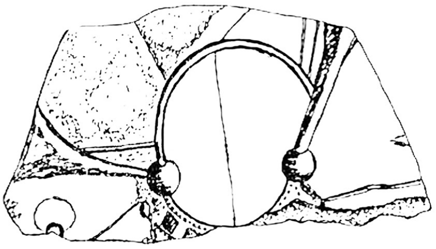

49. КАЛЪП ЗА НАКИТИ

България, началото на XIII в.
Материал: мергел
Размери: дължина – 3,8 см, ширина – 5,2–7,7 см, дебелина – 1,7 см
Състояние: добро
Местонамиране: проучвания на занаятчийски комплекс южно от църквата „Св. Никола“ при „Славова крепост“ до Мелник
РИМ – Благоевград

Калъпът е част от двустранна многосъставна трапецовидна форма. На места по повърхността има отчупвания. Затварянето на всяка една от тях е ставало чрез друга форма, посредством метални (оловни) щифтове, от които частично са запазени само два, на всяка от страните[1]. Върху едната широка плоскост са врязани няколко гнезда за полусфери, разположени на равни разстояния в долната половина на халката. На дъното на всяка полусфера са оформени шестлистни розети с пъпка в средата и пояс от радиални насечки около цветовете. Върху отлетия накит се получава релефна украса, имитираща гранулация. Допълнително са нанесени тънки радиални линии, излизащи от всяка полусфера, които са предназначени да отведат нагорещените газове. Вливните канали за разтопения метал започват от страничните плоскости до двете срещуположни полусфери на обецата, като единия има разклонение до халката.

Върху обратната страна на калъпа са запазени гнездата за горната половина на отворената халка с две срещуположно разположени плитки полусфери и част от висулката под тях. Последната е полукръг, разположен между двете полусфери, запълнен с релефни кръгчета и ромбове. Отливаният наушник е от типа луници с полукръгла долна част, най-често с ажурна украса и кръжило с обло сечение[2]. Единият от леечните канали отива отвесно право към едната полусфера, а другият едновременно към втората сфера и кръжилото. И тук са нанесени врязани линии-отдушници, излизащи от халката и висулката до ръба на калъпа. Калъпи за отливане на подобни накити са намерени в Търново[3].

1. **Рыбаков, Б.** Ремесло Древней Руси. М-Л., 1948, с. 260; **Крымина, М.** Литейные формы из Золотоордынских городов Нижнего Повольжя. – СА, 3, 1977, 249–266.
2. **Комитова, Ц.** Производство на накити в средновековния Мелник. – В: In honorem Ludmilae Donchevae-Petkovae. София, 2009, с. 475; **Гатев, П.** Накити от погребения от XI–XII в. – Археология, 1, 1977, с. 33, обр. 3, VI, 1, 2; **Павлова, В.** Съкровищата на Средновековна България. Каталог на изложба. Варна, 2007.
3. **Долмова-Луканова, М.** За производството на средновековни накити в Царевград Търнов. – Археология, 4, 1979, 45–52.

Литература: **Комитова, Ц.** Производство на накити в средновековния Мелник. – В: In honorem Ludmilae Donchevae-Petkovae. София, 2009, с. 477, обр. 5, 2.

49. MOULD FOR ADORNMENTS

Bulgaria, early in the XIII century
Material: marl
Measures: 3,8 x 5,2–7,7 x 1,7 cm
State: well-preserved
Provenance: archaeological recearches of craft complex south of St. Nicholas church in Slavova fortress in Melnik
Blagoevgrad Museum

The mould is part-side of a double composite device with trapezoidal shape. On one side there are several hemispheres, evenly spaced in the lower half of the loop[1]. At the bottom of each of them there are six-leaves rosettes with pimple in the middle and the belt of radial lines about flowers. Additionally are mapped thin radial lines extending from each hemispheres, which are intended to take the hot gases.

On the backside of the mould is preserved an open loop with two opposite arranged shallow hemispheres. The type of moon earings with semicircular bottom is very popular decoration[2]. Such ornaments were found in Tarnovo[3].

1. **Рыбаков, Б.** Ремесло Древней Руси. М-Л., 1948, с. 260; **Крымина, М.** Литейные формы из Золотоордынских городов Нижнего Повольжя. – СА, 3, 1977, 249–266.
2. **Комитова, Ц.** Производство на накити в средновековния Мелник. – В: In honorem Ludmilae Donchevae-Petkovae. София, 2009, с. 475; **Гатев, П.** Накити от погребения от XI–XII в. – Археология, 1, 1977, с. 33, обр. 3, VI, 1, 2; **Павлова, В.** Съкровищата на Средновековна България. Каталог на изложба. Варна, 2007.
3. **Долмова-Луканова, М.** За производството на средновековни накити в Царевград Търнов. – Археология, 4, 1979, 45–52.

Published: **Комитова, Ц.** Производство на накити в средновековния Мелник. – В: In honorem Ludmilae Donchevae-Petkovae. София, 2009, с. 477, обр. 5, 2.

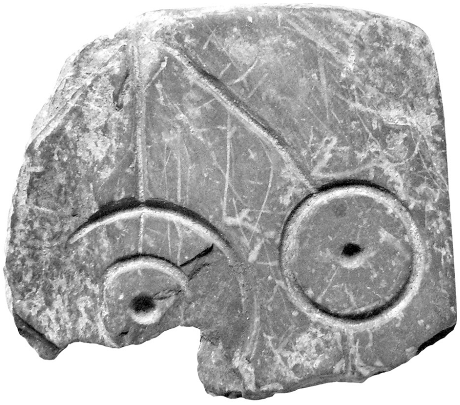

50. КАЛЪП ЗА НАКИТИ

България, XII–XIV в.
Материал: шифер
Размери: дължина – 5 см, ширина – 5,6 см, дебелина – 0,5–0,7 см
Състояние: добро
Местонамиране: проучвания на крепостта при с. Цар Асен, Русенско през 2013 г.
РИМ – Русе, Инв. No III 267

Половина от двусъставен калъп с трапецовидна форма, с отчупвания при страните за отливане на обеци-халки. Върху работната повърхност са запазени изображенията на две украси – халки, към които са издълбани два тесни канала за постъпване на метала към тях, от общ вливен улей в горната част на калъпа. Едната украса се състои от кръгла халка, а другата – от два концентрични вписани кръга с различни радиуси. Кръговете са били свързани помежду си, което е видно от леячите между тях, разположени кръстовидно. Под двете халки личи очертанието на трета такава, към която са прокарани канали от предходните. По този начин всички форми са били свързани верижно с канали, по които се е разливал разтопения метал, постъпващ от единия край на калъпа.

Подобни калъпи, хронологически отнесени в XII–XIV в., са намерени при проучвания източно от Патриаршията на Царевец[1] и в работилница 2 до една от църквите (No 7) при крепостта Червен[2].

1. **Ангелов, Н.** Към въпроса за развитието на занаятите в средновековния Търновград през XIII–XIV в. – В: Известия на исторически музей В. Търново, V, 1972, с. 56, обр. 6; **Българският средновековен град**. Технологии. София, 1995, с. 35, обр. 75.
2. **Димова, В., С. Георгиева, В. Нешева и кол.** Средновековният Червен. Т. 1, София, 1985, с. 186, обр. 38.

Литература: **непубликуван**

50. MOULD FOR ADORNMENTS

Bulgaria, XII–XIV century
Material: slate
Measures: 5 x 5,6 x 0,5–0,7 cm

State: well-preserved
Provenance: studies of the fortress in Tsar Asen, Ruse in 2013
Rousse, Museum of History, Inv. No III 267

A half-part of double mould with trapezoidal shape of casting a loops. On the work surface are saved two decorations of loops to which are carved narrow channels. One decoration consists of a round loop, but other – of two concentric circles inscribed with different size. There is a third one under both loops. Thus, all the forms were linked with channels which has spilled molten metal coming from one end of the mould.

Such moulds taken to the XII–XIV century have been found in studies to the east of the Patriarchate of Tsarevets[1] and workshop No 2 to one of the churches (No 7) in the fortress Cherven[2].

1. **Ангелов, Н.** Към въпроса за развитието на занаятите в средновековния Търновград през XIII–XIV в. – В: Известия на исторически музей В. Търново, V, 1972, с. 56, обр. 6; **Българският средновековен град**. Технологии. София, 1995, с. 35, обр. 75.
2. **Димова, В., С. Георгиева, В. Нешева и кол.** Средновековният Червен. Т. 1, София, 1985, с. 186, обр. 38.

***Published:* unpublished**

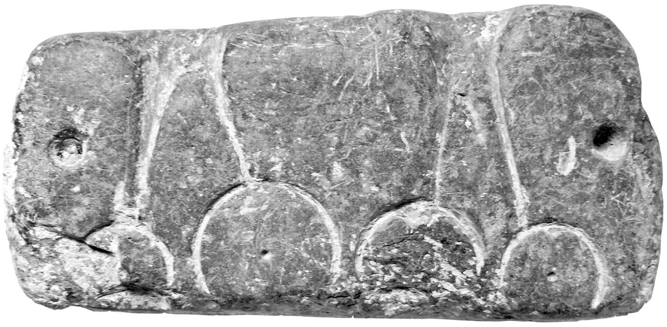

51. КАЛЪП ЗА НАКИТИ

България, XII–XIV в.
Материал: шифер
Размери: дължина – 10 см, ширина – 4,5 см
Състояние: задоволително
Местонамиране: проучвания на крепостта Червен, работилница No 2 при църква No 7
РИМ – Русе, Инв. No III 1341

Запазена е само едната половина от двусъставен калъп за отливане на халки. Има правоъгълна форма, отчупена в долния край. Върху работната повърхност са нанесени негативните изображения на четири халки с различен диаметър. Към всяка една от тях има леечен канал. В средата на двете тесни страни са оформени кръглите легла за щифтовете, които са фиксирали двете половини на калъпа. Подобен калъп от XII–XIV в. за отливане на халки е намерен източно от Патриаршията на Царевец[1].

[1] **Ангелов, Н.** Към въпроса за развитието на занаятите в средновековния Търновград през XIII–XIV в. – В: Известия на исторически музей В. Търново, V, 1972, с. 56, обр. 6; **Българският средновековен град**. Технологии. София, 1995, с. 35, обр. 75.

Литература: **Димова, В., С. Георгиева, В. Нешева и кол.** Средновековният Червен. Т. 1, София, 1985, с. 186, обр. 38.

51. MOULD FOR ADORNMENTS

Bulgaria, XII–XIV century
Material: slate
Measures: 10 x 4,5 cm
Provenance: regular archaeological recearch of workshop No 2 to the church No 7 in Cherven fortress
Rousse, Museum of History, Inv. No III 1341

There is preserved only one half-part of double mould of casting a loops. It has a rectangular shape, broken off at the bottom. On the work surface are engraved negative images of four loops with different size. In the middle of the two narrow sides are formed circular holes of the

pins, which are fixed the two parts of the mould. Such mould of XII–XIV century was found east of the Patriarchate of Tsarevets[1].

[1] **Ангелов, Н.** Към въпроса за развитието на занаятите в средновековния Търновград през XIII–XIV в. – В: Известия на исторически музей В. Търново, V, 1972, с. 56, обр. 6; **Българският средновековен град**. Технологии. София, 1995, с. 35, обр. 75.

Published: **Димова, В., С. Георгиева, В. Нешева и кол.** Средновековният Червен. Т. 1, София, 1985, с. 186, обр. 38.

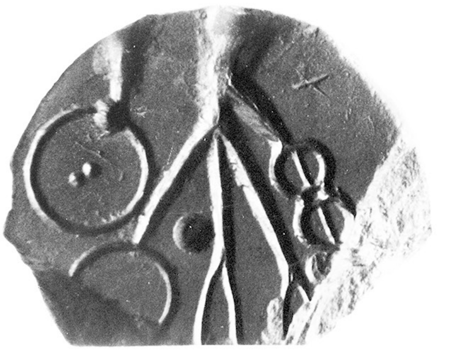

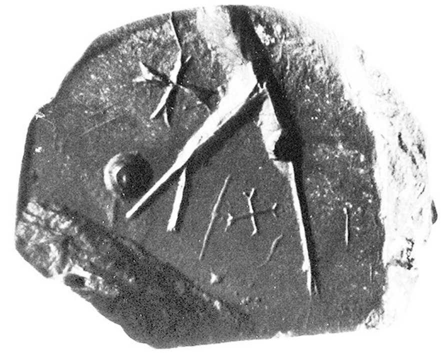

52. КАЛЪП ЗА НАКИТИ

България, XIII–XIV в.
Материал: мергел
Размери: дължина – 8,5 см, ширина – 6,7 см, дебелина – 2,1 см
Състояние: задоволително
Местонамиране: проучване на северозападния склон на Царевец през 1977 г.
НАИМ – БАН, Филиал Велико Търново, Инв. No 173

Част от многосъставна трапецовидна форма с права основа, заоблени страни и две работни повърхности. Върху тясната страна има кръгъл отвор за скрепване на продължението на формата. Върху едната работна повърхност са врязани гнездата на три предмета – две халки (едната незапазена изцяло) и ажурна украса (закопчалка), съставена от два кръга с правоъгълен свързващ елемент между тях. Към всяко изображение води леечен канал с фуниевидна форма при основата на калъпа. Едната халка и сложната украса се захранват от самостоятелни канали. Металът към втората халка постъпва от разклонение на цяла мрежа от канали, тръгващи от един основен вливен улей. Разклоненията продължават към втората част от тази страна на калъпа. Тя не е запазена и затова не могат да се установят останалите изображения, с които са завършвали отделните леечни канали. В средата на работната повърхност е пробит кръгъл отвор за металния щифт, свързващ тази част с другата половина на формата. Върху калъпа има плитко врязан знак Х, какъвто има и на тясната страна. Знакът е с технологично значение и показва мястото на свързване на отделните елементи от цялата многосъставна леярска форма. Калъпи за отливане на подобни предмети от XII–XIV в. са намерени в средновековния Мелник[1], Червен[2], крепостта при Цар Асен.

Върху втората плоскост е запазена част от мрежата от канали, тръгващи с фуниевидно разширение при основата. В края на каналите обаче, не са врязани изображения. Единствените такива са извън тези канали и са на кръстове с разцъфнали краища. Запазени са кръглите отвори за металните щифтове, свързващи двете половини на калъпа. Леярската форма от тази страна е останала недовършена, за което говори липсата на изображения в края на каналите. Вероятно обработката на тази повърхност е направена по-късно, когато се използва калъпа, но е останала незавършена, поради счупването на предмета или отказът на гравьора да използва и тази страна.

1. **Комитова, Ц.** Производство на накити в средновековния Мелник. – В: In honorem Ludmilae Donchevae-Petkovae. София, 2009, с. 477, обр. 5, 1.
2. **Димова, В., С. Георгиева, В. Нешева и кол.** Средновековният Червен. Т. 1, София, 1985, с. 186, обр. 38.

Литература: **Долмова-Лукановска, М.** За производството на средновековни накити в Царевград Търнов. – Археология, 4, 1979, с. 47–49, обр. 3–4; Археологически проучвания на Царевец. В. Търново, 2007, с. 122, Табл. XXXI, 1.

52. MOULD FOR ADORNEMNTS

Bulgaria, XIII–XIV century
Material: marl
Measures: 8,5 x 6,7 x 2,1 cm
State: satisfactory
Provenance: archaeological recearch on the northwest slope of Tsarevets in 1977
NIAM – BAS, Branch Veliko Tarnovo, Inv. No 173

A half-part of composite mould with trapezoidal shape and straight base, rounded sides and two working surfaces. On the narrow side has a round hole for fastening the extension of the format. On a work surface are cut nests of three items – two hools (one unsaved full) and openwork decoration (clasp) composed of two rounds with rectangular connecting element between them. Branches continue to the second part of this side of the mould. It is not preserved and therefore can not establish other images that have ended pour channels. On one surface of the mould has engraved a sign X. The sign is a technological significance shows the point in attachment of various components of the composite mould. Such items at the XII–XIV century were found in Melnik[1], Cherven[2], Tsar Asen fotress.

On the second surface is preserved part of the network of channels. At the end of the channels, however, are not incised images. Circular openings are preserved for metal pins connecting the two parts of the mould. This side remained unfinished and talking about the lack of images at the end of the channels. Probably this surface is made later, when the mould have been used and it has remained incomplete because of breaking the subject.

1. **Комитова, Ц.** Производство на накити в средновековния Мелник. – В: In honorem Ludmilae Donchevae-Petkovae. София, 2009, с. 477, обр. 5, 1.
2. **Димова, В., С. Георгиева, В. Нешева и кол.** Средновековният Червен. Т. 1, София, 1985, с. 186, обр. 38.

Published: **Долмова-Лукановска, М.** За производството на средновековни накити в Царевград Търнов. – Археология, 4, 1979, с. 47–49, обр. 3–4; Археологически проучвания на Царевец. В. Търново, 2007, с. 122, Табл. XXXI, 1.

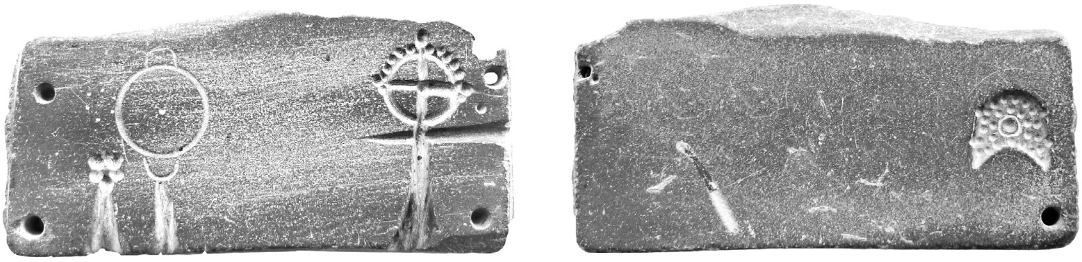

53. КАЛЪП ЗА НАКИТИ

България, XIII в.
Материал: шифер
Размери: дължина – 8,5 см, ширина – 4 см, дебелина – 1 см
Състояние: добро
Местонамиране: проучвания на средновековната крепост Акве калиде, Бургаски минерални бани през 2012 г.
РИМ – Бургас, Инв. No 39

Калъпът е двустранна част от многосъставна форма, останала недовършена. Представлява правоъгълна плочка, отчупена при една от дългите страни. Върху едната работна повърхност е нанесено врязано изображение на кръгла висулка (обеца) с вписан кръст и гранулация в долната половина на кръглото очертание. В двата края и в средата отдолу е врязана по една допълнителна гранула с по-големи размери от останалите, нанизани плътно по очертанието на полукръга. Средокръстието също е допълнително подчертано с подобен орнамент. Към изображението водят два леечни канала, пресичащи се перпендикулярно пред него. На мястото на пресичане леглото е допълнително вдълбано. Единият канал тръгва с фуниевидно разширение от края на тясната страна на калъпа, а другият е по-удължен и започва от дългата страна. Първият канал е за поставяне на телта, оформяща отвора на халката на висулката. До обецата е нанесено с пуансон допълнително кръгло легло с размерите на гранулите по очертанието, което няма връзка с изображението. Цялата композиция е съсредоточена в едната половина на калъпа.

В нейната противоположност е врязана малка висулка, съставена от пет свързани помежду си гранули, образуващи флорален орнамент. Към тях води леечен канал, тръгващ от края на широката страна. До него е нанесено очертанието на халка с център в средата и два по-малки полукръга (уши), разположени по оста на изображението. Последното е останало недовършено, както и леечният канал, прокаран от същата страна, подобно на останалите негативи в калъпа. В четирите ъгъла на плочката са пробити отвори, единият, от които вторично направен, след отчупването на първия. В тях са поставяни оловните щифтове, скрепящи двете части на двойния калъп. Само два от отворите са пробити до края на формата, което личи от обратната страна.

Върху нея е нанесено само едно изображение на подковообразна украса с гранулация по цялата повърхност. Страните са разчупени от по две гранули, излизащи симетрично извън контура на изображението. Средата е подчертана с умбо, нанесено с по-голяма замба, вписано в кръг. Към леглото на изображението не е прокаран леечен канал. Тази особеност, както и недовършената халка при първата страна доказват, че калъпът е останал недовършен и неупотребяван.

Подобни накити са отливани в калъпи, намерени при някои късносредновековни селища. Така например калъп за отливане на халки произхожда от крепостта Червен[1]. Върху работната повърхност са нанесени негативните изображения на четири халки с различен диаметър. Към всяка една от тях е издълбан леечен канал. Подобен калъп за отливане на халки е намерен източно от Патриаршията на Царевец и при крепостта Цар Асен[2]. Сходни на изображението върху втората страна на настоящия калъп са врязани в сложна орнаментална композиция при калъп от Стара Загора[3].

1. **Димова, В., С. Георгиева, В. Нешева и кол.** Средновековният Червен. Т. 1, София, 1985, с. 186, обр. 38.
2. **Ангелов, Н.** Към въпроса за развитието на занаятите в средновековния Търновград през XIII–XIV в. – В: Известия на исторически музей В. Търново, V, 1972, с. 56, обр. 6; **Българският средновековен град**. Технологии. София, 1995, с. 35, обр. 75.
3. **Българският средновековен град.** Технологии. София, 1995, с. 34, обр. 67.

Литература: **Дончева, С.**, **Ц. Дражева.** Два калъпа за накити от средновековната крепост Акве калиде – Терма, Бургаски минерални бани. – В: Сборник в памет на Цоня Дражева, (под печат).

53. MOULD FOR ADORNMENTS

Bulgaria, XIII century
Material: slate
Measures: 8,5 x 4 x 1 cm
State: well preserved
Provenance: recearch of the medieval fortress Akve Kalide, Bourgas in 2012
Burgas Museum, Inv. No 39

Mould is a part of bilateral composite device, left unfinished. On the one surface is engraved a round pendant (earring) with inscribed cross and granulation in the bottom half of the circular outline. At each end to the middle below were incised larger granules. The entire composition is concentrated in one half-part of the mould. In its opposite side is cuts small pendant with floral ornament. In the four corners of the plate there are lead pins, connecting two parts of the double mould.

Such ornaments are cast in moulds found in some late medieval settlements. For example, a moulds for casting loops come from Cherven[1], east of the Patriarchate of Tsarevets and Car Asen fortress[2]. Such image similar to the second side of the mould there is on a device of Stara Zagora[3].

1. **Димова, В., С. Георгиева, В. Нешева и кол.** Средновековният Червен. Т. 1, София, 1985, с. 186, обр. 38.
2. **Ангелов, Н.** Към въпроса за развитието на занаятите в средновековния Търновград през XIII–XIV в. – В: Известия на исторически музей В. Търново, V, 1972, с. 56, обр. 6; **Българският средновековен град**. Технологии. София, 1995, с. 35, обр. 75.
3. **Българският средновековен град.** Технологии. София, 1995, с. 34, обр. 67.

Published: **Дончева, С.**, **Ц. Дражева.** Два калъпа за накити от средновековната крепост Акве калиде – Терма, Бургаски минерални бани. – В: Сборник в памет на Цоня Дражева, (*under print*).

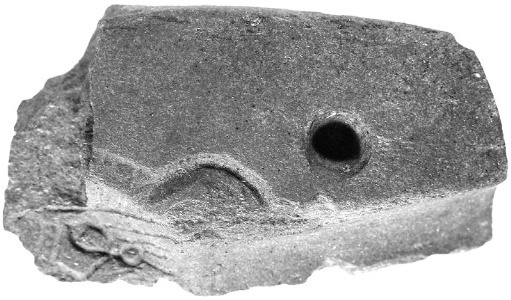

54. КАЛЪП ЗА НАКИТИ

България, XIII–XIV в.
Материал: мергел
Размери: диаметър – 7,6 см, дебелина – 2,6 см
Състояние: много добро
Местонамиране: проучвания на Трапезица през 2007 г.
НАИМ – БАН, В. Търново, Инв. No 5

Половина от двусъставен калъп за отливане на накити. Върху работната повърхност е врязано изображение на висулка с кръгло ухо за окачване и капковидно издължена форма под него. Запазена е част от леечния канал към него. В единия край на формата има пробит кръгъл отвор за свързване на двете половини на калъпа. Подобни висулки са използвани за украсата на диадеми, прочелници, наушници. Калъпи от същия период са известни от Кокони, а такива висулки – от Диногеция, Румъния[1].

1. **Dimitriu, L.** Der Mittelalterliche Schmuck des Unteren Donaugebietes im 11–15. Jahrhundert. Bucureşti, 2001, Taf. 58; 87, 13–14.

Литература: **непубликуван**

54. MOULD FOR ADORNMENTS

Bulgaria, XIII–XIV century
Material: marl
Measures: diameter – 7,6 cm, thickness – 2,6 cm
State: very-well preserved
Provenance: archaeological recearches in Trapezitza in 2007
NIAM – BAS, Branch Veliko Tarnovo, Inv. No 5

A half-part of two-side mould for casting a jewelry. On the work surface is engraved a circular pendant with elongated shape. There is preserved a pour channel to it. At one end of the form has a round hole of pin. Such pendants are used for decoration of tiaras, forehead decorations, earings. Moulds from the same period are known by Coconi and Dinogetsiya, Romania[1].

1. **Dimitriu, L.** Der Mittelalterliche Schmuck des Unteren Donaugebietes im 11–15. Jahrhundert. Bucureşti, 2001, Taf. 58; 87, 13–14.

Published: **unpublished**

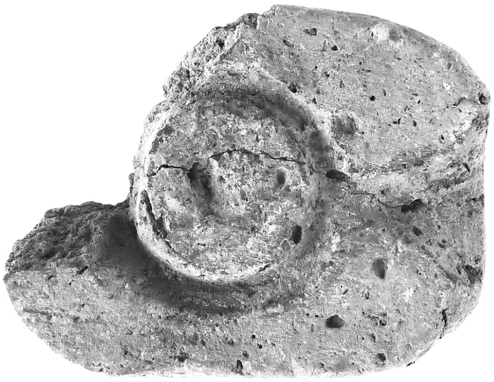

55. КАЛЪП ЗА ХАЛКИ

България, XII–XIV в.
Материал: глина
Размери: дължина – 4,9 см, ширина – 3,8 см, дебелина – 0,9 см
Състояние: добро
Местонамиране: проучвания на Шуменска крепост през 1974 г.
РИМ – Шумен, Средновековен отдел, Инв. No 12999

Половина от двусъставен калъп за отливане на халки с правоъгълна форма и заоблени ъгли. Върху работната повърхност е издълбано кръгло гнездо, към което води широк вливен канал, тръгващ от едната къса страна. Единият ъгъл е отчупен, а при останалите няма гнезда за щифтове. Доказателство, че предметът е част от двусъставна форма е леечният канал. Имайки предвид неголемия размер на калъпа е възможно е двете половини да са привързвани отвън.

Литература: **непубликуван**

55. MOULD FOR LOOPS

Bulgaria, XII–XIV century
Material: clay
Measures: 4,9 x 3,8 x 0,9 cm
State: well preserved
Provenance: archaeological recearch of Shumen fortress in 1974
Shumen Museum of History, Inv. No 12999

A half-part of double mould for casting a loops with rectangular shape and rounded corners. On the work surface is carved circular nest, which leads to wide flowing channel running from one short side. One corner is broken off, and the remaining corners there are not a holes of pins. A proof that the device is a part of double mould is a pour channel. Considering the rather small size of the mould is possible that two parts are attached outside.

Published**: unpublished**

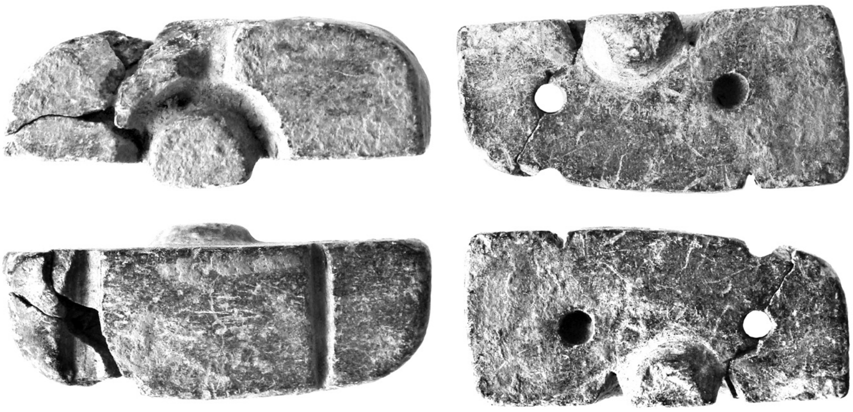

56. КАЛЪП ЗА ХАЛКИ

България, XII–XIV в.
Материал: мергел
Размери: дължина – 4 см, ширина – 1,2 см, дебелина – 1,7 см
Състояние: задоволително
Местонамиране: неизвестно
частна колекция

Част от многосъставен калъп с форма на паралелепипед. Встрани има два кръгли отвора за щифтовете, свързващи елементите на калъпа. При обратната страна на запазената част има улеи с полуцилиндрично сечение, служещи за неподвижното закрепване на цялата форма. Върху лицевата повърхност е запазено кръгло очертание на халка, към което води издълбан фуниевиден канал за вливане на разтопения метал. Вероятно освен халки са отливани и други предмети, което се предполага от многосъставната форма.

Литература: **S. Doncheva, N. Nikolov.** Moulding Practice in Bulgaria at the Middle Ages. – In: Archeologia mileniului I p. Chr. II. Interferenţe culturale la Dunărea de Jos. Bucureşti, 2011, p. 307, obr. 6.

56. MOULD FOR LOOPS

Bulgaria, XII–XIV century
Material: marl
Measures*:* 4 x 1,2 x 1,7 cm
State: satisfactory
Provenance: unknown
private collection

A part of composite mould with two round holes of pins used to connect the separate elements. On the front surface is preserved circular outline of loop and carved funnel-shaped channel of molten metal. Probably other subjects are poured, too.

Published: **S. Doncheva, N. Nikolov.** Moulding Practice in Bulgaria at the Middle Ages. – In: Archeologia mileniului I p. Chr. II. Interferenţe culturale la Dunărea de Jos. Bucureşti, 2011, p. 307, obr. 6.

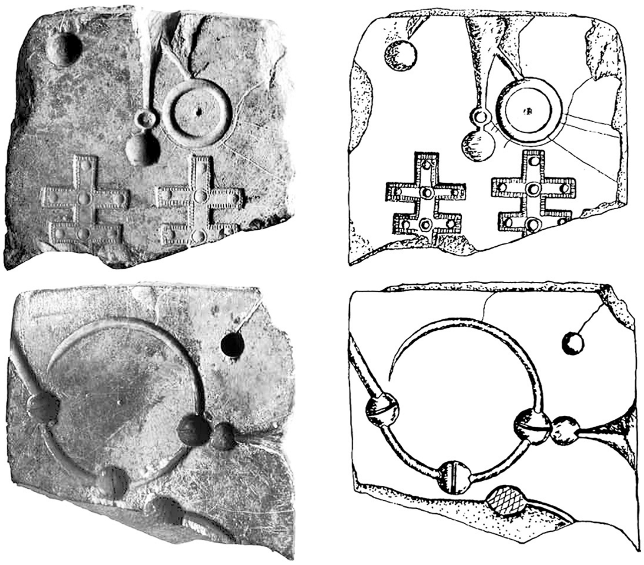

57. КАЛЪП ЗА КРЪСТОВЕ И НАКИТИ

България, началото на XIII в.
Материал: мергел
Размери: дължина – 6,5 см, ширина – 7 см, дебелина – 2 см
Състояние: много добро
Местонамиране: проучвания на занаятчийски комплекс южно от църквата „Св. Никола“ при „Славова крепост“ до Мелник
РИМ – Благоевград

Калъпът представлява двустранна част от многосъставна форма, отчупена в долния край. И двете работни плоскости са с добре загладени повърхности. Затварянето на всяка една от тях е ставало чрез друга форма, посредством метални (оловни) щифтове, поставени в предварително подготвените гнезда[1]. Те са осигурявали неподвижност на частите, намалявали са времето за допълнителна доработка на отливките и са подобрявали качеството на готовите изделия. Запазени са две гнезда за щифтове, съответно на всяка една от страните. Върху едната повърхност са врязани негативните изображения на четири предмета – сферично копче с петлик, халка за пръстен и два еднакви кръста. Те се състоят от едно вертикално и две успоредни напречни рамена, едното от които е леко скъсено. Долните части от кръстовете не са запазени. Средокръстията и краищата на раменете са маркирани с кръгли вдълбани орнаменти, средните от които са ограничени с тънка врязана линия. По очертанието на двете изображения върви пояс от успоредни насечки.

Запазен е само един улей за вливане на разтопения метал, прекаран от страничната плоскост до копчето. Към пръстена води друг канал, който се разклонява от първия. Леечните канали към двата кръста не са запазени, но очевидно са съществували, поради липсата на прокарани канали към тях от другите изображения. Така всеки негатив, оформен в работната повърхност се е захранвал с метал от отделен леечен канал. Покрай долната половина на халката е врязана тънка линия, пресечена с по три къси и по-дълги линии, насочени към ръба на калъпа. Тези линии са служели за отвеждане на горещите газове и въздуха от разтопения метал, за да се избегнат шуплите върху отливката[2].

Обратната страна на калъпа е служела за отливане на наушници – отворени халки с нанизани на равни разстояния в долната им половина три сферични топчета. По средата на всяко е нанесена релефна линия. В долния край са запазени гнездата на част от друга обеца – кръжилото с една от полусферите, защрихована с мрежест орнамент. Една такава обеца е намерена при проучването на жилищната кула в северозападната част на т. нар. Малко укрепление на Славова крепост в Мелник[3]. Този вид наушници с нанизи са широко разпространени в късното средновековие не само у нас, но и в цяла Европа[4]. При втората повърхност са запазени два леечни канала, единият с уширение, което не е свързано с основната форма на наушника и е използвано за получаването на плътни топчета метал.

1. **Рыбаков, Б.** Ремесло Древней Руси. М-Л., 1948, с. 260; **Крымина, М.** Литейные форми из Золотоордынских городов Нижнего Повольжя. – СА, 3, 1977, 249–266.
2. **Василев, В.** Бронзови леярски форми за накити. – В: Приноси към българската археология, II, София, 1993, 137–141.
3. **Комитова, Ц.** Производство на накити в средновековния Мелник. – В: In honorem Ludmilae Donchevae-Petkovae. София, 2009, с. 474.
4. **Гатев, П.** Накити от погребения от XI–XII в. – Археология, 1, 1977, 30–46 и пос. лит.; **Павлова, В.** Съкровищата на Средновековна България. Каталог на изложба. Варна, 2007.

Литература: **Комитова, Ц.** Производство на накити в средновековния Мелник. – В: In honorem Ludmilae Donchevae-Petkovae. София, 2009, с. 477, обр. 5, 1.

57. MOULD FOR ADORNEMNTS AND CROSSES

Bulgaria, the beginning of the XIII century
Material: marl
Measures: 6,5 x 7 x 2 cm
State: very-well preserved
Provenance: studies of craft complex south of St. Nicholaos church in Slavova fortress in Melnik
Blagoevgrad Museum

The mould is a half-part of double composite device, broken off at the bottom. Both surfaces are very-well polished. The closure of any one of them was achieved by means of metal (lead) pins[1]. On one side are cut four subjects – a spherical button with tabbet, loop to ring and two identical crosses. Any negative images on the working surface is supplied with metal in separate channels. Along them is incised thin line to avoid a hot gases and the air from the molten metal[2].

The reverse side of the mould served for casting an earrings with open loop. One such earring was found in the study of the residential tower in the northwestern part of the Slavova fortress in Melnik[3]. This kind of adornments are widespread in the late Middle Ages not only in Bulgaria, but throughout Europe[4].

1. **Рыбаков, Б.** Ремесло Древней Руси. М-Л., 1948, с. 260; **Крымина, М.** Литейные форми из Золотоордынских городов Нижнего Повольжя. – СА, 3, 1977, 249–266.
2. **Василев, В.** Бронзови леярски форми за накити. – В: Приноси към българската археология, II, София, 1993, 137–141.
3. **Комитова, Ц.** Производство на накити в средновековния Мелник. – В: In honorem Ludmilae Donchevae-Petkovae. София, 2009, с. 474.

4. **Гатев, П.** Накити от погребения от XI–XII в. – Археология, 1, 1977, 30–46 и пос. лит.; **Павлова, В.** Съкровищата на Средновековна България. Каталог на изложба. Варна, 2007.

Published: **Комитова, Ц.** Производство на накити в средновековния Мелник. – В: In honorem Ludmilae Donchevae-Petkovae. София, 2009, с. 477, обр. 5, 1.

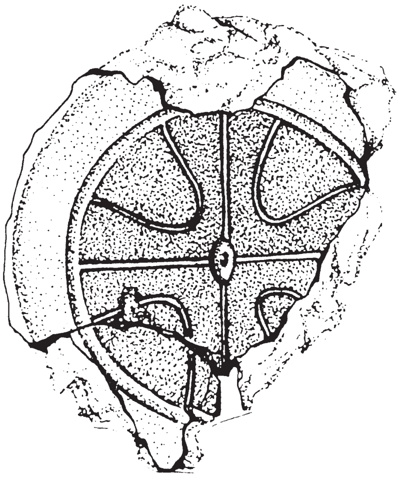

58. КАЛЪП ЗА КРЪСТОВЕ

България, XII–XIV в.
Материал: мергел
Размери: дължина – 12,30 см, ширина – 11,7 см, дебелина – 1,8 см
Състояние: добро
Местонамиране: проучвания на западното подножие на хълма Момина крепост, Велико Търново през 1991 г.
РИМ – Велико Търново

Половина от двусъставна форма с нарушени очертания. Обработена е само едната повърхност с кръгло гнездо (диаметър 0,10 м) за отливане на медалиони с равнораменни кръстове вписани в кръг. Кръстът е с разширяващи се в края рамене, подчертани с прави перпендикулярни линии в средата и с релефни „U" контури в тях – тип, известен като „кръст с гамадиони", наподобяващ гръцката буква „γ"[1]. Контурите достигат до периферията на врязаното изображение във всяко кръстно рамо. Бордът около негативното изображение е с 0,5 см по-висок от него и е с добре огладена повърхност, за осъществяване на плътна връзка с другата незапазена част от калъпа. Следи от улей, оформен за наливането на разтопения метал в процеса на леене, са запазени единствено към едно от рамената на врязания кръст. Каналът е добре загладен, както и цялото гнездо с гравирания кръст. Такова оглаждане е важно технологично изискване при направата и допълнителното оформяне на калъпите, като задължително условие, гарантиращо тънколивкостта на разтопения метал[2]. Отвори за щифтове, фиксиращи двете половини на калъпа не са запазени в оцелялата част от калъпа, но такива задължително са съществували.

Готовото изделие представлява кръгъл медальон с плитък релеф на равнораменен кръст с разширяващи се плавно рамена, подчертани с четири гамадиона. Подобни по орнаментация са оловните медалиони от ранното средновековие (IX–X в.), намерени предимно в североизточните части на страната (с. Топола, Добричко, с. Окорш, Силистренско, околностите на Плиска, Шумен, Разград и др.)[3]. В централната част на изображението има равнораменен кръст с релефен ръб по периферията или пояс от коси насечки. Върху обратната страна обикновено е нанесен равнораменен кръст или соларно изображение. През късния период подобни медалиони започват да се отливат от бронз и благородни метали. Такива пандантиви, отнесени към средата на XII в., произхождат от Новгород[4].

Каменният калъп, намерен в Търново доказва, че по същото време подобна практика е съществувала и в България. Настоящият калъп обаче, не е бил предназначен за отливането на пандантиви. Големият размер на кръста (0,10 м) предполага, че получените отливки са използвани за украса (висулки) на поликандилиони – свещници, окачвани на таваните в храмовете.

1. **Дончева, С.** Медалиони от Средновековна България. В. Търново, 2007, с. 31, обр. 19.
2. **Калев, Л., Х. Кортенски, Щ. Стоянов.** Механична технология. София, 1971, с. 197.
3. **Дончева, С.** Пос. съч., с. 309, Таб. CXLVII, 1–5; с. 310, Таб. CXLVIII, 6–9; с. 311, Таб. CXLIX, 10–12; с. 312, Таб. CL, 13–17.
4. **Седова, М.** Ювелирные изделия Древнего Новгорода (X–XV вв.). Москва, 1981, с. 40, рис. 14, 3.

Литература: **Робов, М**. Каменен калъп за равнораменни кръстове. – ИИМВТ, XIII, 1998, 126–131.

58. MOULD FOR CROSSES

Bulgaria, XII–XIV century
Material: marl
Measures: 12,30 x 11,7 x 1,8 cm
State: well-preserved
Provenance: archaeological recearch of the western part of Momina fortress in Veliko Tarnovo in 1991
Veliko Tarnovo Museum

A half-part of double device with damaged lines. Treated is only one surface for medallions casting with equal arms and cross inscribed in a circle – type known as "cross with gamadions" resembling the greek letter "γ"[1]. Traces of the channel for the pouring of molten metal are preserved exclusively to one arm of the cross[2].

Such ornaments there are on the lead medallions from early Middle Ages (IX–X century) found primarily in the northeastern parts of Bulgaria (settlements Topola, Okorsh, Pliska, Shumen, Razgrad, etc.)[3]. In the late period such medallions began to cast in bronze and precious metals. Such pendants relative to the middle of the XII century come from Novgorod[4]. Stone mould found in Turnovo proves that at the same time, such a practice existed in Bulgaria, too. This mould, however, was not intended for the casting of pendant. The large size of the cross (0,10 m) suggests that the castings are used for decoration of polikandilions – candles suspended on the ceiling in temples.

1. **Дончева, С.** Медалиони от Средновековна България. В. Търново, 2007, с. 31, обр. 19.
2. **Калев, Л., Х. Кортенски, Щ. Стоянов.** Механична технология. София, 1971, с. 197.
3. **Дончева, С.** Пос. съч., с. 309, Таб. CXLVII, 1–5; с. 310, Таб. CXLVIII, 6–9; с. 311, Таб. CXLIX, 10–12; с. 312, Таб. CL, 13–17.
4. **Седова, М.** Ювелирные изделия Древнего Новгорода (X–XV вв.). Москва, 1981, с. 40, рис. 14,3.

Published: **Робов, М**. Каменен калъп за равнораменни кръстове. – ИИМВТ, XIII, 1998, 126–131.

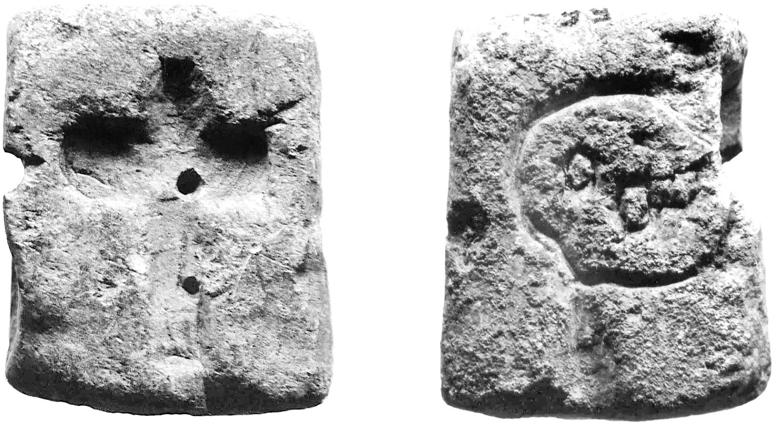

59. КАЛЪП ЗА КРЪСТОВЕ И УКРАСИ

България, XII–XIV в.
Материал: мергел
Размери: дължина – 5,2 см, ширина – 4 см, дебелина – 3,2 см
Състояние: добро
Местонамиране: проучвания на Шуменска крепост през 1978 г.
РИМ – Шумен, Средновековен отдел, инв. No 17209

Част от многосъставен калъп с две запазени работни повърхности с форма на паралелепипед. Върху едната страна е врязан кръст с издължено долно рамо и горна част със заоблени рамена във форма на трилистник. На дъното има два отвора с различен диаметър, вероятно за щифтовете, служещи за прикрепването на готовия предмет към дадена повърхност. Отливката е била едностранна, защото липсват леечни канали. Металът е бил наливан директно в оформеното гнездо. Върху другата страна е врязана халка с кръгли орнаменти в средата и триъгълно загладено поле в края. Срещуположно е издълбан леечен канал, откъдето е постъпвал разтопения метал. Това показва, че калъпът е многосъставен. В средата на двете надлъжни страни са пробити кръгли отвори за поставянето на метални щифтове, свързващи отделните части. Нагорещените газове са поемани от порестата структура на камъка.

Подобни украси са известни от повечето проучени късносредновековни центрове[1].

[1] **Ангелов, Н.** Към въпроса за развитието на занаятите в средновековния Търновград през XIII–XIV в. – В: Известия на исторически музей В. Търново, V, 1972, с. 56, обр. 6; **Българският средновековен град**. Технологии. София, 1995, с. 35, обр. 75; **Димова, В., С. Георгиева, В. Нешева и кол.** Средновековният Червен. Т. 1, София, 1985, с. 186, обр. 38; **Комитова, Ц.** Производство на накити в средновековния Мелник. – В: In honorem Ludmilae Donchevae-Petkovae. София, 2009, с. 477, обр. 5, 1.

Литература: **Дончева, С.** Калъпи за метални предмети и украси от Шуменската крепост (XII–XIV в.). – ИИМШ, Т. XIV, 2008, с. 60, обр. 2а-б.

59. MOULD FOR ADORNMENTS AND CROSSES

Bulgaria, XII–XIV century
Material: marl
Measures: 5,2 x 4 x 3,2 cm
State: very-well preserved
Provenance: archaeological recearch of Shumen Fortress in 1978
Shumen, Museum of History, Inv. No 17209

A half-part of composite mould with two preserved work surfaces and cubical shape. On one side is engraved a cross with elongated lower arm and top with rounded shoulders of trefoil. There was one-sided casting because no pour channels. The metal was pouring directly into a nest. On the other side is inscribed ring with round ornaments in the middle and smoother triangular field at the end. Opposite is carved pour channel where molten metal has done. This shows that the mould is a comosite device. In the middle of the two longitudinal sides are drilled round holes of metal pins connecting the individual parts. Hot gases are absorbed by the porous structure of the stone.

Such decorations are known by most studied in late medieval places[1].

[1] **Ангелов, Н.** Към въпроса за развитието на занаятите в средновековния Търновград през XIII–XIV в. – В: Известия на исторически музей В. Търново, V, 1972, с. 56, обр. 6; **Българският средновековен град**. Технологии. София, 1995, с. 35, обр. 75; **Димова, В., С. Георгиева, В. Нешева и кол.** Средновековният Червен. Т. 1, София, 1985, с. 186, обр. 38; **Комитова, Ц.** Производство на накити в средновековния Мелник. – В: In honorem Ludmilae Donchevae-Petkovae. София, 2009, с. 477, обр. 5, 1.

Published: **Дончева, С.** Калъпи за метални предмети и украси от Шуменската крепост (XII–XIV в.). – ИИМШ, Т. XIV, 2008, с. 60, обр. 2а-б.

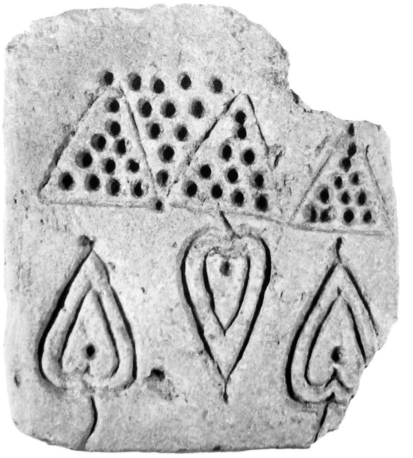

60. КАЛЪП ЗА УКРАСИ

България, XII–XIV в.
Материал: глина
Размери: дължина – 16,2 см, ширина – 12,5 см, дебелина – 2,2 см
Състояние: добро
Местонамиране: Шуменско плато
частна колекция

Едностранен едносъставен калъп за отливане на два вида украси. Върху работната повърхност са врязани в меката глина три ажурни висулки със сърцевидна форма. В средата на формите – врязан канал за оформяне на ухо за окачване. Останалата част от калъпа е заета от триъгълни полета със симетрично разположени кръгли отвори за отливане на гранули и пластини с такива.

Литература: **непубликуван**

60. MOULD FOR ADORNMENTS

Bulgaria, XII – XIV century
Material: clay
Measures: 16,2 x 12,5 x 2,2 cm
State: well preserved
Provenance: the Shumen Plateau
private collection

An one-piece mould for casting of two types of decorations. On the work surface is carved three openwork heart-shaped pendants. In the middle of the forms there are loops. The rest of the mould is filled by triangular fields with symmetrically arranged circular ornamnets – granules and such plates.

Published: **unpublished**

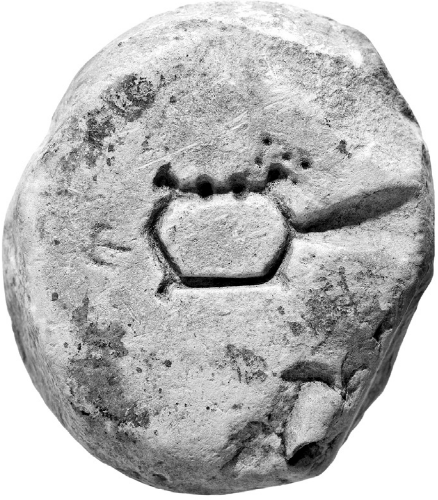

61. КАЛЪП ЗА ТОКИ

България, XIII–XIV в.
Материал: мергел
Размери: дължина – 16,2 см, ширина – 12,5 см, дебелина – 2,2 см
Състояние: много добро
Местонамиране: с. Кичево, Варненско
РИМ – Варна, Инв. No 5637

Част от двусъставен калъп за отливане на лировидни токи. Изображението е врязано в работната страна на калъпа и се състои от пъпковидни орнаменти в края и по опорната страна за езика. Късите страни са извити, с лека чупка в средата. До него, вляво е нанесена буквата „Т“, което вероятно е знак за собственост. Получаваните отливки имат полусферично сечение с равна основа. Готовата опорна рама е закрепвана шарнирно към правоъгълни метални пластини с релефни изображения, получени след изчукване върху бронзови матрици. Някои са украсени и с врязани мотиви, нанесени с резец. Повечето от токите са отлети от сребърна сплав с позлата отгоре[1].

[1] **Павлова, В.** Съкровищата на Средновековна България. Каталог на изложба. Варна, 2007, с. 47, обр. 5.11; с. 53, обр. 8.6; **Doncheva, S.** A Silver Gilded Belt from 13th – 14th Century. – In: Archaeologia Bulgarica, X, 2006, 1, 65–76 и пос. лит.

Литература: **Павлова, В.** Колан от XIV в., открит до с. Кичево, Варненско. – В: AMV VIII-1. Terra Antiqua Balcanica et Mediterranea. Сб. В чест на А. Минчев. Варна, 2011, с. 473, обр. 13.

61. MOULD FOR BUCKLES

Bulgaria, XIII–XIV century
Material: marl
Measures: 16,2 x 12,5 x 2,2 cm
State: very-well preserved

Provenance: Kichevo village, Varna district
Varna, Regional Museum of History, Inv. No 5637

A half-part of double mould of casting buckles. The image is incised on the working surface of the mould and consists of circular ornaments at the end of the base and a side supporting a tong. The short sides are curved, with a slight bend in the middle. Beside the image a letter "T" is engraved. This is probably a sign of ownership. Castings have received hemispherical section with a flat base. Most buckles are cast in silver alloy with gilding[1].

[1] **Павлова, В.** Съкровищата на Средновековна България. Каталог на изложба. Варна, 2007, с. 47, обр. 5.11; с. 53, обр. 8.6; **Doncheva, S.** A Silver Gilded Belt from 13th – 14th Century. – In: Archaeologia Bulgarica, X, 2006, 1, 65–76 и пос. лит.

Published: **Павлова, В.** Колан от XIV в., открит до с. Кичево, Варненско. – В: AMV VIII-1. Terra Antiqua Balcanica et Mediterranea. Сб. В чест на А. Минчев. Варна, 2011, с. 473, обр. 13.

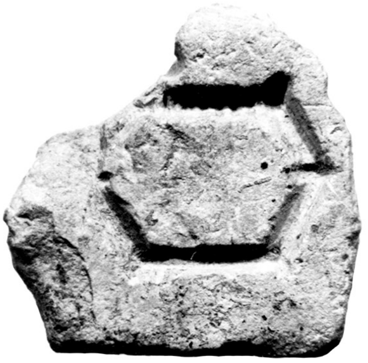

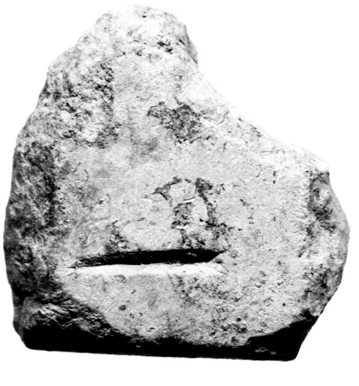

62. КАЛЪП ЗА ТОКИ

Материал: мергел
Размери: дължина – 4,8 см, ширина – 4,7 см, дебелина – 1,7 см
Състояние: добро
Местонамиране: проучвания на източна крепостна стена и квартал при Френкхисарската порта на Царевец, Търново през 1982–1985 г.
НАИМ – БАН, Филиал Велико Търново, Инв. No 101

Половина от двусъставен калъп с неправилна отчупена форма за отливане на лировидни токи. Отпред негативът е пластично оформен с пъпковидни орнаменти в края и релефни дъгички между тях. Късите страни са извити дъговидно. Получаваните отливки са едностранни с полусферично сечение с равна основа. Готовата опорна рама е закрепвана шарнирно към правоъгълни плочки с релефни или врязани орнаменти по тях. Напоследък станаха известни няколко коланни гарнитури с подобни лировидни токи. Повечето са отлети от сребърна сплав, върху която е нанесена позлата[1]. Има и такива от злато, като токата намерена (заедно с накрайник и апликация), на хълма Царевец в насипа на разрушен гроб в притвора на Дворцовата църква[2]. Разпространени са били токите, отлети от бронз, каквато произхожда от мястото, където е намерен калъпа[3].

1. **Павлова, В.** Съкровищата на Средновековна България. Каталог на изложба. Варна, 2007, с. 47, обр. 5.11; с. 53, обр. 8.6; **Doncheva, S.** A Silver Gilded Belt from 13th – 14th Century. – In: Archaeologia Bulgarica, X, 2006, 1, 65–76 и пос. лит.
2. **Георгиева, С.** Коланни украси от двореца на Царевец в Трново. – Археология, 2, 1964, 38–41; Накити и части от тъкани от двореца на Царевец. – В: Царевград Търнов. София, 1974, 393–414; **Павлова, В.** Пос. съч., с. 28, обр. 2.14.1.
3. **Долмова-Лукановска, М.** Златарството в Търнов. – В: Културата на Средновековния Търнов. София, 1985, с. 91, Табл. III, 4.

Литература: **Долмова-Лукановска, М.** Златарството в Търнов. – В: Културата на Средновековния Търнов. София, 1985, с. 91, Табл. III, 1; Археологически проучвания на Царевец. В. Търново, 2007, с. 330, Табл. XX, 1а-б.

62. MOULD FOR BUCKLES

Bulgaria, XIV century
Material: marl
Measures: 4,8 x 4,7 x 1,7 cm
State: well preserved
Provenance: archaeological recearch of the eastern wall and neighborhood of Tsarevets in Veliko Tarnovo in 1982–1985
NIAM – BAS, Branch Veliko Tarnovo, Inv. No 101

A half-part of double mould with irregular shap of buckles casting. Image is plastically formed with round ornaments at the end and relief bends between them. Castings have a hemispherical section and a flat base. Finished support frame is hinged to the rectangular tiles of belts with embossed or engraved ornaments on them. Recently become aware of several belt mountings with such buckles. Most are cast in silver alloy with gilding[1]. There are those of gold, as the buckle found in Tsarevets in ruined tomb in the narthex of the Palace church[2]. There were widespread buckles which cast in bronze, whatever comes from the place where the mould was found[3].

1. **Павлова, В.** Съкровищата на Средновековна България. Каталог на изложба. Варна, 2007, с. 47, обр. 5.11; с. 53, обр. 8.6; **Doncheva, S.** A Silver Gilded Belt from 13th – 14th Century. – In: Archaeologia Bulgarica, X, 2006, 1, 65–76 и пос. лит.
2. **Георгиева, С.** Коланни украси от двореца на Царевец в Търново. – Археология, 2, 1964, 38–41; Накити и части от тъкани от двореца на Царевец. – В: Царевград Търнов. София, 1974, 393–414; **Павлова, В.** Пос. съч., с. 28, обр. 2.14.1.
3. **Долмова-Лукановска, М.** Златарството в Търнов. – В: Културата на Средновековния Търнов. София, 1985, с. 91, Табл. III, 4.

Published: **Долмова-Лукановска, М.** Златарството в Търнов. – В: Културата на Средновековния Търнов. София, 1985, с. 91, Табл. III, 1; Археологически проучвания на Царевец. В. Търново, 2007, с. 330, Табл. XX, 1а-б.

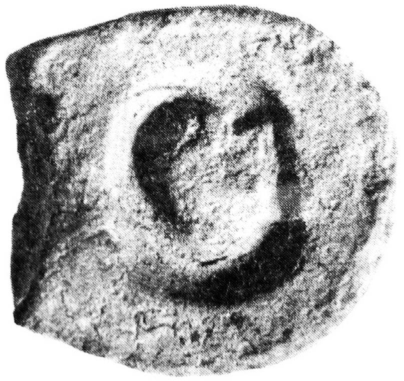

63. КАЛЪП ЗА ТОКИ

България, XII–XIV в.
Материал: глина
Размери: дължина – 9,5 см, ширина – 8,5 см
Състояние: задоволително
Местонамиране: проучвания на крепостта Кракра в Перник
РИМ – Перник

Калъпът е едностранен едносъставен с неправилна подковообразна форма, отчупена в единия край. Върху лицевата страна е издълбано изображението на овална тока. Калъпът е предназначен за отливането на метални токи. Подобни железни токи са открити при проучванията на крепостта в Перник, Червен, Шуменската крепост и др.[1]. Това е един от най-широко разпространените типове токи през цялото средновековие.

1. **Чангова, Й.** Перник. Т. III, Крепостта Перник VIII–XIV в. София, 1992, с. 143, обр. 130, 3, 7; с. 187, обр. 175, 2; **Антонова, В.** Шумен и Шуменската крепост. Шумен, 1995, обр. 86, 17; **Димова, В., С. Георгиева, В. Нешева и кол.** Средновековният Червен. Т. 1, София, 1985, с. 194, обр. 56д.

Литература: **Чангова, Й.** Перник. Т. III, Крепостта Перник VIII–XIV в. София, 1992, с. 36, обр. 8.

63. MOULD FOR BUCKLES

Bulgaria, XII–XIV century
Material: clay
Measures: 9,5 x 8,5 cm
State: satisfactory
Provenance: archaeological recearch of the Krakra fortress in Pernik
Pernik Museum

The mould is a one-piece with irregular shape, broken off at one end. On the surface was carved image of oval buckle. The mould is intended for casting of metal buckles. Such iron buckles were found during recearch of the Pernik fortress, Cerven, Shumen Fortress and other places[1]. This is one of the most widespread types buckles in the Middle Ages.

1. **Чангова, Й.** Перник. Т. III, Крепостта Перник VIII–XIV в. София, 1992, с. 143, обр. 130, 3, 7; с. 187, обр. 175, 2; **Антонова, В.** Шумен и Шуменската крепост. Шумен, 1995, обр. 86, 17; **Димова, В., С. Георгиева, В. Нешева и кол.** Средновековният Червен. Т. 1, София, 1985, с. 194, обр. 56д.

Published: **Чангова, Й.** Перник. Т. III, Крепостта Перник VIII–XIV в. София, 1992, с. 36, обр. 8.

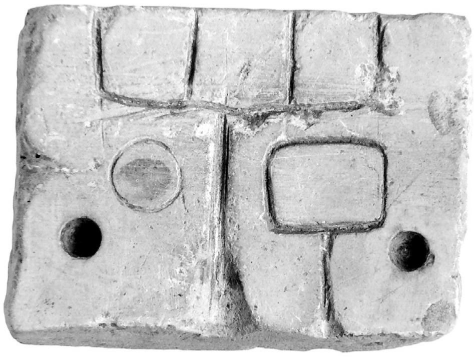

64. КАЛЪП ЗА НАКИТИ

България, XIII–XIV в.
Материал: мергел
Размери: дължина – 6,2 см, ширина – 4,6 см, дебелина – 2 см
Състояние: добро
Местонамиране: проучвания при терасата източно от Патриаршията на Царевец през 1966 г.
РИМ – Велико Търново, Инв. No 151c

Част от многосъставен калъп с правоъгълна форма и загладена работна повърхност, върху която са врязани две негативни изображения. Едното е на правоъгълна тока (1,7/1,3 см), към която води леечен канал от горния край на калъпа. Другото е на халка (диаметър 0,9 см) с плитко вкопаване и нарушено очертание, леечният канал към която е останал недовършен. Централната част на полето е заета от мрежа от вливни канали, а не е изображение на друг предмет, както се приема в първоначалните публикации (вж. пос. лит.). По леечните канали металът е запълвал гнездата на нови предмети, останали в незапазената долна част на калъпа. Разтопената маса е тръгвала от централен широк улей с фуниевидна форма, който по-надолу се разклонява на четири успоредно издълбани канала.

В двата ъгъла на запазената страна са пробити кръгли отвори за металните щифтове, скрепящи двете срещуположни части на калъпа. Цялата форма е била многосъставна и се е състояла от четири части, свързвани две по две една срещу друга и по дължина. Подобна част от такъв калъп е намерена на Шуменска крепост, където е запазен централният улей в горната част на калъпа и разклонението от пет успоредни вливни канала[1]. Освен кръглите гнезда за щифтовете в двата ъгъла на лицевата повърхност, тук са запазени и отворите, пробити в тясната страна на калъпа, с помощта на които е ставало свързването на отделните елементи на многосъставната леярска форма. Разгледаната подобна част от такъв калъп обаче, е останала недовършена, което се потвърждава както от липсата на отвори при тясната страна, така и от недовършения вливен канал до халката по-горе.

---

1. **Дончева, С.** Калъпи за метални предмети и украси от Шуменската крепост (XII–XIV). – ИИМШ, XIV, 2008, с. 60, обр. 4а-б.

Литература: **Ангелов, Н**. Към въпроса за развитието на занаятите в средновековния Търновград през XIII–XIV в. – ИИМВТ, V, 1972, с. 55–56, обр. 6; **Долмова-Лу-**

кановска, М. За производството на средновековни накити в Царевград Търнов. – Археология, 4, 1979, с. 47, обр. 2; **Българският средновековен град.** Технологии. София, 1995, с. 35, обр. 75.

64. MOULD FOR ADORNMENTS

Bulgaria, XIII–XIV century
Material: marl
Measures: 6,2 x 4,6 x 2 cm
State: well preserved
Provenance: archaeological recearch on the east terrace of the Patriarchate of Tsarevets in 1966
Veliko Tarnovo Museum, Inv. No 151c

A part of composite mould having a rectangular shape and smoothed working surface. On it are engraved two images. First one is a rectangular buckle with pour channel from the upper end of the mould. The other one is a ring with broken outline. The central part of the field is occupied by a network of channels and there is not of image of object.

In two corners of the side are preserved drilled circular holes for metal pins of connection of two opposite parts of the mould. The whole device is multiparticulate and consisted of four parts, two by two connected opposite each other.

Such part of mould is found in the Shoumen fortress[1].

[1] **Дончева, С.** Калъпи за метални предмети и украси от Шуменската крепост (XII–XIV). – ИИМШ, XIV, 2008, с. 60, обр. 4а-б.

Published: **Ангелов, Н**. Към въпроса за развитието на занаятите в средновековния Търновград през XIII–XIV в. – ИИМВТ, V, 1972, с. 55–56, обр. 6; **Долмова-Лукановска, М.** За производството на средновековни накити в Царевград Търнов. – Археология, 4, 1979, с. 47, обр. 2; **Българският средновековен град.** Технологии. София, 1995, с. 35, обр. 75.

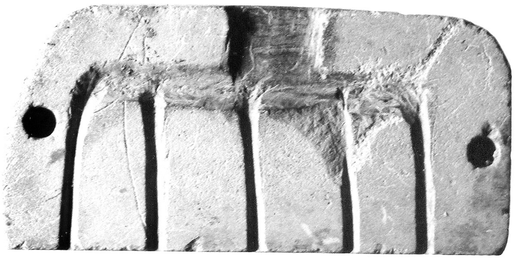

65. КАЛЪП

България, XII–XIV в.
Материал: мергел
Размери: дължина – 7,7 см, ширина – 3,8 см, дебелина – 2,2 см
Състояние: добро
Местонамиране: проучвания на Шуменска крепост през 1978 г.
РИМ – Шумен, Средновековен отдел, неинвентиран

Част от многосъставен двустранен калъп с форма на паралелепипед. Запазена е само горната част с централния, разположен в средата широк вливен канал и тръгващите от него улеи, които са отвеждали разтопения метал към изрязаните в негатив форми. В края на късите страни има по един кръгъл отвор, който е служел за плътното свързване на двете части на калъпа преди наливането на метала. Такива кръгли отвори са пробити и на тясната страна, което показва, че това е елемент от многосъставен калъп. Подобна форма е открита и при проучвания на Патриаршията на Царевец в Търново[1].

[1] **Ангелов, Н**. Към въпроса за развитието на занаятите в средновековния Търновград през XIII–XIV в. – ИИМВТ, V, 1972, с. 55–56, обр. 6; **Долмова-Лукановска, М.** За производството на средновековни накити в Царевград Търнов. – Археология, 4, 1979, с. 47, обр. 2; **Българският средновековен град.** Технологии. София, 1995, с. 35, обр. 75.

Литература: **Дончева, С.** Калъпи за метални предмети и украси от Шуменската крепост (XII–XIV в.). – ИИМШ, Т. XIV, 2008, с. 62, обр. 4а-б.

5. MOULD

Bulgaria, XII–XIV century
Material: marl
Measures: 7,7 x 3,8 x 2,2 cm
State: well preserved
Provenance: archaeological recearch of Shumen Fortress in 1978
Shumen, Museum of History

Part of a composite mould with a parallelepiped shape. It is preserved only upper part of the central channel and chanels to it. At the end of the short sides has a round holes, which are connected two parts of the mould. Holes are drilled on the narrow side of the mould too, which indicate that this is a component part of device. Such form is found in studies of the Patriarchate of Tsarevets in Tarnovo[1].

1. **Ангелов, Н**. Към въпроса за развитието на занаятите в средновековния Търновград през XIII–XIV в. – ИИМВТ, V, 1972, с. 55–56, обр. 6; **Долмова-Лукановска, М.** За производството на средновековни накити в Царевград Търнов. – Археология, 4, 1979, с. 47, обр. 2; **Българският средновековен град.** Технологии. София, 1995, с. 35, обр. 75.

Published: **Дончева, С.** Калъпи за метални предмети и украси от Шуменската крепост (XII–XIV в.). – ИИМШ, Т. XIV, 2008, с. 62, обр. 4а-б.

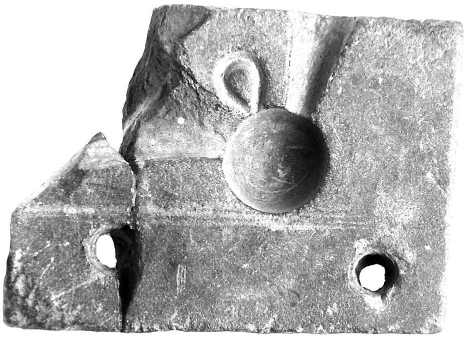

66. КАЛЪП ЗА КОПЧЕТА

България, XII–XIV в.
Материал: шифер
Размери: дължина – 5,5 см, ширина – 3,9–4,1 см, дебелина – 1–1,9 см
Състояние: много добро
Местонамиране: проучване на Царевец, Търново (обект 8) през 1970 г.
РИМ – Велико Търново, Инв. No 5402 с

Половина от двусъставен имитационен калъп с правоъгълна форма, отчупен в единия ъгъл. Върху добре загладената работна повърхност е врязано полукръгло гнездо с петлик за отливане на кухи копчета (диаметър – 1,2 см). От двете страни на петлика са издълбани два вливни фуниевидни канала, като единият е по-широк от другия. Неговото силно разширено устие попада в отчупената част, но ясно личи разликата между двата. Разтопеният метал е наливан през големия канал, а е изливан през по-малкия от другата страна. Така на практика се осъществява отливане чрез „изплискване", метод практикуван за изготвянето на кухи предмети[1]. Металът престоява малко в кухината, колкото да полепне по стените на формата. Ширината на вливните канали дава възможност за бързото протичане на процеса. В двата срещуположни ъгъла на формата са пробити кръгли отвори за металните щифтове, съединяващи двете половини на калъпа.

Подобен имитационен калъп е намерен при проучвания на терасата, източно от Патриаршията на Царевец през 1967 г.[2].

---

[1] **Рыбаков, Б.** Ремесло Древней Руси. Москва, 1948, с. 270; **Крымина, М.** Литейные формы из золотоордынских городов Нижнего Повольжя. – СА, 3, 1977, с. 258; **Долмова-Лукановска, М.** За производството на средновековни накити в Царевград Търнов. – Археология, 4, 1979, с. 50.

[2] **Ангелов, Н.** Към въпроса за развитието на занаятите в средновековния Търновград през XIII–XIV в. – ИИМВТ, V, 1972, с. 56–57, обр. 7–8; **Долмова-Лукановска, М.** За производството на средновековни накити в Царевград Търнов. – Археология, 4, 1979, с. 49–50, обр. 6–7; **Българският средновековен град.** Технологии. София, 1995, с. 35, обр. 71–72.

Литература: **Българският средновековен град.** Технологии. София, 1995, с. 35, обр. 68.

66. MOULD FOR BUTTONS

Bulgaria, XII–XIV century
Material: slate
Measures: 5,5 x 3,9–4,1 x 1–1,9 cm
State: very-well preserved
Provenance: recearch of Tsarevets in Veliko Tarnovo in 1970
Veliko Tarnovo Museum, Inv. No 5402 c

Half-part of double imitation mould with rectangular shape and broken off in one of the corner. On a well polished work surface is engraved a semi-circular nest of buttons. There are two funnel channels. Molten metal is pouring through the large channel and goes through the smaller of the other side. This effectively implemented molding called „splashing“ is a method of preparing hollow objects[1]. The metal stand slightly in the cavity a long enough to stick to the sides of the mould. The width of the merger channels allows to swift process. In two opposite corners of the shape are drilled round holes for the metal pins joining two parts of the mould.

Such imitation mould was found during archaeological recearch on the east terrace of the Patriarchate of Tsarevets in 1967[2].

1. **Рыбаков, Б.** Ремесло Древней Руси. Москва, 1948, с. 270; **Крымина, М.** Литейные формы из золотоордынских городов Нижнего Повольжя. – СА, 3, 1977, с. 258; **Долмова-Лукановска, М.** За производството на средновековни накити в Царевград Търнов. – Археология, 4, 1979, с. 50.
2. **Ангелов, Н**. Към въпроса за развитието на занаятите в средновековния Търновград през XIII–XIV в. – ИИМВТ, V, 1972, с. 56–57, обр. 7–8; **Долмова-Лукановска, М.** За производството на средновековни накити в Царевград Търнов. – Археология, 4, 1979, с. 49–50, обр. 6–7; **Българският средновековен град.** Технологии. София, 1995, с. 35, обр. 71–72.

Published: **Българският средновековен град.** Технологии. София, 1995, с. 35, обр. 68.

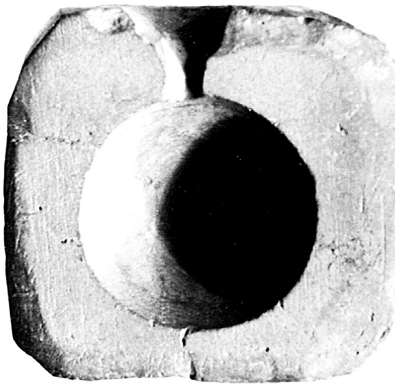

67. КАЛЪП ЗА КОПЧЕТА

България, XIV в.
Материал: мергел
Размери: непубликувани
Състояние: много добро
Местонамиране: проучвания на хълма Царевец, Търново
НАИМ – БАН, Филиал Велико Търново

Половина от двусъставен калъп с кубична форма за отливане на сферични копчета. Върху работната повърхност на запазената част е врязано кръгло полусферично гнездо. Каналът за постъпване на разтопения метал е прорязан при една от страните. Началото му е фуниевидно разширено. Поради малките размери, липсват отвори за поставяне на щифтове, скрепящи двете половини на леярската форма. Съединяването на частите е ставало чрез привързване. Известните калъпи за отливане на копчета от този период са едни от най-често срещаните. Обикновено върху тяхната работна плоскост, гнездата за отливане на копчета, са комбинирани с други предмети. Подобни калъпи, в които са отливани копчета са известни от Шуменската крепост, Търново, Червен, Калиакра, Мелник и др.[1].

[1] **Дончева, С.** Калъпи за метални предмети и украси от Шуменската крепост (XII–XIV в.). – ИИМШ, XIV, 2008, с. 58, обр. 1а; **Българският средновековен град.** Технологии. София, 1995, с. 35, обр. 70; **Василева, Е.** Каменен калъп за накити от Калиакра. – В: Приноси към българската археология, Т. VII, 2013, 173–178; **Комитова, Ц.** Производство на накити в средновековния Мелник. – В: In honorem Ludmilae Donchevae-Petkovae. София, 2009, с. 477, обр. 5, 2.

Литература: **Долмова-Лукановска, М.** Търновските царе. Инсигнии, церемонии, дворец. В. Търново, 2011, с. 110, обр. 39.

67. MOULD FOR BUTTONS

Bulgaria, XIV century
Material: marl
Measures: unpublished
State: very-well preserved

Provenance: archaeological recearch in Tsarevets in Veliko Tarnovo
NIAM – BAS, Branch Veliko Tarnovo

A half-part of double cube-shaped mould of casting spherical buttons. The main channel of molten metal is cut above. Due to the small dimensions, no holes of pins. The joining of the parts was attached. There are other moulds of buttons. Usually on their work surface buttons are combined with other items. Such moulds are found on the Shumen Fortress, Veliko Tarnovo, Cherven, Kaliakra, Melnik[1].

1. **Дончева, С.** Калъпи за метални предмети и украси от Шуменската крепост (XII–XIV в.). – ИИМШ, XIV, 2008, с. 58, обр. 1а; **Българският средновековен град.** Технологии. София, 1995, с. 35, обр. 70; **Василева, Е.** Каменен калъп за накити от Калиакра. – В: Приноси към българската археология, Т. VII, 2013, 173–178; **Комитова, Ц.** Производство на накити в средновековния Мелник. – В: In honorem Ludmilae Donchevae-Petkovae. София, 2009, с. 477, обр. 5, 2.

Published: **Долмова-Лукановска, М.** Търновските царе. Инсигнии, церемонии, дворец. В. Търново, 2011, с. 110, обр. 39.

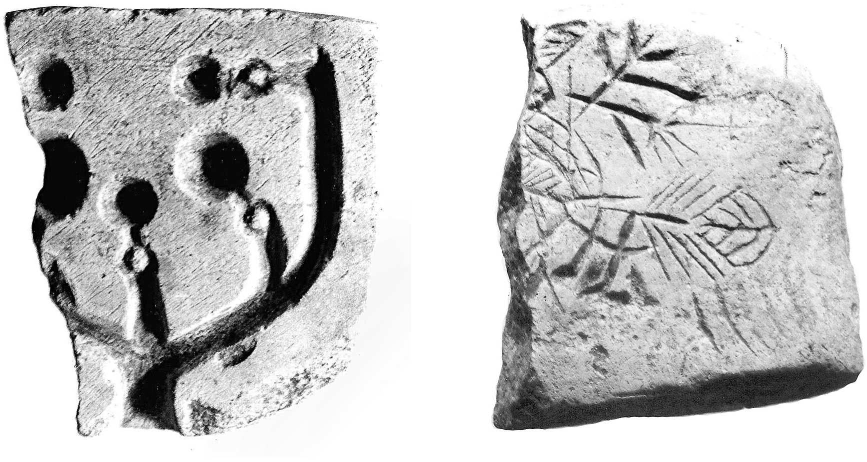

68. КАЛЪП ЗА КОПЧЕТА

България, XII–XIV в.
Материал: мергел
Размери: дължина – 5,7 см, ширина – 5–3,8 см, дебелина – 2,3 см
Състояние: добро
Местонамиране: проучвания на Шуменска крепост през 1978 г.
РИМ – Шумен, Средновековен отдел, Инв. No 17976

Част от двусъставен калъп с неправилна форма. Върху работната му повърхност са врязани полусферичните гнезда на пет копчета с различни размери. Всички те са свързани с леечни канали за вливане на разтопения метал. Запазен е централният леяч, разположен в средата на калъпа. По повърхността на обратната страна допълнително е врязано изображението на птица (паун) с клонче над него. Предната част от образа не е запазена, поради отчупването на калъпа. За изготвянето на сферичните копчета тук, не е използвана технологията на т. нар. изплискване[1], поради липсата на втори канал. Нагорещените газове при отливането се поемали от повърхността на порестия камък[2], както и от допълнително нанесените набраздявания по лицевата повърхност.

Подобни сферични копчета за дрехи, без украса и с различен размер са известни от почти всички проучени некрополи и селища от X до XIV в.[3]. Обикновено са медни, а някои от тях и позлатени. Те са едни от най-разпространените накити и се отличават единствено по ухото за окачване – отливано заедно с копчето или добавяно впоследствие.

1. **Рыбаков, Б.** Ремесло Древней Руси. Москва, 1948, с. 381.
2. **Крымина, М.** Литейные формы из золотоордынских городов Нижнего Поволжья. – СА, 1977, 3, с. 233.
3. **Георгиева, С.** Накити и части от тъкани от двореца на Царевец. – В: Царевград Търнов, Т. 2, С., 1974, с. 401, обр. 4,2; **Чангова, Й.** Перник, Т. 2, С., 1992, с. 142, обр. 124–6, 8, 10, 12, 13, 16; **Димова, В., С. Георгиева, В. Нешева.** Средновековния Червен, Т. 1, С., 1985, с. 195 и др.

Литература: **Дончева, С.** Калъпи за метални предмети и украси от Шуменската крепост (XII–XIV в.). – ИИМШ, Т. XIV, 2008, с. 58, обр. 1а-б.

68. MOULD FOR BUTTONS

Bulgaria, XII–XIV century
Material: marl
Measures: 5,7 x 5–3,8 x 2,3 cm
State: well preserved
Provenance: recearch of Shumen Fortress in 1978
Shumen Museum, Inv. No 17976

A half-part of double mould, irregularly shaped. The work surface is carved by hemispherical holes of five buttons of different size. They are all connected by channels of molten metal.

On the reverse side is incised image of a bird (peacock) with branch above him. The front part of the image is not preserved. For making of spherical buttons here, is not used on 'sloping out' technology, because the lack of a second channel[1]. Hot gases during the casting is taken from the surface of the porous of stone[2], as well as additional traits on the surface.

Such spherical buttons for clothing are known by almost all studies of cemeteries and settlements of X to XIV century[3]. They are usually copper, and some of them are gilded. This is one of the most popular jewelry and distinguished only by hooking – casting with button or added later.

1. **Рыбаков, Б.** Ремесло Древней Руси. Москва, 1948, с. 381.
2. **Крымина, М.** Литейные формы из золотоордынских городов Нижнего Поволжья. – СА, 1977, 3, с. 233.
3. **Георгиева, С.** Накити и части от тъкани от двореца на Царевец. – В: Царевград Търнов, Т. 2, С., 1974, с. 401, обр. 4,2; **Чангова, Й.** Перник, Т. 2, С., 1992, с. 142, обр. 124–6, 8, 10, 12, 13, 16; **Димова, В., С. Георгиева, В. Нешева.** Средновековния Червен, Т. 1, С., 1985, с. 195 и др.

Published: **Дончева, С.** Калъпи за метални предмети и украси от Шуменската крепост (XII–XIV в.). – ИИМШ, Т. XIV, 2008, с. 58, обр. 1а-б.

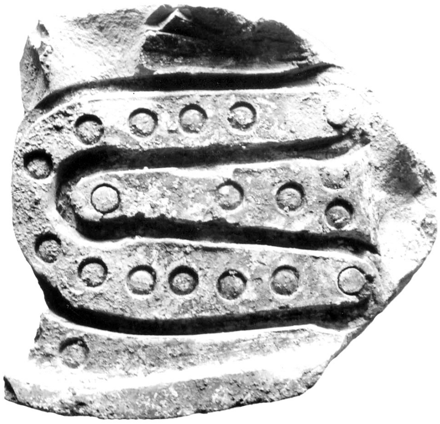

69. КАЛЪП ЗА ЗАКОПЧАЛКИ

България, XIV–XV в.
Материал: глина
Размери: дължина – 9,8 см, ширина – 9,1 см, дебелина – 2,7 см
Състояние: добро
Местонамиране: проучвания на Шуменска крепост през 1976 г.
РИМ – Шумен, Средновековен отдел, Инв. No 15927

Едносъставен едностранен калъп с неправилна нарушена форма. Върху лицевата страна е врязано очертанието на S-овидна закопчалка за пафти на женски колани с украса от малки кръгли орнаменти. Краят на закопчалката е отчупен. Тези колани се появяват към края на средновековието и стават особено популярни през епохата на Възраждането.

Литература: **Дончева, С.** Калъпи за метални предмети и украси от Шуменската крепост (XII–XIV в.). – ИИМШ, Т. XIV, 2008, с. 62, обр. 6.

69. MOULD FOR CLASPS

Bulgaria, XIV–XV century
Material: clay
Measures: 9,8 x 9,1 x 2,7 cm
State: well preserved
Provenance: recearch of Shumen Fortress in 1976
Shumen, Museum of History, Inv. No 15927

One-piece mould sided in irregular shape. On the surface there is outline of S-clasp of female belt buckle with small round ornaments. The end of the shape of clasp is broken off. These belts was appeared at the end of the Middle Ages and became particularly popular during the Renaissance.

Published: **Дончева, С.** Калъпи за метални предмети и украси от Шуменската крепост (XII–XIV в.). – ИИМШ, Т. XIV, 2008, с. 62, обр. 6.

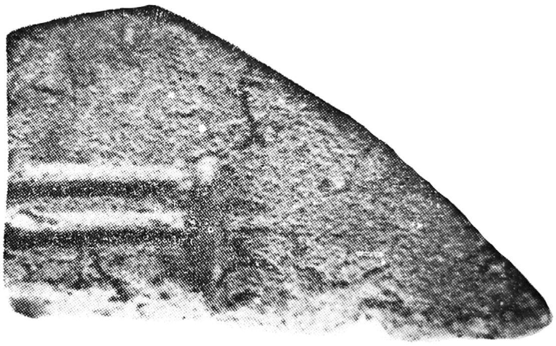

70. КАЛЪП

България, XIII–XIV в.
Материал: мергел
Размери: дължина – 4,3 см, ширина – 2,6 см, дебелина – 2,3 см
Състояние: задоволително
Местонамиране: проучване на източния склон на Патриаршията
НАИМ – БАН, Велико Търново

Част от многосъставна трапецовидна форма с права основа. В центъра на една от стените е пробит отвор за щифта, скрепващ двете части на тази страна. Над нея, върху запазената работна повърхност са врязани два прави успоредни канала, които са идвали от горната незапазена част. Ролята на отдушници е изпълнявала порестата структура на камъка. Правите участъци достигат до гнездо, в които е изливан предмет за украса. Очертанията му са силно обезличени, което затруднява определянето на вида и предназначението. При една от страните е запазена половината от кръглия отвор за металния щифт, съединяващ двусъставната форма.

Литература: **Долмова-Лукановска, М.** За производството на средновековни накити в Царевград Търнов. – Археология, 4, 1979, с. 49, обр. 5.

70. MOULD

Bulgaria, XIII–XIV century
Material: marl
Measures: 4,3 x 2,6 x 2,3 cm
State: satisfactory
Provenance: recearch on the eastern slope of the Patriarchate in Veliko Tarnovo
NIAM – BAS, Branch Veliko Tarnovo

A Half-part of composite mould in trapezoidal shape and straight base. In the center of the wall has hole of pin, conected two parts of device. Above it, on the continuing work surface is incised two straight parallel channels, which came from the upper of the mould. Its outlines are highly unclear, which difficult determination of the type and all composition.

Published: **Долмова-Лукановска, М.** За производството на средновековни накити в Царевград Търнов. – Археология, 4, 1979, с. 49, обр. 5.

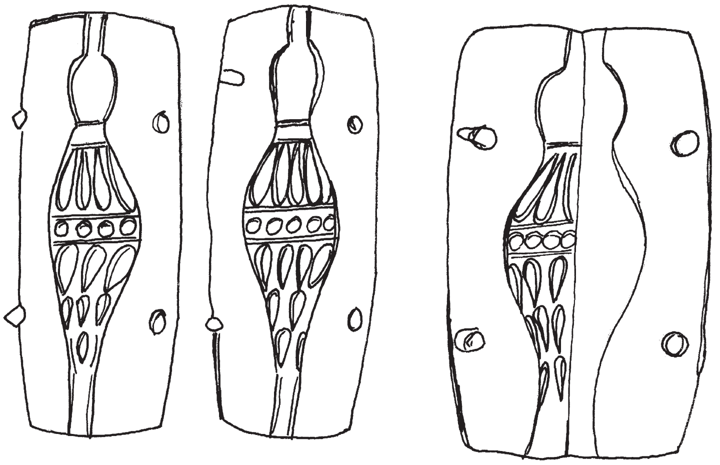

71. КАЛЪП ЗА СФЕРОКОНУСИ

България, XIV–XV в.
Материал: мергел
Размери: височина – 17,5 см, диаметър – 10 см, диаметър на основите – 8,5–9 см
Състояние: много добро
Местонамиране: централна част на София през 1953 г.
Музей за История на София

Изцяло запазен калъп с цилиндрична форма и леко разширение в средата. Съставен от четири отделни елемента, свързани помежду си с оловни щифтове. В центъра на горната и долната основа има кръгли отвори. Вътрешните плоскости са изрязани в негативния образ на сфероконус с издължена вретеновидна форма, украсена с радиално разположени заоблени ребра, разширени в долната част. По най-изпъкналата повърхност минава псевдоперлен ред. В долната част са нанесени три реда капковидни орнаменти с пъпки между тях.

Подобни калъпи за сфероконуси произхождат от Биляр[1], Милет[2], Баалбек и Сарай Берке[3]. Цели и фрагментирани части от сфероконуси са намерени в Плиска, Силистра, Перник, Шуменска крепост и много други средновековни селища[4]. Съдовете се използват в металургията, химията, медицината, парфюмерията и бита в широк хронологически диапазон – от IX до XV в.

1. **Джанполадян, Р.** Сфероконические сосуды из Двина и Ани. – СА, 1, 1958, 201–213.
2. **Wulzinger, K., P. Wittek, F. Sarre.** Das islamische Milet. Berlin, 1935, 76–78.
3. **Михальченко, С.** Сфероконусы Поволжя. – КСИА, 140, 1974, 46–50.
4. **Станчев, Ст.** Разкопки и новооткрити материали през 1948 г. – ИАИ, XX, 1955, с. 203.

Литература: **Станчева, М.** Каменни калъпи за сфероконуси от София. – Археология, 1, 1961, с. 23, обр. 1а; с. 24, обр. 2а; с. 25, обр. 3а; **Йосифов, Д.** За технологичните особености на каменните калъпи от София. – В: Изследвания по българска средновековна археология. Сб. В чест на проф. Рашо Рашев. В. Търново, 2007, с. 400, обр. 1а.

71. MOULD FOR SPHERECONES

Bulgaria, XIV–XV century
Material: marl
Measures: height – 17,5 cm, diameter – 10 cm, diameter of the base – 8,5–9 cm
State: very-well preserved
Provenance: central part of Sofia in 1953
Sofia Museum of History

A fully preserved mould, elongated and slightly extended in the middle. It is composed of four separate elements, connected with lead pins. In the center of the upper and the lower base has a round openinig. Interior panels are cut in negative image of spherecone – elongated spindle shape, decorated with radial lines. At the bottom are caused three rows teardrop ornaments.

Such moulds of spherecones come from Bilyar[1], Milet[2], Baalbek and Saray Berke[3]. Whole and fragmented parts of them were found in Pliska, Silistra, Pernik, Shumen Fortress and many other medieval settlements[4]. Vessels used in metallurgy, chemistry, medicine, perfume manufacture in wide chronological range – from IX to XV century.

[1] **Джанполадян, Р.** Сфероконические сосуды из Двина и Ани. – СА, 1, 1958, 201–213.

[2] **Wulzinger, K., P. Wittek, F. Sarre.** Das islamische Milet. Berlin, 1935, 76–78.

[3] **Михальченко, С.** Сфероконусы Поволжя. – КСИА, 140, 1974, 46–50.

[4] **Станчев, Ст.** Разкопки и новооткрити материали през 1948 г. – ИАИ, XX, 1955, с. 203.

Published: **Станчева, М.** Каменни калъпи за сфероконуси от София. – Археология, 1, 1961, с. 23, обр. 1а; с. 24, обр. 2а; с. 25, обр. 3а; **Йосифов, Д.** За технологичните особености на каменните калъпи от София. – В: Изследвания по българска средновековна археология. Сб. В чест на проф. Рашо Рашев. В. Търново, 2007, с. 400, обр. 1а.

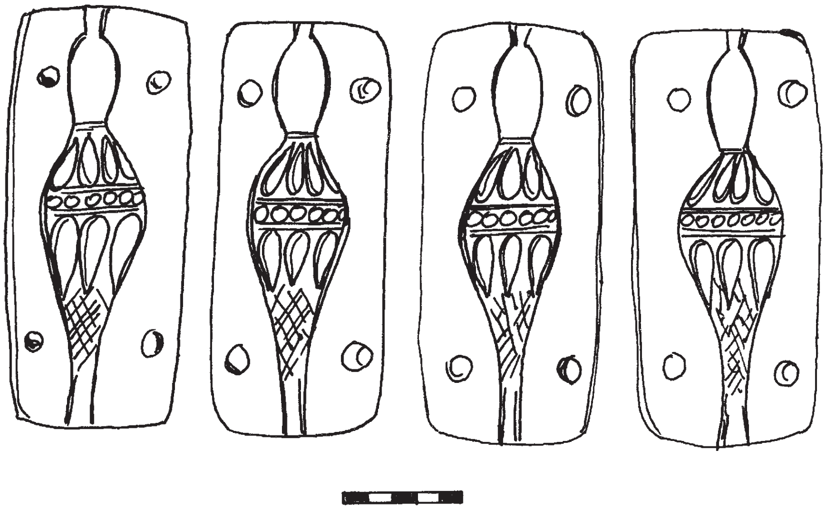

72. КАЛЪП ЗА СФЕРОКОНУСИ

България, XIV–XV в.
Материал: шифер
Размери: височина – 17,5 см, диаметър – 11,4 см, диаметър на основите – 9–9,4 см
Състояние: много добро
Местонамиране: централна част на София през 1953 г.
Музей за История на София

Изцяло запазен калъп с цилиндрична форма, съставен от четири отделни части, свързани помежду си с оловни щифтове. В средата от външна страна – врязани знаци с технологично предназначение, указващи последователността при сглобяването на елементите на калъпа. В центъра на горната и долната основа има кръгли отвори за вливането и изливането на материала. Вътрешните плоскости представят сфероконус с издължена вретеновидна форма, украсена с радиално разположени заоблени ребра, разширени в долната част. Върхът е заоблен и отделен с релефен пръстен от тялото. По средата минава псевдоперлен ред. В долната част е нанесен един ред с капковидни орнаменти, под който е врязана мрежовидна украса, оформяща ромбове.

Подобни калъпи за сфероконуси са намерени в Биляр[1] и Милет[2]. Цели и фрагментирани части от сфероконуси произхождат от различни средновековни селища и крепости – Плиска, Силистра, Шуменска[3]. Сфероконусите са използвани за фармацефтични и козметични цели в широк хронологически диапазон – от IX до XV в.

1. **Джанполадян, Р.** Сфероконические сосуды из Двина и Ани. – СА, 1, 1958, 201–213.
2. **Wulzinger, K., P. Wittek, F. Sarre.** Das islamische Milet. Berlin, 1935, 76–78.
3. **Станчев, Ст.** Разкопки и новооткрити материали през 1948 г. – ИАИ, XX, 1955, с. 203.

Литература: **Станчева, М.** Каменни калъпи за сфероконуси от София. – Археология, 1, 1961, с. 23, обр. 1б; с. 24, обр. 2б; с. 25, обр. 3б; **Йосифов, Д.** За технологичните особености на каменните калъпи от София. – В: Изследвания по българска средновековна археология. Сб. В чест на проф. Рашо Рашев. В. Търново, 2007, с. 400, обр. 1б.

72. MOULD FOR SPHERECONES

Bulgaria, XIV–XV century
Material: slate
Measures: height – 17,5 cm, diameter – 11,4 cm, diameter of the base – 9–9,4 cm
State: very-well preserved
Provenance: central part of Sofia in 1953
Sofia Museum of History

A fully preserved elongated mould, composed of four parts, connected with lead pins. In the middle of the outer side – there are signs of technological purpose. In the center of the upper and the lower base has a round opening for the penetration of raw material. On the inside panels there are decoration of round radial ribs extended at the bottom.

Such moulds were found in Bilyar[1] and Milet[2]. Whole and parts of spherecones were found in medieval villages and castles – Pliska, Silistra, Shumen fortress[3]. These vesels are used for pharmaceutical and cosmetic purposes in a wide chronological range – from IX to XV century.

1. **Джанполадян, Р.** Сфероконические сосуды из Двина и Ани. – СА, 1, 1958, 201–213.
2. **Wulzinger, K., P. Wittek, F. Sarre.** Das islamische Milet. Berlin, 1935, 76–78.
3. **Станчев, Ст.** Разкопки и новооткрити материали през 1948 г. – ИАИ, XX, 1955, с. 203.

Литература: **Станчева, М.** Каменни калъпи за сфероконуси от София. – Археология, 1, 1961, с. 23, обр. 1б; с. 24, обр. 2б; с. 25, обр. 3б; **Йосифов, Д.** За технологичните особености на каменните калъпи от София. – В: Изследвания по българска средновековна археология. Сб. В чест на проф. Рашо Рашев. В. Търново, 2007, с. 400, обр. 1б.

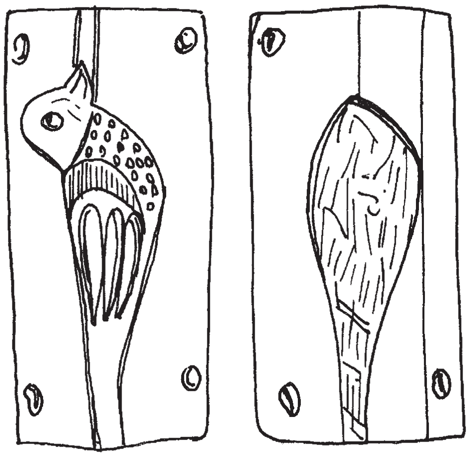

73. КАЛЪП ЗА СФЕРОКОНУСИ

България, XIV–XV в.
Материал: мергел
Размери: височина – 16,5 см, диаметър – 11,4 см
Състояние: много добро
Местонамиране: централна част на София през 1953 г.
Музей за История на София

Изцяло запазен калъп с правилна цилиндрична форма, съставен от четири отделни елемента, свързани помежду си с оловни щифтове. В центъра на горната и долната основа има кръгли отвори, откъдето е вливан и изливан материала. При една от страните има допълнително издълбан леечен канал. Вътрешните плоскости са изрязани във форма на птица с леко извит клюн, прибрани крила, обемно тяло. Крилата са очертани с двойни дъги, запълнени с коси насечки. Оперението е представено със заоблени ребра, а перата над опашката – с коси нарези. Долната част на тялото е покрита с релефен растителен мотив от виещи се клончета с удължени и заострени листа. Полетата между тях са запълнени с пъпки.

Подобни калъпи за сфероконуси са намерени в Биляр[1], Милет[2], Баалбек и Сарай Берке[3]. Цели и фрагментирани части от сфероконуси са намерени в Плиска, Шуменска крепост, Силистра, Разградско и много други средновековни селища и крепости[4]. Зооморфните сфероконуси се свързват със съдовете с издължени пропорции. Форма на риба например, имат два сфероконуса от Ахсъкет, Узбекистан[5]. Този вид съдове, изработвани предимно от глина и по-рядко отливани от метал, са използвани в металургията, химията, медицината, парфюмерията и бита в широки граници – от IX до XV в.

1. **Джанполадян, Р.** Сфероконические сосуды из Двина и Ани. – СА, 1, 1958, 201–213.
2. **Wulzinger, K., P. Wittek, F. Sarre.** Das islamische Milet. Berlin, 1935, 76–78.
3. **Михальченко, С.** Сфероконусы Поволжя. – КСИА, 140, 1974, 46–50.
4. **Станчев, Ст.** Разкопки и новооткрити материали през 1948 г. – ИАИ, XX, 1955, с. 203.
5. **Джанполадян, Р.** Сфероконические…, с. 207.

Литература: **Станчева, М.** Каменни калъпи за сфероконуси от София. – Археология, 1, 1961, с. 23, обр. 1в; с. 24, обр. 2в; с. 25, обр. 3в; **Йосифов, Д.** За технологичните

особености на каменните калъпи от София. – В: Изследвания по българска средновековна археология. Сб. В чест на проф. Рашо Рашев. В. Търново, 2007, с. 400, обр. 1а.

73. MOULD FOR SPHERECONES

Bulgaria, XIV–XV century
Material: marl
Measures: height – 16,5 cm, diameter – 11,4 cm
State: very-well preserved
Provenance: central part of Sofia in 1953
Sofia Museum of History

A fully preserved mould with a regular cylindrical shape. It is composed of four separate elements, connected with lead pins. In the center of the upper and lower base has a circular opening of raw material. Inside are shaped a bird with a slightly curved beak, closed wings and volume body.

Such moulds come from Bilyar[1], Milet[2], Baalbek and Saray Berke[3]. Whole and part vessels were found in Bulgaria[4]. Zoomorphic vessels like these are very rare. A form of fish for example, is come from Ahsaket, Uzbekistan[5]. This kind of vessels are made of clay. They are used in metallurgy, chemistry, medicine in a long time – from IX to XV century.

1. **Джанполадян, Р.** Сфероконические сосуды из Двина и Ани. – СА, 1, 1958, 201–213.
2. **Wulzinger, K., P. Wittek, F. Sarre.** Das islamische Milet. Berlin, 1935, 76–78.
3. **Михальченко, С.** Сфероконусы Повольжя. – КСИА, 140, 1974, 46–50.
4. **Станчев, Ст.** Разкопки и новооткрити материали през 1948 г. – ИАИ, XX, 1955, с. 203.
5. **Джанполадян, Р.** Сфероконические…, с. 207.

Published: **Станчева, М.** Каменни калъпи за сфероконуси от София. – Археология, 1, 1961, с. 23, обр. 1в; с. 24, обр. 2в; с. 25, обр. 3в; **Йосифов, Д.** За технологичните особености на каменните калъпи от София. – В: Изследвания по българска средновековна археология. Сб. В чест на проф. Рашо Рашев. В. Търново, 2007, с. 400, обр. 1а.

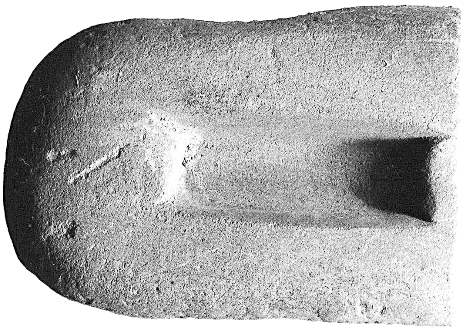

74. КАЛЪП ЗА СЛИТЪЦИ

България, XII–XIV в.
Материал: мергел
Размери: дължина – 9 см, ширина – 6 см, дебелина – 3 см
Състояние: добро
Местонамиране: проучвания на Шуменска крепост през 1978 г.
РИМ – Шумен, Средновековен отдел, Инв. No 18167

Едностранен едносъставен калъп за отливане на слитъци с правоъгълна форма и заоблени при едната страна ъгли. Върху лицевата повърхност е врязано правоъгълно гнездо с разширени краища и скосени надолу стени. Подобни калъпи за отливане на слитъци от XIII–XIV в. са известни от Мелник[1].

[1] **Комитова, Ц.** Производство на накити в средновековния Мелник. – В: In honorem Ludmilae Donchevae-Petkovae. София, 2009, с. 475, обр. 1–2.

Литература: **Дончева, С.** Калъпи за метални предмети и украси от Шуменската крепост (XII–XIV в.). – ИИМШ, Т. XIV, 2008, с. 62, обр. 5.

74. MOULD FOR METAL INGOTS

Bulgaria, XII–XIV century
Material: marl
Measure: 9 x 6 x 3 cm
State: well preserved
Provenance: archaeological recearch of Shumen Fortress in 1978
Shumen, Museum of History, Inv. No 18167

A one-piece mould for ingots casting with a rectangular shape and rounded corners at one side. On the front surface is engraved rectangular slot with widened ends. Similar moulds are known from Melnik at the XIII–XIV century[1].

[1] **Комитова, Ц.** Производство на накити в средновековния Мелник. – В: In honorem Ludmilae Donchevae-Petkovae. София, 2009, с. 475, обр. 1–2.

Published: **Дончева, С.** Калъпи за метални предмети и украси от Шуменската крепост (XII–XIV в.). – ИИМШ, Т. XIV, 2008, с. 62, обр. 5.

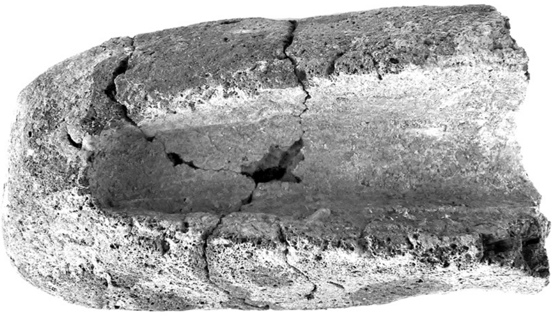

75. КАЛЪП ЗА СЛИТЪЦИ

България, XII–XIV в.
Материал: глина
Размери: дължина – 7,2 см, ширина – 2,9 см, дебелина – 1,3 см
Състояние: добро
Местонамиране: проучвания на Шуменска крепост през 1973 г.
РИМ – Шумен, Средновековен отдел, Инв. No 11849

Половина от едностранен едносъставен калъп за отливане за слитъци с издължена форма и заоблени ъгли. Част от него е отчупена и не може да се установи пълната дължина на отливаните слитъци. Подобен двустранен калъп е намерен в Мелник[1].

1. **Комитова, Ц.** Производство на накити в средновековния Мелник. – В: In honorem Ludmilae Donchevae-Petkovae. София, 2009, с. 475, обр. 4, 1 – 2.

Литература: **непубликуван**

75. MOULD FOR METAL INGOTS

Bulgaria, XII–XIV century
Material: clay
Measures: 7,2 x 2,9 x 1,3 cm
State: well preserved
Provenance: archaeological recearch of Shumen Fortress in 1973
Shumen, Museum of History, Inv. No 11849

A half-part of unilateral one-piece mould of ingots casting with elongated and rounded corners. Part of it is broken off, and can not establish the full length of ingots. Such bilateral mould was found in Melnik[1].

1. **Комитова, Ц.** Производство на накити в средновековния Мелник. – В: In honorem Ludmilae Donchevae-Petkovae. София, 2009, с. 475, обр. 4, 1 – 2.

Published: **unpublished**

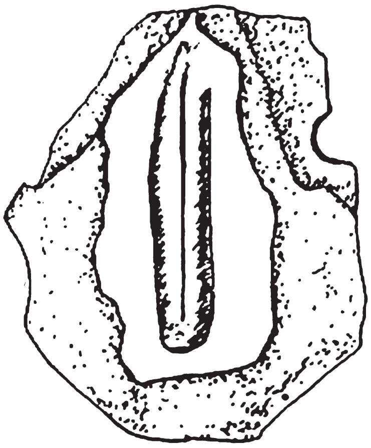

76. КАЛЪП ЗА СЛИТЪЦИ

България, XIII–XIV в.
Материал: глина
Размери: дължина – 4,5 см, ширина – 3,6 см, дебелина – 0,6–1,2 см
Състояние: добро
Местонамиране: проучвания на производствено съоръжение до крепостната стена, източно от църквата „Св. Никола“ при „Славова крепост“ до Мелник
РИМ – Благоевград

Калъпът е едностранна (отворена) форма с нарушени очертания[1]. Върху лицевата страна е издълбано напълно запазено издължено гнездо за отливане на слитъци. По цялата дължина в средата на негатива е нанесена врязана права линия.

1. **Рыбаков, Б.** Ремесло Древней Руси. М-Л., 1948, с. 147; **Крымина, М.** Литейные форми из Золотоордынских городов Нижнего Поволья. – СА, 3, 1977, с. 250.

Литература: **Комитова, Ц.** Производство на накити в средновековния Мелник. – В: In honorem Ludmilae Donchevae-Petkovae. София, 2009, с. 475, обр. 4, 2.

76. MOULD FOR METAL INGOTS

Bulgaria, XIII–XIV century
Material: clay
Measures: 4,5 x 3,6 x 0,6–1,2 cm
State: well preserved
Provenance: archaeological recearch of the manufacturing equipment to the fortress wall, east of the St. Nicholaos church in Slavova fortress in Melnik
Blagoevgrad Museum

The mould is open-side device with irregular oval[1]. On the surface is carved entirely preserved elongated slot of ingots casting. The entire length in the middle of negatives bear incised line.

1. **Рыбаков, Б.** Ремесло Древней Руси. М-Л., 1948, с. 147; **Крымина, М.** Литейные форми из Золотоордынских городов Нижнего Поволжя. – СА, 3, 1977, с. 250.

Литература: **Комитова, Ц.** Производство на накити в средновековния Мелник. – В: In honorem Ludmilae Donchevae-Petkovae. София, 2009, с. 475, обр. 4, 2.

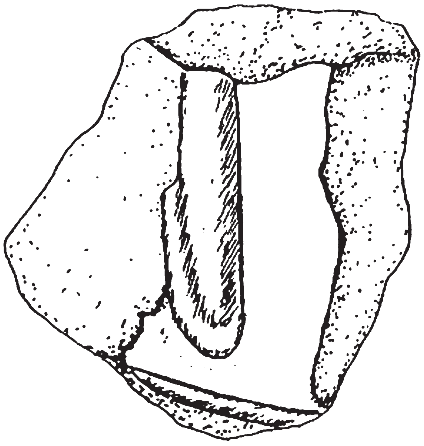

77. КАЛЪП ЗА СЛИТЪЦИ

България, XIII–XIV в.
Материал: глина
Размери: дължина – 5,2 см, ширина – 4,8 см, дебелина – 0,5–1 см
Състояние: задоволително
Местонамиране: проучване на производствено съоръжение до крепостната стена, източно от църквата „Св. Никола“ при „Славова крепост“ до Мелник
РИМ – Благоевград

Калъпът е едностранен (отворен) с неправилна нарушена форма[1]. Върху лицевата страна е издълбано гнездо за отливане на слитъци, отчупено в единия край.

[1] **Рыбаков, Б.** Ремесло Древней Руси. М-Л., 1948, с. 147; **Крымина, М.** Литейные формы из Золотоордынских городов Нижнего Поволжя. – СА, 3, 1977, с. 250.

Литература: **Комитова, Ц.** Производство на накити в средновековния Мелник. – В: In honorem Ludmilae Donchevae-Petkovae. София, 2009, с. 475, обр. 4, 1.

77. MOULD FOR METAL INGOTS

Bulgaria, XIII–XIV century
Material: clay
Measures: 5,2 x 4,8 x 0,5–1 cm
State: satisfactory
Provenance: archaeological recearch of a manufacturing equipment to the fortress wall east of the St. Nicholas church in Slavova fortress in Melnik
Blagoevgrad Museum

The mould is one-sided open device with an irregular shape[1]. On the face is carved a slot of ingots casting, broken off at one side.

1. **Рыбаков, Б.** Ремесло Древней Руси. М-Л., 1948, с. 147; **Крымина, М.** Литейные формы из Золотоордынских городов Нижнего Поволжя. – СА, 3, 1977, с. 250.

Литература: **Комитова, Ц.** Производство на накити в средновековния Мелник. – В: In honorem Ludmilae Donchevae-Petkovae. София, 2009, с. 475, обр. 4, 1.

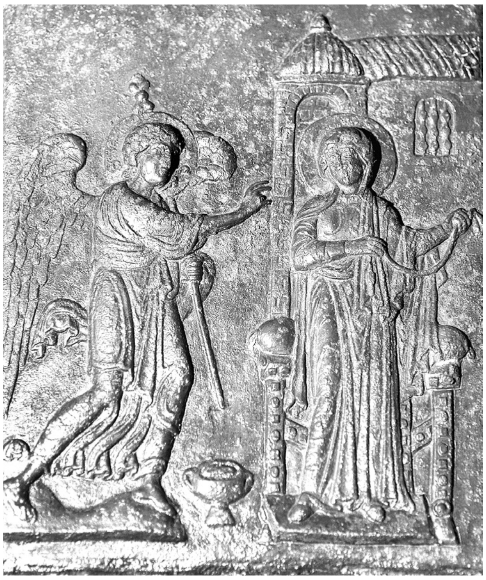

78. МАТРИЦА СЪС СЦЕНАТА БЛАГОВЕЩЕНИЕ

Константинопол, края на XII – началото на XIII в.
Материал: бронз
Размери: дължина – 12,7 см, ширина – 10,5 см, дебелина – 0,5–1 см
Надписи: О (АР)Х(АГГЕЛОС) Г(АВРІНЛ)
Състояние: много добро
Местонамиране: спасителни разкопки в североизточния ъгъл на крепостната стена на Стара Загора през 1984 г.
РИМ – Стара Загора, Инв. No 3 Sz 438

Матрицата има правоъгълна форма без следи от допълнителна обработка на ръбовете. Задната страна е леко вдълбана, без оглаждане на повърхността. Върху лицевата страна на матрицата е представена евангелската сцена Благовещение. Архангел Гавраил е обърнат надясно с вдигната дясна ръка и присвити за благослов пръсти. Лявата ръка придържа скиптър, символ на Божието пратеничество. Главата е в ¾ профил, с нимб около нея, лицето е издължено, носът – изправен, а косата е на едри букли, спускащи се към врата. Облечен е в дълъг хитон, наметнат с хламида, чиито краища се развяват между тялото на архангела и крилата. Ръкавите, достигащи до лактите са обточени с двойна лента. Дясното крило е предадено извито над рамото и достигащо до глезените на крака, лявото е само загатнато до нимба. Под краката на архангела е изобразен пиедестал с вълнообразна горна линия, върху която той е стъпил. Този детайл символизира облаците, откъдето долита архангела или планината Синай, от която слиза[1]. Над главата е изписана буквата „Х“ с титла над нея „О“ под формата на кръгъл орнамент, обозначаваща обичайното съкращение (ὁ αγιος) и едва забележимото „Г“, т.е. абревиатура на името – „О (АР)Х(АГГЕЛОС) Г(АВРІНЛ)“.

Дева Мария е представена права във фас, стъпила на постамент пред трон и с обърната към архангела глава. От двете страни на овалното и добре пропорционирано лице се спуска мафорий, обгръщащ раменете. Около главата върви плътен широк нимб, подобен на тази при архангела. Облеклото се състои от дълъг хитон и хламида, покриващи по-голямата част от стъпалата на краката. Дрехите падат свободно и плавно, подчертано с перфектно изваяните гънки на хитона. Левият край на хитона е преметнат през ръка, а десният – отметнат през рамо. Тронът зад нея е без облегалка, с меко седало, украсен със скъпоценни камъни по рамката. Ръцете ѝ са вдигнати и държат въже. Според канона, Тя е застигната от вестта на архангела в момент, когато преде пурпурната прежда за завеса на храма. Цялото изображение на Дева Мария е представено на фона на западната фасада на храм с двускатен покрив. Отделните елементи от архитектурата са детайлно предадени – камъните от градежа, тухлите от извивките на свода, керемидите по покрива, декоративните решетки на прозорците и горната част от кръста под централната апсида. Между двете фигури е изобразен съд с две дръжки. Той може да е евхаристиен, но също така и необходим атрибут от сцената. Според иконографията действието се развива при единствения в Назарет кладенец, или в дома на Йосиф. Съдът обаче може да символизира както Христовата саможертва, така и особената чистота на Божията майка[2].

1. **Янков, Д.** Средновековни модели-матрици от Стара Загора. – В: Приноси към българската археология, Т. I, 1992, с. 227.
2. **Фергюсън, Д.** Християнский символизм. М., 1998, с. 110, 167–168.

***Литература:* Янков, Д.** Средновековни модели-матрици от Стара Загора. – В: Приноси към българската археология, Т. I, 1992, 227–230, обр. 1.

78. DIE WITH THE ANNUNCIATION

Constantinople, the end of XII – the beginning of XIII century
Material: bronze
Measures: 12,7 x 10,5 x 0,5–1 cm
Inscription: – „О (АР)Х(АГГЕЛОС) Г(АВРІНЛ)“
State: very-well preserved
Provenance: rescue excavations in the northeastern corner of the fortress wall of Stara Zagora in 1984
Stara Zagora Museum, Inv. No 3 Sz 438

Sie has a rectangular shape with no trace of additional treatment of the edges. On the surface is presented evangelical scene of the Annunciation. Under the feet of Archangel is depicted a pedestal. This detail symbolizes the clouds or Mount Sinai where the Archangel Gabriel come from[1]. Overhead is written the letter “X” with title over her “O” in the form of a circular ornament that signify usual abbreviation (ὁ αγιος) and barely noticeable “D”, i. e. abbreviation of the name – “О (АР)Х(АГГЕЛОС) Г(АВРІНЛ)”.

Virgin Mary is presented standing on a pedestal in front of the throne and facing the Archangel head. Her arms are raised and kept the rope. According to Canon, it is overwhelmed by the news of the archangel at a time when She is spun purple curtain of the temple.

The whole image of the Virgin Mary is presented against the background of the western facade of the temple with a gable roof. Individual elements of architecture are detailed transmitted. Between the two figures depict vessel with two handles. It may be Eucharistic, but also the necessary attribute of the scene. The Court can symbolize Christ as a sacrifice, and the particular purity of God Mother[2].

1. **Янков, Д.** Средновековни модели-матрици от Стара Загора. – В: Приноси към българската археология, Т. I, 1992, с. 227.
2. **Фергюсън, Д.** Християнский символизм. М., 1998, с. 110, 167–168.

Published: **Янков, Д.** Средновековни модели-матрици от Стара Загора. – В: Приноси към българската археология, Т. I, 1992, 227–230, обр. 1.

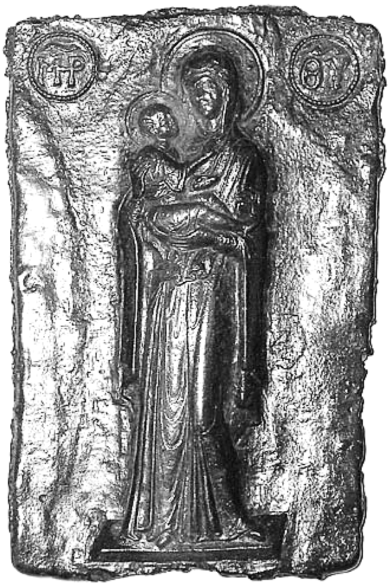

79. МАТРИЦА С БОГОРОДИЦА ЕЛЕУСА (УМИЛЕНИЕ)

Константинопол, XII–XIII в.
Материал: бронз
Размери: височина – 15 см, ширина – 9,2–9,7 см, дебелина – 0,6–0,7 см
Надписи: МР ΘΥ
Състояние: много добро
Местонамиране: в околностите на Михайлово, Пловдивско
РИМ – Пловдив

Върху работната плоскост на матрицата са представени фигурите на Богородица и Младенеца. Богородица е изобразена в цял ръст, почти в пълен релеф, държаща Детето надясно. Главата е в ¾ профил, с лек и умилителен наклон към Младенеца. Подробностите са детайлно и прецизно очертани. Лицето е издължено, с прав нос и бадемовидни очи под дъговидно извитите вежди. Устата е малка и симетрично разположена в долната част на лицето.

Богородица е облечена с хитон с тесни ръкави, спускащ се на множество гънки до земята. Над него е наметнат мафорий, който обхваща главата и раменете и достига до колените. Тежестта на тялото се носи от десния крак, докато левият е леко прегънат в коляното, подчертано от извивките на хитона.

Христос е представен в почти пълен профил, в удобно положение, носен изцяло от лявата ръка на Богородица, минаваща под тялото му и подпираща го към гърба с дясната. Кракът Му е в една линия с нейната лява ръка и следва извивките на ръката. Левият крак на Младенеца е сгънат в коляното и се подава над другия. Христос държи свитък в лявата си ръка, а с дясната благославя. Лицето му е представено в ¾ профил и е повдигнато към Богородица. Облечен е в хитон и химатий. Хитонът е къс и не покрива краката под колените. Главите на двете фигури са очертани от нимбове, кръстовидно на които са поставени по една релефна точка. В двата горни ъгъла са нанесени буквите МР ΘΥ с хасти над тях, заключени в зрънчести кръгове. Фонът е равен, но не гладък.

Пластичното предаване на всички детайли, високият релеф, изящната и стройна фигура на Богородица, спокойният контур и елегантните извивки говорят за влиянието на античните образци[1]. Релефът се отнася към периода на най-високия разцвет на византийската пластика. Това се потвърждава от нежния лик на Божията майка, която със своя продълговат овал, тесен нос, малки уста и големи очи се доближава до византийския иконен тип на Богородица от XII–XIII в.[2].

Със своите иконографски особености иконата има паралели с редица образци от XI–XIII в.[3]. Подобно е изображението върху позлатената медна икона от базиликата в Торчело, съхранявана в Victoria and Albert Museum в Лондон[3]. Сходството се дължи на стилистическото и техническото родство на двата паметника, които са създадени на различни места, но принадлежат към една и съща епоха и един и същ художествен кръг. Сходна е схемата, използвана в едноименната релефна иконка от Museo Sacro във Ватикана (XII–XIII в.). Същата тематична връзка между двете фигури е изразена и в друг медальон от Ватикана (XIII в.).

---

1. **Миятев, К.** Бронзовы рельеф с изображением Богоматери из Пловдивского музея. – Seminarium Kondakovianum, V. Прага, 1932, с. 40; **Мавродинов, Н.** Проучвания върху старобългарското изкуство. – ГНМ, VI, 1936, 363–368.
2. **Миятев, К.** Бронзовы рельеф…, с. 41.
3. **Божков, А.** Средновековни релефни икони в България. – Изкуство, XXIX, 2, 1979, 10–18, с. 17.

Литература: **Миятев, К.** Бронзовы рельеф с изображением Богоматери из Пловдивского музея. – Seminarium Kondakovianum, V. Прага, 1932, с. 39–44, Табл. II, 2; **Мавродинов, Н.** Проучвания върху старобългарското изкуство. – ГНМ, VI, 1936, 363 – 368, обр. 223–225; **Божков, А.** Средновековни релефни икони в България. – Изкуство, XXIX, 2, 1979, 10–18, с. 17; **Василев, В.** Матрици и модели в средновековната торевтика. – В: Сборник в памет на проф. Станчо Ваклинов. София, 1984, 194–196, обр. 3.

79. DIE WITH THE VIRGIN ELEUSA

Constantinople, XII–XIII century
Material: bronze
Measures: 15 x 9,2–9,7 x 0,6–0,7 cm
Inscription: MP ΘΥ
State: very-well preserved
Provenance: in the vicinity of Mihaylovo, Plovdiv region
Plovdiv Museum

On the work surface of the matrix are presented the Virgin and Child. Details are precision outlined. In the upper corners are engraved letters MP ΘΥ. The background is flat, but not smooth.

All the details are plastic, in high relief, calm contour and elegant curves. It shows the influence of ancient origine[1]. The relief applies to the period of highest flowering of Byzantine sculpture. This is confirmed by the gentle face of the Mother of God, which close to the Byzantine icon of the Virgin type of XII–XIII century[2].

With its iconographic peculiarities icon has parallels with a number of samples of XI–XIII century. Like the image on gilded copper icon of the Basilica on Torcello stored in the Victoria

and Albert Museum in London[3]. The similarity is due to technical and stylistic relationship of two monuments that were created in different places, but belong to the same era and the same artistic circles. A similar scheme is used in the eponymous icon relief from the Vatican Museo Sacro (XII–XIII c.). The same thematic link between the two figures is expressed in another medallion from the Vatican (XIII c.).

1. **Миятев, К.** Бронзовы рельеф с изображением Богоматери из Пловдивского музея. – Seminarium Kondakovianum, V. Прага, 1932, с. 40; **Мавродинов, Н.** Проучвания върху старобългарското изкуство. – ГНМ, VI, 1936, 363–368.
2. **Миятев, К.** Бронзовы рельеф…, с. 41.
3. **Божков, А.** Средновековни релефни икони в България. – Изкуство, XXIX, 2, 1979, 10–18, с. 17.

Published: **Миятев, К.** Бронзовы рельеф с изображением Богоматери из Пловдивского музея. – Seminarium Kondakovianum, V. Прага, 1932, с. 39–44, Табл. II, 2; **Мавродинов, Н.** Проучвания върху старобългарското изкуство. – ГНМ, VI, 1936, 363 – 368, обр. 223–225; **Божков, А.** Средновековни релефни икони в България. – Изкуство, XXIX, 2, 1979, 10–18, с. 17; **Василев, В.** Матрици и модели в средновековната торевтика. – В: Сборник в памет на проф. Станчо Ваклинов. София, 1984, 194–196, обр. 3.

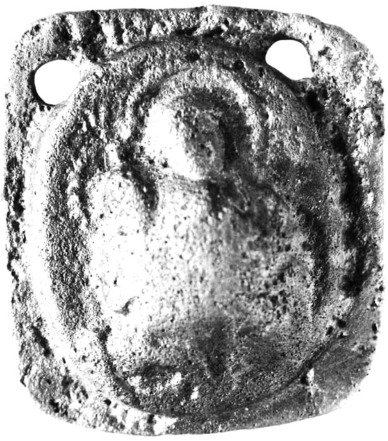

80. МАТРИЦА С БОГОРОДИЦА ЕЛЕУСА (УМИЛЕНИЕ)

Константинопол?, втора половина на XII – начало на XIII в.
Материал: бронз
Размери: дължина – 2,9 см, ширина – 2,7 см, дебелина – 0,1–0,6 см
Надписи: (МР) ΘΥ, (IC) XC
Състояние: задоволително
Местонамиране: проучване в землището на Рогачево, Добричко заедно със сребърна монета на цар Иван Шишман (1371 – 1393)
РИМ – Добрич, Инв. No Ac 2918

Моделът представлява правоъгълна пластина със заоблени ъгли, в средата на която има елипсовиден изпъкнал медальон с изображение на Богородица с Младенеца. До образите са нанесени надписите (МР) ΘΥ, (IC) XC, които не личат изцяло. В горните два края има по един отвор за провесване на медальона като пандантив. Божията майка е представена в допоясно изображение, обърната към Младенеца, който поддържа с дясната си ръка. Около главите вървят зрънчести нимбове, свързани помежду си. Подробностите от лицата са трудно доловими. Подобно е и облеклото, от което личи само мафорият на Богородица.

Известни са няколко отливки от зелена стъклена маса със същия сюжет и размери на елипсата (2,6 см), произходът на които може да се търси във византийската столица[1]. Настоящият модел носи всички белези на бракувано изделие, отлято по оригинален образец. На практика обаче, той не е бил употребяван по своето първоначално предназначение, т. е. за изработването на отливки от смалта или метал, а е използван като пандантив, което показват двата отвора в горната част.

---

[1] **Тотев, К., В. Плетньов.** Византийско изкуство. Християнски реликви от Варненско XI–XIV век. Варна, 2011, с. 166.

Литература: **Тотев, К.** Бронзов модел за стъклени камеи от с. Рогачево. – Археология, 2, 1993, 53–57; **В. Плетньов.** Византийско изкуство. Християнски реликви от Варненско XI–XIV век. Варна, 2011, с. 50, фиг. 24; 165–166; **Totev, C.** Modele de bronze pour les camees de verre du village de Rogatchevo-departament de Varna. – Bulgaria Pontica Medii Aevi IV–V, Sofia, 2003, 131–135.

80. DIE WITH THE VIRGIN ELEUSA

Constantinople? Second half of XII – the beginning of XIII century.
Material: bronze
Measures: 2,9 x 2,7 x 0,1 – 0,6 cm
Inscriptions: (MP) ΘΥ, (IC) XC
State: satisfactory
Provenance: archaeological recearch in the village of Rogachevo, Dobrich region, together with a silver coin of Tsar Ivan Shishman (1371 – 1393)
Dobrich Museum, Inv. No Ace 2918

The model is a rectangular plate with rounded corners, in the middle of which there is oval medallion with an image of Virgin and Child. Around images is engraved inscriptions (MP) ΘΥ, (IC) XC that are not seen entirely. The details of faces and clothes are hardly perceptible. In above there are two holes for suspension of medallion as a pendant.

There are several casts of green glass with the same image and size (2,6 cm). Their origin can be found in the Byzantine capital[1]. In practice, however, it has not been used for its original purpose, i. e. for making castings of smalta or metal, but is used as a pendant. This is shown by the two holes.

[1] **Тотев, К., В. Плетньов.** Византийско изкуство. Християнски реликви от Варненско XI–XIV век. Варна, 2011, с. 166.

Published: **Тотев, К.** Бронзов модел за стъклени камеи от с. Рогачево. – Археология, 2, 1993, 53 – 57; **В. Плетньов.** Византийско изкуство. Християнски реликви от Варненско XI – XIV век. Варна, 2011, с. 50, фиг. 24; 165 – 166; **Totev, C.** Modele de bronze pour les camees de verre du village de Rogatchevo-departament de Varna. – Bulgaria Pontica Medii Aevi IV – V, Sofia, 2003, 131 – 135.

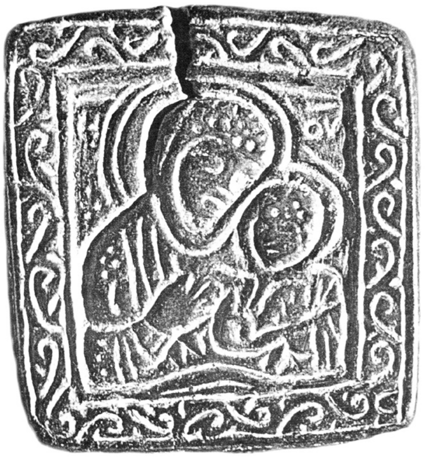

81. МАТРИЦА С БОГОРОДИЦА ЕЛЕУСА (УМИЛЕНИЕ)

България, XIV в.
Материал: бронз
Размери: няма данни
Надписи: МР ΘН
Състояние: задоволително
Местонамиране: Царевец, В. Търново
РИМ – Велико Търново

Матрицата е с правоъгълна форма, нарушена в горния край. Върху нея има релефно изображение на Богородица с Младенеца в иконографския тип Умиление. В горният край на композицията е нанесена абревиатурата „МР ΘН“ с хасти. И двата персонажа са в ¾ профил и допоясно представени. Божията майка е с леко приведена глава, върху която има двувърха корона, украсена с бисери. Около нея върви нимб и мафорий, спускащ се върху раменете. Облеклото се състои от хитон, падащ на едри гънки по тялото, украсен също с бисери, оформящи кръст. Подобен кръст има и извън фигурата – между тялото и нимба на Богородица. Дясната ръка на Божията майка е повдигната към Младенеца, а лявата, която го придържа, не е представена. Христос е обърнат надясно към Богородица, около главата (частично нарушена), върви нимб, а върху нея и челото – същата перлена украса. Младенецът е облечен в хитон, под който се подават протегнатите към Майка Му ръце.

Цялото изображение е заключено в широка рамка с виеща се растителна украса отластари. Иконографските особености на матрицата я определят като провинциално местно произведение, изработено по определен модел. Подобна иконка е известна от Плиска[1].

---

[1] **Тотев, К.** Нагръдна метална икона с Богородица-Умиление от Плиска. – Плиска-Преслав, 5, 1992, 246–248.

Литература: **Тотев, К.** Бронзова иконка от Царевец. – Векове, 1, 1985, 68–69; Византийски модели и традиции в приложното изкуство на Второто българско царство. – Търновска книжовна школа, Т. 6, 1994, с. 612.

81. DIE WITH THE HOLY VIRGIN ELEUSA

Bulgaria, XIV century
Material: bronze
Measures: no data
Inscriptions: MP ΘN
State: satisfactory
Provenance: Tsarevets fortress in Veliko Tarnovo
Veliko Tarnovo Museum

Die is a rectangular in shape, impaired at the top. On it is a relief image of the Virgin and Child of Eleusa iconographic type. At the top of the composition there is abbreviation “MP ΘN”.

The whole image is locked in a broader framework with sinuous plant decoration of slips. Iconographic features of die define it as provincial local product made by a particular model. A such icon known by Pliska[1].

---

[1] **Тотев, К.** Нагръдна метална икона с Богородица-Умиление от Плиска. – Плиска-Преслав, 5, 1992, 246–248.

Published: **Тотев, К.** Бронзова иконка от Царевец. – Векове, 1, 1985, 68–69; Византийски модели и традиции в приложното изкуство на Второто българско царство. – Търновска книжовна школа, Т. 6, 1994, с. 612.

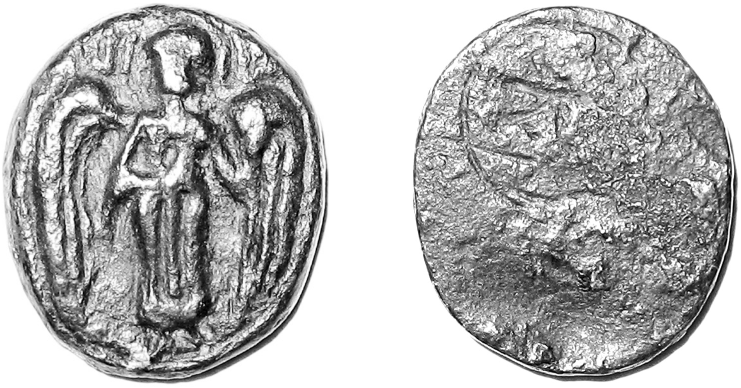

82. МАТРИЦА С АРХАНГЕЛ МИХАИЛ

България, XIII в.
Материал: бронз
Размери: дължина – 2,5 см, ширина – 2 см, дебелина – 0,4 см
Надписи: „М"
Състояние: много добро
Местонамиране: с. Лозарево, Бургаска област
частна колекция

Матрицата е с овална форма, без нарушения. Върху лицевата страна във висок релеф е нанесен образът на архангел Михаил в цял ръст, с нимб, в ¾ профил надясно, облечен в туника, химатион и сандали. Изображението е силно схематизирано, без подробности от главата и облеклото, което се дължи на продължителната употреба. В дясната си ръка пред рамото, архангел Михаил държи скиптър, а в лявата – кълбо, вероятно с кръст, който в момента е трудно различим. Пред тялото му се спуска меч, зад гърба му се извиват крила, достигащи до земята. В лявата горна част на полето, между нимба и крилото е изписана релефно буквата „М", която е повторена, но чрез врязване в кръгла рамка и на обратната гладка страна на матрицата. Лицевата композиция е включена в тясна релефна рамка, вървяща по очертанието. Времето на производство и употреба на матрицата се определя в XIII в., подкрепено и от намерените с нея византийски монети, сред които една на Константин Асен (1257 – 1277).

За иконографията на изображението свидетелстват много примери. Сред най-популярните са стеатитовата икона от Лувъра (XIII в.), където образът е част от композицията Деисис, и фронталното изображение на архангела върху бронзов съд от XI в.[1]. Най-великолепният образ е върху византийска позлатена сребърна икона от края на X – началото на XI в., съхранявана в съкровищницата на катедралата Сан Марко във Венеция[2]. В по-късният период, когато архангел Михаил става особено популярен се налага изобразяването му в церемониален владетелски костюм и инсигнии – скиптър и кълбо. Така е представен върху билоновите монети на Мануил Комнин (1230 – 1237) и династията на Палеолозите[3].

---

1. **Kalavrezou-Maxeiner, I.** Byzantine Icons in Steatite. Wien, 1985, Pl. 55, 110; **Ross, M.** Metalwork, Ceramics, Glass, Glyptics, Painting. Volume One. Washington, 1962, Pl. XLIX, 90.
2. **Durand, J.** Byzantine Art. Paris, 1999, p. 148.

3. **Handy, M.** Cinage and Money in the Byzantine Empire (1081 – 1261). Washington, 1969, Pl. 39–7; Pl. 41–17, 20, 21.

Литература: **Дончева, С.** Бронзова матрица с изображение на Архангел Михаил. – В: Сб. „Археология на средните векове VI – XV век", (под печат).

82. DIE WITH ARCHANGEL MICHAEL

Bulgaria, XIII century
Material: bronze
Mesures: 2,5 x 2 x 0,4 cm
Inscriptions: "M"
State: very-well preserved
Provenance: Lozarevo village, Bourgas region
private collection

Die is oval and completely preserved. On the front in high relief is applied an image of Archangel Michael in full size. It is much stylized without details of the head and clothing due to prolonged use. In his right hand Archangel Michael holds the scepter, and in the left one – a ball, probably with a cross. In fron of his body has a sword and behind him – twisted wings. In the upper left side of the field, between nimbus and wings was engraved a letter "M," which is repeated by cutting in a round frame on the smooth reverse of die.

Time of manufacture and use of die is defined in the XIII century that supported of Byzantine coins, including one of Konstantin Assen (1257 – 1277) found with it.

About iconography witness many examples. Among the most popular are steatite icon from the Louvre (XIII c.) and the frontal image of the Archangel on a bronze vessel from XI century[1]. The most magnificent image was a Byzantine icon from the end of X – beginning of XI century, kept in the treasury of San Marco in Venice[2]. In the later period, when the Archangel Michael became especially popular its appearance in ceremonial costume and regal insignia – scepter and globe was a rule. It is presented on billon coins of Manuel Comnenus (1230 – 1237) and that of Palaeologus dynasty[3].

1. **Kalavrezou-Maxeiner, I.** Byzantine Icons in Steatite. Wien, 1985, Pl. 55, 110; **Ross, M.** Metalwork, Ceramics, Glass, Glyptics, Painting. Volume One. Washington, 1962, Pl. XLIX, 90.
2. **Durand, J.** Byzantine Art. Paris, 1999, p. 148.
3. **Handy, M.** Cinage and Money in the Byzantine Empire (1081 – 1261). Washington, 1969, Pl. 39–7; Pl. 41–17, 20, 21.

Published: **Дончева, С.** Бронзова матрица с изображение на Архангел Михаил. – В: Сб. „Археология на средните векове VI – XV век", (*under print*).

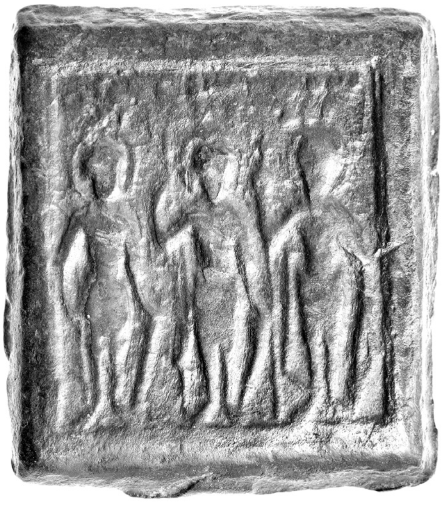

83. МАТРИЦА С ТРИМА СВЕТЦИ-ВОИНИ

Солун, втора половина на XIII – начало на XIV в.
Материал: бронз
Размери: дължина – 4,6 см, ширина – 5,3 см, дебелина – 0,6–0,7 см
Надписи: Θ Θεωδορος, Θ Θεωδορος, Θ Γε(ωργιος)
Състояние: задоволително
Местонамиране: постъпва в музейната сбирка на училището в с. Манастир, Провадийско през 1979 г.
РИМ – Варна, Инв. No 1609

Върху матрицата са изобразени три фронтални прави фигури на светци-воини. Над тях са изписани надписи на гръцки език, разположени двуредово над нимбовете. Рамката е добре оформена и профилирана с тесен бордюр. Детайлите от образите са заличени, вследствие на продължителното използване на матрицата. Релефните силуети на фигурите се разчитат по обрамчените с нимбове глави, видът на оръжието, отделни детайли от облеклото и снаряжението. Облеклото им се състои от дълги хламиди, прихванати с фибула на дясното рамо и бойни туники. Останалите детайли – ризници, наръкавници и наколенници не се различават. Възможностите за стилова характеристика са ограничени, но композицията наподобява на бронзова отливка с изображение на св. Георги от музея Канелопулос в Атина (XIII в.), сребърен обков със светците-воини Димитър и Георги от манастира Ватопед и икона с изображение на св. Георги и св. Димитър от колекция Константин Нотарос, датирани в XIV в.[1].

Предназначението ѝ е свързано с изготвянето на портативни икони и процесийни кръстове, също за наградни иконки, медалиони и кръстове. Датировката се определя в XIII и началото на XIV в.

---

[1] **Тотев, К., В. Плетньов.** Византийско изкуство. Християнски реликви от Варненско XI–XIV век. Варна, 2011, с. 48–50, 54, фиг. 23; с. 134–136.

Литература: **Тотев, К., В. Плетньов.** Бронзова матрица със светци-воини от варненския Археологически музей. – ИНМВ, 38–39 (53-54), 2002–2003, 2006, 396–405;

Тотев, К., В. Плетньов. Византийско изкуство. Християнски реликви от Варненско XI – XIV век. Варна, 2011, с. 46–48, фиг. 17; 129–130.

83. DIE WITH THREE WARRIOR-SAINTS

Thessaloniki, the second half of XIII – beginning of XIVcentury
Material: bronze
Measures: 4,6 x 5,3 x 0.6–0,7 cm
Inscriptions: Ο Θεωδορος, Ο Θεωδορος, Ο Γε(ωργιος)
State: satisfactory
Provenance: museum collection of the school in Manastri village in Provadya region in 1979 *Varna, Regional Museum of History, Inv. No 1609*

On the field of die are presented the figures of three warrior-saint. Above them are written Greek inscriptions, arranged above their heads. The framework is well profiled with a narrow border. The details of the images are deleted, as a result of prolonged use of the die. Their clothing consists of long chlamydia intercepted by fibula on the right shoulder and tunic. Further details – armor, armbands and knee pads are not different. Opportunities for stylistic features are limited, but the composition resembles to the bronze casting in St. George Kanellopoulos Museum in Athens (XIII c.); a silver plate with the warrior-saints Demetrios and George from Vatopedi monastery; and icon with the images of St. George and St. Demetrios in Konstantin Notaros collection, dating back to the XIV century[1].

Its purpose is to make a portable icons and processional crosses, also pectoral icons, medallions and crosses. The dating is defined in XIII and early XIV century.

[1] **Тотев, К., В. Плетньов.** Византийско изкуство. Християнски реликви от Варненско XI–XIV век. Варна, 2011, с. 48–50, 54, фиг. 23; с. 134–136.

Published: **Тотев, К., В. Плетньов.** Бронзова матрица със светци-воини от варненския Археологически музей. – ИНМВ, 38–39 (53 – 54), 2002–2003, 2006, 396–405; **Тотев, К., В. Плетньов.** Византийско изкуство. Християнски реликви от Варненско XI – XIV век. Варна, 2011, с. 46–48, фиг. 17; 129–130.

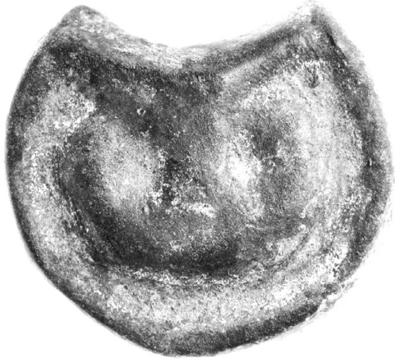

84. МАТРИЦА ЗА АПЛИКАЦИИ

България XIII–XIV в.
Материал: бронз
Размери: дължина – 1,5 см, ширина – 1,3 см, дебелина – 0,3 см
Състояние: много добро
Местонамиране: с. Белене, Свищовско
РИМ – Варна, Инв. No IV 5704

Матрицата е с листовидна форма и релефна украса от трилистна палмета със завити листа при основата. Находката е намерена с още две матрици, 14 сребърни и 2 бронзови апликации, изработени от тънка ламарина с по три дупчици за прикрепване. Матрицата е служела за изработването на подобни апликации, използвани за тип прочелници от XIII–XIV в. През късносредновековния период подобни накити са известни от много райони на Балканите, засвидетелствани са в редица стенописни изображения. Подобни апликации са намерени при проучването на некропола в Калиакра[1].

1. **Бобчева, Л.** Некропол от XIII–XIV век в Калиакра. – ИНМВ, XIV (XXIX), 1978, 152–180, табл. V, XI, XIV.

Литература: **Павлова, В.** Археологически данни за производството на един тип прочелници през XIII–XIV в. – В: Културните текстове на миналото. Носители, символи и идеи. Сб, в чест на 60-годишнината на проф. д.и.н. К. Попконстантинов. Кн. 3, София, 2005, 65–68, обр. 1, 18.

84. DIE FOR APPLIQUES

Bulgaria XIII–XIV century
Material: bronze
Measures: 1,5 x 1,3 x 0,3 cm
State: well preserved
Provenance: Belene village, Svishtov region
Varna, Museum of History, Inv. No IV 5704

Die is a leaf-shaped with embossed decoration of three-leaved palmette with curling leaves at the base. It was found with other two dies, 14 silver and 2 bronze appliques made of thin sheet with three holes on them to attachment. Device is used to make one type of forehead band typical of the XIII–XIV century.

In late medieval period similar ornaments are known from many areas of the Balkans, witnessed in a number of frescoes. Such appliques are found in the necropolis in Kaliakra[1].

[1] **Бобчева, Л.** Некропол от XIII–XIV век в Калиакра. – ИНМВ, XIV (XXIX), 1978, 152–180, табл. V, XI, XIV.

Published: **Павлова, В.** Археологически данни за производството на един тип прочелници през XIII–XIV в. – В: Културните текстове на миналото. Носители, символи и идеи. Сб, в чест на 60-годишнината на проф. д.и.н. К. Попконстантинов. Кн. 3, София, 2005, 65–68, обр. 1, 18.

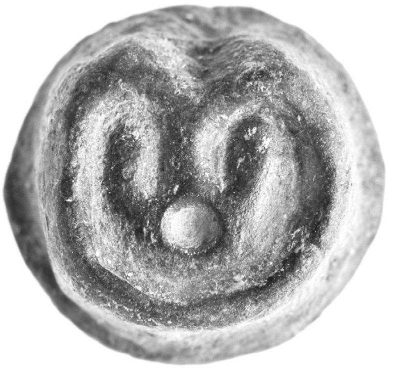

85. МАТРИЦА ЗА АПЛИКАЦИИ

България XIII–XIV в.
Материал: бронз
Размери: дължина – 1,5 см, ширина – 1,3 см, дебелина – 0,8 см
Състояние: много добро
Местонамиране: находка от с. Белене, Свищовско
РИМ – Варна, Инв. No IV 5704

Матрицата е с листовидна форма и релефна украса от трилистна палмета със завити листа при основата. Находката е намерена с още две матрици, 14 сребърни и 2 бронзови апликации, изработени от тънка ламарина с по три дупчици за прикрепване. Матрицата е служела за изработването на апликации за тип прочелници през XIII–XIV в. През късносредновековния период подобни накити са известни от много райони на Балканите. Подобни апликации са намерени при проучването на некропола в Калиакра[1].

[1] **Бобчева, Л.** Некропол от XIII–XIV век в Калиакра. – ИНМВ, XIV (XXIX), 1978, 152–180, табл. V, XI, XIV.

Литература: **Павлова, В.** Археологически данни за производството на един тип прочелници през XIII–XIV в. – В: Културните текстове на миналото. Носители, символи и идеи. Сб, в чест на 60-годишнината на проф. д.и.н. К. Попконстантинов. Кн. 3, София, 2005, 65–68, обр. 1, 19.

85. DIE FOR APPLIQUES

Bulgaria XIII–XIV century
Material: bronze
Measures: 1,5 x 1,3 x 0,8 cm
State: well preserved
Provenance: Belene village, Svishtov region
Varna, Museum of History, Inv. No IV 5704

Die is a leaf-shaped with embossed decoration of three-leaved palmette. It was found with two other dies, 14 silver and 2 bronze appliques, all of them made of thin sheet metal.

Device is used to make applliques for one type forehead band in XIII–XIV century. Such appliques are found in the necropolis in Kaliakra[1].

[1] **Бобчева, Л.** Некропол от XIII–XIV век в Калиакра. – ИНМВ, XIV (XXIX), 1978, 152–180, табл. V, XI, XIV.

Published: **Павлова, В.** Археологически данни за производството на един тип прочелници през XIII–XIV в. – В: Културните текстове на миналото. Носители, символи и идеи. Сб, в чест на 60-годишнината на проф. д.и.н. К. Попконстантинов. Кн. 3, София, 2005, 65–68, обр. 1, 19.

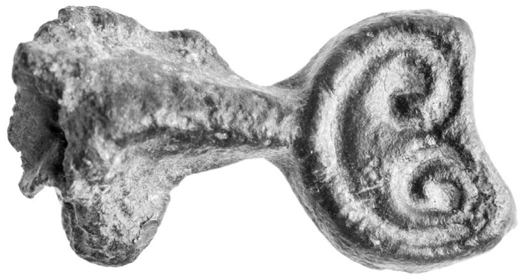

86. МАТРИЦА ЗА АПЛИКАЦИИ

България XIII–XIV в.
Материал: бронз
Размери: дължина – 1,3 см, ширина – 1,1 см, дебелина – 0,3 см
Състояние: задоволително
Местонамиране: находка от с. Белене, Свищовско
РИМ – Варна, Инв. No IV 5704

Матрицата е с листовидна форма и релефна украса от трилистна палмета със завити листа при основата. Запазен е леека в единия край, останал непочистен след отливането. Това показва, че матрицата не е използвана по предназначение. Находката е намерена с още две матрици, 14 сребърни и 2 бронзови апликации, изработени от тънка ламарина с по три дупчици за прикрепване. Матрицата е трябвало да послужи за изработването на апликации за прочелници, хронологически определящи се в XIII–XIV в. Подобни апликации са намерени при проучването на некропола в Калиакра[1].

[1] **Бобчева, Л.** Некропол от XIII–XIV век в Калиакра. – ИНМВ, XIV (XXIX), 1978, 152–180, табл. V, XI, XIV.

Литература: **Павлова, В.** Археологически данни за производството на един тип прочелници през XIII–XIV в. – В: Културните текстове на миналото. Носители, символи и идеи. Сб, в чест на 60-годишнината на проф. д.и.н. К. Попконстантинов. Кн. 3, София, 2005, 65–68, обр. 1, 20.

86. DIE FOR APPLIQUES

Bulgaria XIII–XIV century
Material: bronze
Measures: 1,3 x 1,1 x 0,3 cm
State: satisfactory
Provenance: Belene village, Svishtov region
Varna, Museum of History, Inv. No IV 5704

Die is a leaf-shaped with embossed decoration of three-leaved palmette with curling leaves at the base. There is a pouring lip left of one end, uncleaned after casting. This indicates that die is not used for its initial purpose. Die was found with two other dies, 14 silver and 2 bronze

appliques made of thin sheet with three holes to attachment. It should be used for the making of appliques for forehead decorations (bands), chronologicaly setting in XIII–XIV century. Such appliques are found in the necropolis in Kaliakra[1].

[1] **Бобчева, Л.** Некропол от XIII–XIV век в Калиакра. – ИНМВ, XIV (XXIX), 1978, 152–180, табл. V, XI, XIV.

Published: **Павлова, В.** Археологически данни за производството на един тип прочелници през XIII–XIV в. – В: Културните текстове на миналото. Носители, символи и идеи. Сб, в чест на 60-годишнината на проф. д.и.н. К. Попконстантинов. Кн. 3, София, 2005, 65–68, обр. 1, 20.

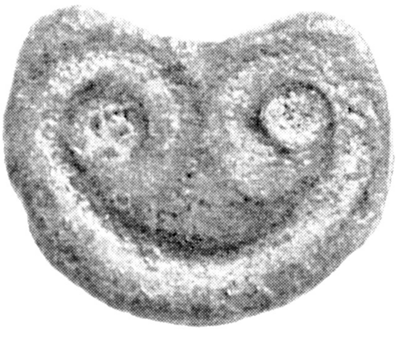

87. МАТРИЦА ЗА АПЛИКАЦИИ

България XIII–XIV в.
Материал: бронз
Размери: дължина – 1,3 см, ширина – 1,1 см, дебелина – 0,3 см
Състояние: добро
Местонамиране: находка от с. Св. Никола до Калиакра
РИМ – Варна, Инв. No IV 4272

Матрицата е с листовидна форма и релефна украса от трилистна палмета със завити листа при основата. Запазен е леека в единия край, останал непочистен след отливането. Това показва, че матрицата е бракувано изделие и не е използвана по предназначение. Матрицата е трябвало да послужи за изработването на апликации за прочелници, хронологически определящи се в XIII–XIV в. Подобни апликации са намерени при проучването на некропола в Калиакра[1]. Три матрици и 14 сребърни и 2 бронзови апликации са част от находка, произхождаща от с. Белене, Свищовско[2].

1. **Бобчева, Л.** Некропол от XIII–XIV век в Калиакра. – ИНМВ, XIV (XXIX), 1978, 152–180, табл. V, XI, XIV.
2. **Павлова, В.** Археологически данни за производството на един тип прочелници през XIII–XIV в. – В: Културните текстове на миналото. Носители, символи и идеи. Сб, в чест на 60 -годишнината на проф. д.и.н. К. Попконстантинов. Кн. 3, София, 2005, 65–68, обр. 1, 1–20.

Литература: **Павлова, В.** Археологически данни за производството на един тип прочелници през XIII–XIV в. – В: Културните текстове на миналото. Носители, символи и идеи. Сб. в чест на 60-годишнината на проф. д.и.н. К. Попконстантинов. Кн. 3, София, 2005, 67, обр. 2, 2.

87. DIE FOR APPLIQUES

Bulgaria XIII–XIV century
Material: bronze
Measures: 1,3 x 1,1 x 0,3 cm
State: satisfactory
Provenance: St. Nicholas village, Kaliakra region
Varna, Museum of History, Inv. No IV 4272

Die is a leaf-shaped and embossed by three-leaves palmette with curling leaves at the base. It is preserved a pour lip on one end shows that device has been not used for its initial purpose. The device should be used for the development of appliques for forehead decorations (bands), chronological setting in XIII–XIV century. Such appliques are found during archaeological recearch of the necropolis in Kaliakra[1]. Three dies and 14 silver and 2 bronze appliques are part of the findings coming from Belene village, Svishtov region[2].

1. **Бобчева, Л.** Некропол от XIII–XIV век в Калиакра. – ИНМВ, XIV (XXIX), 1978, 152–180, табл. V, XI, XIV.
2. **Павлова, В.** Археологически данни за производството на един тип прочелници през XIII–XIV в. – В: Културните текстове на миналото. Носители, символи и идеи. Сб, в чест на 60-годишнината на проф. д.и.н. К. Попконстантинов. Кн. 3, София, 2005, 65–68, обр. 1, 1–20.

Published: **Павлова, В.** Археологически данни за производството на един тип прочелници през XIII–XIV в. – В: Културните текстове на миналото. Носители, символи и идеи. Сб. в чест на 60-годишнината на проф. д.и.н. К. Попконстантинов. Кн. 3, София, 2005, 67, обр. 2, 2.

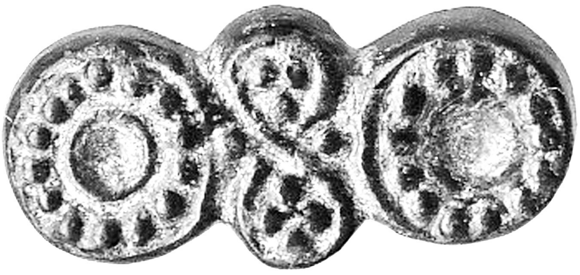

88. МАТРИЦА ЗА АПЛИКАЦИИ

България, XIII–XIV в.
Материал: бронз
Размери: дължина – 3 см, ширина – 1,2 см, дебелина – 0,4 см
Състояние: много добро
Местонамиране: Североизточна България
частна колекция

Матрицата е с издължена форма, подобна на осмица, съставена от два свързани със същия орнамент кръга. Двата основни елемента са орнаментирани с пояс от гранули около вписан кръг. По-малката осмица между тях е украсена съответно с три и четири гранули. В гънките на очертанието също има по една гранула. Подобни апликации са известни от Диногеция, Румъния[1]. Според типологията на L. Dimitriu те попадат в тип IV.5.2 и хронологически се отнасят към XIV в.[2].

1. **Ştefan, Gh., I. Barnea, M. Comşa, E. Comşa.** Dinogetia. Band. I. Bukarest, 1967, p. 297.
2. **Dimitriu, L.** Der Mittelalterliche Schmuck des Unteren Donaugebietes im 11–15. Jahrhundert. Bucureşti, 2001, p. 80, Taf. 12, 26; 68, 10.

Литература: **непубликвана**

88. DIE FOR APPLIQUES

Bulgaria, XIII–XIV century
Material: bronze
Measures: 3 x 1,2 x 0,4 cm
State: very-well preserved
Provenance: Northeast Bulgaria
private collection

Die has an elongated shape resembling to a number eight, consisting of two linked rounds with the same design. Device consists of two interconnected eights and two basic elements with round ornmanets.

Such appliques are known from Dinogetsiya, Romania[1]. According to the typology of L. Dimitriu they fall within the type IV. 5.2 and chronologically refer to XIV century[2].

1. **Ştefan, Gh., I. Barnea, M. Comşa, E. Comşa.** Dinogetia. Band. I. Bukarest, 1967, p. 297.
2. **Dimitriu, L.** Der Mittelalterliche Schmuck des Unteren Donaugebietes im 11–15. Jahrhundert. Bucureşti, 2001, p. 80, Taf. 12, 26; 68, 10.

Published: **unpublished**

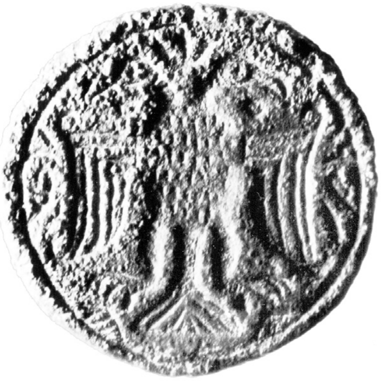

89. МАТРИЦА ЗА ПЕЧАТ С ДВУГЛАВ ОРЕЛ

България, XIII–XIV в.
Материал: бронз
Размери: диаметър – 3,2/24–27 см, дебелина – 0,6–0,7/1,8–2,1 см
Състояние: добро
Местонамиране: насип южно от Шуменската крепост
неизвестно

Състои се от два цилиндъра с различни размери, разположени по надлъжната си ос – единият по-висок (горната част), другият – по-нисък (работна повърхност). Горният край на матрицата е с неправилна овална форма, изкривена от ударите с чук. Върху лицевата страна на долната широка площ е гравирано изображението на двуглав орел с разперени надолу крила. Главите са с дълги извити човки, лявата леко разтворена. Крилата са с два горни хоризонтални реда пера със завити нагоре краища и четири вертикални, извити навън. Перата по шиите, крилата, тялото, краката и горната тънка част на опашката, разтворена ветрилообразно, са предадени с леки нарези. И двата крака са с по четири разперени пръста, завършващи с остри извити нокти. Над шиите личи стилизирана тривърха корона, а между главите и перата – по едно малко кръгче. Встрани от крилата са гравирани орнаменти, наподобяващи монограми. Цялото изображение е заобиколено от правилен кръг, над който вертикално над короната е врязана дълбока резка.

Двуглавият орел е представен както при ортокидските, византийските и българските монети, така и по царското облекло в миниатюри на български ръкописи от XIV в.[1]. Византия е основният център на разпространение на този образ. Възприет от Изтока (Мала Азия) през XI в., двуглавият орел се развива първо като орнамент върху тъкани и релефи, а при Комнините се превръща в династична емблема[2]. Като такъв той се явява и по паметниците от българското средновековие (каменна пластика, миниатюра, орнаментика).

Размерите на настоящия паметник отговарят на познатите български моливдовули от XIII–XIV в. Разпуканият горен край на матрицата показва, че върху нея се е ковало върху олово или върху пластинки от благороден метал. Дали обаче, матрицата е служила за изготвянето на една от съставните пластинки на тези печати, принадлежали на Иван Александър[3] (В. Хараланов) или на деспот Добротица или член на неговата фамилия, като Йоан Оливер[4] (И. Йорданов) е трудно да се каже. Липсата на втората половина от предполагаемия сфрагистичен паметник затруднява неговата точна идентификация.

1. **Grierson, P.** Byzantine Coins. Vol. V, Part 1. Dumbarton Oaks Center for Byzantine Studies. Harvard University, D. C. Washington, 1973, p. 85–86.
2. **Нешева, В.** Мраморен релеф на двуглав орел от Мелник. – Археология, 2–3, 1984, 109–119 и пос. лит.; **Дончева-Петкова, Л.** Митологични изображения от българското средновековие. София, 1996, с. 97.
3. **Хараланов, В.** Бронзова матрица за печат с изображение на двуглав орел. – Археология, 4, 1975, с. 73.
4. **Йорданов, И.** Корпус на печатите на Средновековна България. София, 2001, с. 134.

Литература: **Хараланов, В.** Бронзова матрица за печат с изображение на двуглав орел. – Археология, 4, 1975, 72–73; **Дончева-Петкова, Л.** Митологични изображения от българското средновековие. София, 1996, с. 101, обр. 76; **Йорданов, И.** Корпус на печатите на Средновековна България. София, 2001, с. 134–135, III. 5А, Табло XII, 170.

89. STAMPING DIE WITH TWO-HEAD EAGLE

Bulgaria, XIII–XIV century
Material: bronze
Measures: diameter – 3,2/24–27 cm, thickness – 0,6–0,7/1,8–2,1 cm
State: well preserved
Provenance: south of Shumen fortress area
unknown

Die consists of two cylinders with different size along its longitudinal axis – one higher (upper), the other – lower (working surface). On the surface is engraved a two-headed eagle with spread wings.

Double-headed eagle is presented on the Ortokides, Byzantine and Bulgarian coins, and in Bulgarian manuscripts of XIV century[1]. Byzantium is the main distribution center of this image. Adopted from the East (Asia Minor) during the XI century, the two-headed eagle was first developed as an ornament on fabric and reliefs, while the Comnenus accepted it as emblem of dynasty[2]. As such he is on the monuments from the Bulgarian Middle Ages (stone sculpture, miniature, ornaments).

Dimensions of this die is known from Bulgarian seals of XIII–XIV century. However, if the matrix was used for the preparation of one of the constituent plates of those stamps, belonging to Ivan Aleksandar[3] or despot Dobrotitsa or a member of his family, John Oliver[4] is difficult to say. It is difficult to identify also, because of absence of the second part of this sfragidia.

1. **Grierson, P.** Byzantine Coins. Vol. V, Part 1. Dumbarton Oaks Center for Byzantine Studies. Harvard University, D. C. Washington, 1973, p. 85–86.
2. **Нешева, В.** Мраморен релеф на двуглав орел от Мелник. – Археология, 2–3, 1984, 109–119 и пос. лит.; **Дончева-Петкова, Л.** Митологични изображения от българското средновековие. София, 1996, с. 97.
3. **Хараланов, В.** Бронзова матрица за печат с изображение на двуглав орел. – Археология, 4, 1975, с. 73.
4. **Йорданов, И.** Корпус на печатите на Средновековна България. София, 2001, с. 134.

Published: **Хараланов, В.** Бронзова матрица за печат с изображение на двуглав орел. – Археология, 4, 1975, 72–73; **Дончева-Петкова, Л.** Митологични изображения от българското средновековие. София, 1996, с. 101, обр. 76; **Йорданов, И.** Корпус на печатите на Средновековна България. София, 2001, с. 134–135, III. 5А, Табло XII,170.

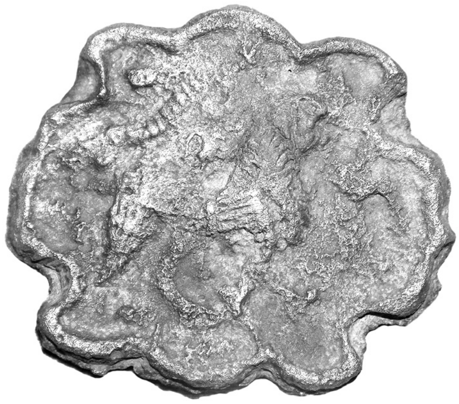

90. МАТРИЦА С ГРИФОН

България, XII–XIV в.
Материал: бронз
Размери: ширина – 5,5 см, дължина – 4,7 см, дебелина – 0,4 см
Състояние: задоволително
Местонамиране: проучвания на Шуменска крепост през 1969 г., заедно със златни накити
РИМ – Шумен, Средновековен отдел, Инв. No 16958

Матрицата е с правоъгълна „хералдична" форма с очертание от симетрично разположени листовидни орнаменти. В средата на изобразителното поле е разположен орелоглав грифон, предаден в профил, в спокоен ход надясно и с вдигната глава. Пред нея се извива дългото тяло на змия. Лъвското тяло на митичното същество е обемно третирано и подчертано от успоредни релефни линии. Над него минава дълга опашка и вдигнато ляво крило, като дясното крило е прибрано до тялото. По повърхността се забелязват следи от силно горене, които са заличили някои подробности от изображението. Въпреки това, повечето детайли са доловими, което е надеждна основа за някои наблюдения относно характера и предназначението на предмета. Наличието на леечен шев по очертанието показва две неща: първо – матрицата е отлята в двустранен калъп и второ тя е бракувано изделие, доказано от шуплите по нея. Те се дължат не само на силното горене на предмета, но и на прегарянето на медната сплав (стопения бронз) преди отливането на матрицата. Ето защо тя не използвана по предназначение и е била бракувана.

Моделът може да е изготвен в отдалечен център и донесен в някоя от работилниците на Шуменска крепост или да е изготвен на място с цел да се разпространяват подобни апликации. Намирането на матрицата в определена археологическа среда, уточнява сравнително точно нейната датировка в периода на късното средновековие. Хронологията се подкрепя от някои сходни изображения на грифони, произхождащи от страната. По каменната пластика грифонът се появява в по-реалистичен вид и потвърждение за това е известния капител от Царевец, където е изобразен изправен грифон в хералдична поза. Подобно е съчетанието на грифони при пластичната украса от църквите „Св. Йоан Алитургетос" и „Св. Йоан Кръстител" в Несебър и двата забележителни паметника на резбарското изкуство – дървените врати от охридската църква „Св. Никола Болнички" и Хрельовата църква в Рилския манастир.

По-схематично фигурата на грифона е предадена върху сграфито съдовете. Върху десетина фрагмента от тях са запазени части с подобни изображения. Такива съдове са открити във Варна, Червен и долината на средна Струма[1], както и при проучванията в Румъния, Константинопол, Атина и Коринт[2]. Неотдавна при проучването на търновската „Велика лавра" наред със съдовете с изображения на птици (гълъби и орли) са намерени фрагменти с фигури на грифон и змей[3]. Наред с някои от посочените примери трябва да се отбележи, че именно от Шуменска крепост, където е намерена бронзовата матрица произхождат немалко фрагменти от сграфито съдове с изображения на грифони[4].

1. **Димова, В., С. Георгиева.** Църква No 1 в средновековния град Червен. – Археология, IX, 1967, 1, с. 9, обр. 10; **Милчев, А.** Археологически разкопки и проучвания в долината на средна Струма. – ГСУ ФИФ, LIII, 1959, обр. 36.
2. **B. Slătineanu.** Ceramica Românească. Bucureşti, 1938, p. 36, fig. 1; p. 37, fig. 3; p. 39, fig. 6, tabl. Ia; **C. Nicolescu, R. Popa.** La ceramiquee emaile des XIII et XIV siecles Pacuiul lui Soare. – Dacia, IX, 1965, p. 344, fig. 5c; **R. Demangel et E. Mamboury.** Le quartier des manganes et la première region de Constantinople. Paris, 1939, p. 141, fig. 188; The Middle Ages in the Athenian Agora. Fig. 19, 22; **D. Waele.** The Roman Market North of the Temple of Corinth. – AJA, XXXIV, 1930, p. 443, fig. 6a.
3. **Попов, А.** Търновската „Велика лавра" – ИБИД, XXXIII, 1980, 83–98.
4. **Антонова, В.** Шумен и Шуменската крепост. Шумен, 1995, с. 104, обр. 104–12, 13, 31, 33.

Литература: **Дончева, С.** Матрица за апликации от Шуменската крепост (XII–XIV в.). – Минало, 2, 2010, 14–21.

90. DIE WITH GRIFIN

Bulgaria, XII–XIV century
Material: bronze
Measures: 5,5 x 4,7 x 0,4 cm
State: satisfactory
Provenance: archaeological recearch of Shumen fortress together with gold adornments in 1969
Shumen, Museum of History, Inv. No 16958

Die has a rectangular "heraldic" shape with configuration of symmetrical ribbon ornaments. In the middle of the visual field there is a griffin in profile on the right. In front of grifin has a snake.

On the surface can be seen traces of highly burninig, which defaced some details of the image. However, the most of details are visible, which is a reliable basis for some observations on the nature and use of the object. The presence of pour lip outline shows two things: first – die is cast in two-sided mould and secondly – it is a waste product, proven by the holes in it.

The model can be prepared in a remote center and brought in one of the workshops of Shumen fortress or it was prepared on this place. Finding mould in certain archaeological environment, specifies fairly accurately its dating during the late Middle Ages (XII–XIV c.). The chronology is supported by some images of griffins all they come from the territory of Bulgaria – Tsarevets fortress in Veliko Tarnovo, St. John Aliturgetos and St. John the Baptist churches in Nessebar, wooden doors of St. Nicolaos Bolnichki church in Ohrid and the Rila monastery church.

A schematic figure of a griffin is transmitted on sgraffito vessels – from Varna, Cerven, Valley of Struma[1], as well as studies in Romania, Constantinople, Athens and Korint[2]. Recently in the study of "Great Lavra" in Tarnovo together with birds (pigeons and eagles) were found fragments of a griffins and snakes[3]. Such vessels were found in Sumen fortress, too[4].

1. **Димова, В., С. Георгиева.** Църква No 1 в средновековния град Червен. – Археология, IX, 1967, 1, с. 9, обр. 10; **Милчев, А.** Археологически разкопки и проучвания в долината на средна Струма. – ГСУ ФИФ, LIII, 1959, обр. 36.
2. **B. Slătineanu.** Ceramica Românească. Bucureşti, 1938, p. 36, fig. 1; p. 37, fig. 3; p. 39, fig. 6, tabl. Ia; **C. Nicolescu, R. Popa.** La ceramiquee emaile des XIII et XIV siecles Pacuiul lui Soare. – Dacia, IX, 1965, p. 344, fig. 5c; **R. Demangel et E. Mamboury.** Le quartier des manganes et la première region de Constantinople. Paris, 1939, p. 141, fig. 188; The Middle Ages in the Athenian Agora. Fig. 19, 22; **D. Waele.** The Roman Market North of the Temple of Corinth. – AJA, XXXIV, 1930, p. 443, fig. 6a.
3. **Попов, А.** Търновската „Велика лавра" – ИБИД, XXXIII, 1980, 83–98.
4. **Антонова, В.** Шумен и Шуменската крепост. Шумен, 1995, с. 104, обр. 104–12, 13, 31, 33.

Published: **Дончева, С.** Матрица за апликации от Шуменската крепост (XII–XIV в.). – Минало, 2, 2010, 14–21.

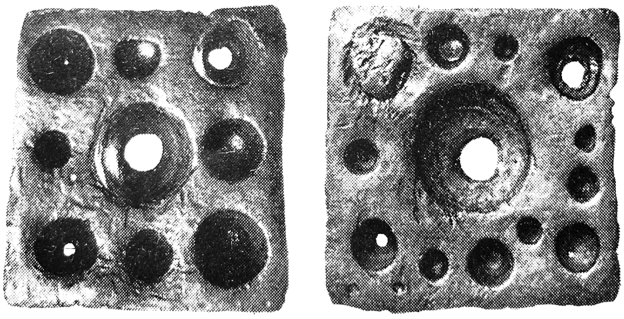

91. МАТРИЦА (ЕЩЕК)

България, XIII–XIV в.
Материал: бронз
Размери: дължина – 6,5 см, ширина – 8 см, дебелина – 2 см
Състояние: добро
Местонамиране: проучвания на крепостта в Червен, работилница No 1, източно от цитаделата
РИМ – Русе, Инв. No III-2096

Правоъгълна двустранна форма с полусферични вдлъбнатини за получаването на кухи сферични копчета и украси. Върху едната страна има 9, а върху другата – 13 полусфери с различна големина. В ъгловото легло на последната има останала сплескана бронзова пластинка. Две от сферите са с пробити дъна. Подобни метални форми са намерени при проучването на крепостта в Перник[1].

[1] **Чангова, Й.** Перник. Т. III, Крепостта Перник VIII–XIV в. София, 1992, с. 36, обр. 25, 6–7.

Литература: **Димова, В., С. Георгиева, В. Нешева и кол.** Средновековният Червен. Т. 1, София, 1985, с. 187, обр. 42; **Българският средновековен град.** Технологии. София, 1995, с. 37, обр. 93.

91. DIE FOR BUTTONS

Bulgaria, XIII–XIV century
Material: bronze
Measures: 6,5 x 8 x 2 cm
State: well preserved
Provenance: regular archaeological recearch of Cherven, workshop No 1
Rousse, Museum of History, Inv. No III-2096

Die has a rectangular shape with hemispherical holes of spherical buttons and decorations. On one side there are 9 and on the other – 13 hemispheres with a different size. In the last corner has remained flattened bronze plate. Two of the spheres have drilled bottoms. Such metal moulds were found in Pernik fortress[1].

1. **Чангова, Й.** Перник. Т. III, Крепостта Перник VIII–XIV в. София, 1992, с. 36, обр. 25, 6–7.

Published: **Димова, В., С. Георгиева, В. Нешева и кол.** Средновековният Червен. Т. 1, София, 1985, с. 187, обр. 42; **Българският средновековен град.** Технологии. София, 1995, с. 37, обр. 93.

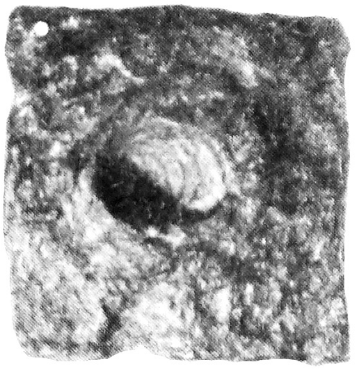

92. МАТРИЦА (ЕЩЕК)

България, XII–XIV в.
Материал: желязо
Размери: дължина – 6,5 см, ширина – 6,5 см, дебелина – 2 см
Състояние: задоволително
Местонамиране: проучвания на крепостта Кракра в Перник
РИМ – Перник

Матрицата е с квадратна форма. Върху работната повърхност е оформено кръгло овално легло за изковаването на полусферични копчета и украси[1]. Подобни матрици са открити при проучвания на крепостите Червен[2], Калиакра[3] и късните пластове на Преслав[4].

1. **Георгиева, С., Д. Бучински.** Старото златарство във Враца. София, 1959, с. 37.
2. **Димова, В., С. Георгиева, В. Нешева и кол.** Средновековният Червен. Т. 1, София, 1985, с. 187, обр. 42.
3. **Петрунова, Б., Е. Василева, Я. Димитрова.** Археологически проучвания в НАР „Калиакра“. – В: АОР за 2009 г. София, 2010, 535–537, обр. 3.
4. **Българският средновековен град.** Технологии. София, 1995, с. 34, обр. 65.

Литература: Чангова, Й. Перник. Т. III, Крепостта Перник VIII–XIV в. София, 1992, с. 36, обр. 25, 7.

92. DIE FOR BUTTONS

Bulgaria, XII–XIV century
Material: iron
Measures: 6,5 x 6,5 x 2 cm
State: satisfactory
Provenance: archaeological recearch of Krakra fortress in Pernik
Pernik Museum

Die has a square shape. On the work surface is designed round oval cutting of forging a hemispherical buttons and ornaments[1]. Such dies have been found in studies of Cherven[2], Kaliakra[3] and later layers of Preslav[4].

1. **Георгиева, С., Д. Бучински.** Старото златарство във Враца. София, 1959, с. 37.
2. **Димова, В., С. Георгиева, В. Нешева и кол.** Средновековният Червен. Т. 1, София, 1985, с. 187, обр. 42.
3. **Петрунова, Б., Е. Василева, Я. Димитрова.** Археологически проучвания в НАР „Калиакра“. – В: АОР за 2009 г. София, 2010, 535–537, обр. 3.
4. **Българският средновековен град.** Технологии. София, 1995, с. 34, обр. 65.

Published: Чангова, Й. Перник. Т. III, Крепостта Перник VIII–XIV в. София, 1992, с. 36, обр. 25, 7.

93. МАТРИЦА (ЕЩЕК)

България, XII–XIV в.
Материал: желязо
Размери: дължина – 11,2 см, ширина – 10,5 см
Състояние: недовършена форма, корозия по повърхността
Местонамиране: проучвания на крепостта Кракра в Перник
РИМ – Перник

Матрицата е с правоъгълна форма, нарушена при два от ъглите. Върху работната повърхност е започнато оформянето на кръгло овално легло, чиито очертания са нарушени вследствие на силната корозия. Предметът е трябвало да бъде използван за изковаването на полусферични копчета и украси за обеци и наушници, но е останал недовършен[1].

[1] **Георгиева, С., Д. Бучински.** Старото златарство във Враца. София, 1959, с. 37.

Литература: Чангова, Й. Перник. Т. III, Крепостта Перник VIII–XIV в. София, 1992, с. 36, обр. 25, 6.

93. DIE FOR BUTTONS

Bulgaria, XII–XIV century
Material: iron
Measures: 11,2 x 10,5 cm
State: not very well
Provenance: studies of the fortress Krakra in Pernik
Pernik Museum

Die has a rectangular shape, demolished in two of the corners. On the work surface is started a shaping round oval cutting, whose outlines have been violated due to serious corrosion. Device is supposed to be used of forging of hemispherical buttons and decorations, but remained unfinished[1].

[1] **Георгиева, С., Д. Бучински.** Старото златарство във Враца. София, 1959, с. 37.

Published: Чангова, Й. Перник. Т. III, Крепостта Перник VIII–XIV в. София, 1992, с. 36, обр. 25, 6.

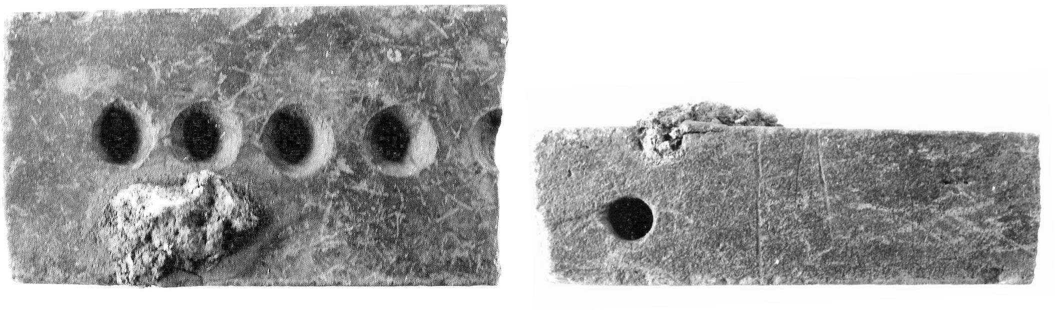

94. МАТРИЦА ЗА КОПЧЕТА

България, XII–XIV в.
Материал: мергел
Размери: дължина – 5,8 см, ширина – 3,3 см, дебелина – 1,8 см
Състояние: добро
Местонамиране: проучвания на Шуменска крепост през 1972 г.
РИМ – Шумен, Средновековен отдел, Инв. No 11053

Форма на паралелепипед, върху работната повърхност на която има 5 кръгли гнезда (едното отчупено) с диаметър – 0,9 см за направата на копчета. Те са изработвани от тънък метален лист, който се притискал към гнездата. Впоследствие са припоявани задната част на копчето и петлика. На обратната страна и при една от тесните страни са пробити кръгли отвори, които са използвани за закрепване на пособието към неподвижна повърхност.

Литература: **Дончева, С.** Калъпи за метални предмети и украси от Шуменската крепост (XII–XIV в.). – ИИМШ, Т. XIV, 2008, с. 61, обр. 3а-б.

94. DIE FOR BUTTONS

Bulgaria, XII–XIV century
Material: marl
Measures: 5,8 x 3,3 x 1,8 cm
State: well preserved
Provenance: archaeological recearch of Shumen Fortress in 1972
Shumen, Museum of History, Inv. No 11053

Die has a shape of parallelepiped and on the surface there are 5-circular holes (diameter – 0,9 cm) for the preparation of buttons. They are made of thin metal sheet that is pressed to the nests. Subsequently was soldered a tab on the back of the button.

Published: **Дончева, С.** Калъпи за метални предмети и украси от Шуменската крепост (XII–XIV в.). – ИИМШ, Т. XIV, 2008, с. 61, обр. 3а-б.

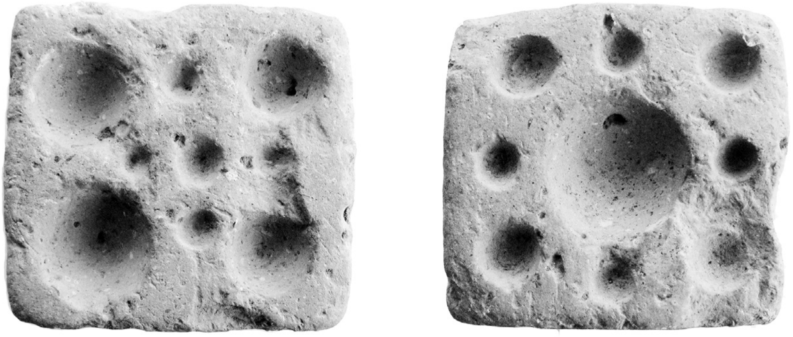

95. МАТРИЦА (ЕЩЕК)

България, XII–XIII в.
Материал: глина
Размери: дължина – 5,5 см, ширина – 5,5 см, дебелина – 2 см
Състояние: много добро
Местонамиране: проучвания във Вътрешния град на Преслав
НИАР – Преслав, Инв. No 1281

Правоъгълна двустранна форма с полусферични вдлъбнатини за изготвянето на сферични копчета и украси. Върху едната страна има 9, а върху другата – 8 полусфери с различна големина. Подобни метални (бронзови и железни) форми са намерени при проучването на крепостите в Перник[1], Червен[2], Каликара[3].

1. **Чангова, Й.** Перник. Т. III, Крепостта Перник VIII–XIV в. София, 1992, с. 36, обр. 25, 6–7.
2. **Димова, В., С. Георгиева, В. Нешева и кол.** Средновековният Червен. Т. 1, София, 1985, с. 187, обр. 42.
3. **Петрунова, Б., Е. Василева, Я. Димитрова.** Археологически проучвания в НАР „Калиакра“. – В: АОР за 2009 г. София, 2010, 535–537, обр. 3.

Литература: **Българският средновековен град.** Технологии. София, 1995, с. 34, обр. 65.

95. DIE FOR BUTTONS

Bulgaria, XII–XIII century
Material: clay
Measures: 5,5 x 5,5 x 2 cm
State: very-well preserved
Provenance: archaeological research in the inner city of Preslav
Veliki Preslav Museum, Inv. No 1281

Bilateral rectangular device of spherical buttons and decorations. On one side there are 9 and on the other side – 8 hemispheres of different size. Such metal (bronze and iron) dies are found in Pernik[1], Cherven[2], Kalikara[3].

1. **Чангова, Й.** Перник. Т. III, Крепостта Перник VIII–XIV в. София, 1992, с. 36, обр. 25, 6–7.
2. **Димова, В., С. Георгиева, В. Нешева и кол.** Средновековният Червен. Т. 1, София, 1985, с. 187, обр. 42.
3. **Петрунова, Б., Е. Василева, Я. Димитрова.** Археологически проучвания в НАР „Калиакра“. – В: АОР за 2009 г. София, 2010, 535–537, обр. 3.

Published: **Българският средновековен град.** Технологии. София, 1995, с. 34, обр. 65.

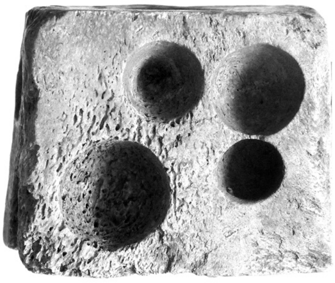

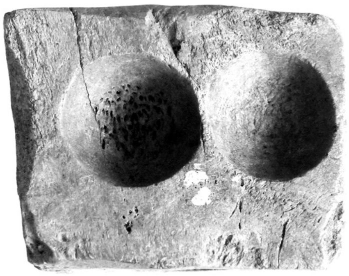

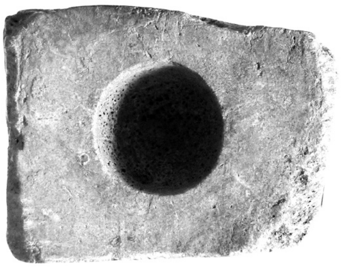

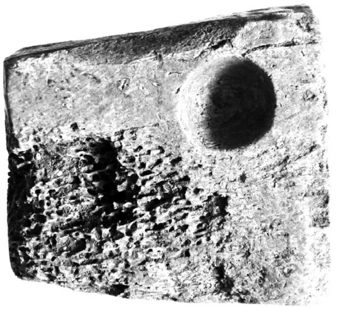

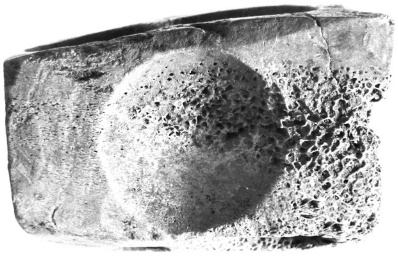

96. МАТРИЦА (ЕЩЕК)

България, XII–XIV в.
Материал: кост
Размери: дължина – 5 см, ширина – 3,8–4 см, дебелина – 2,4–3,1 см
Състояние: много добро
Местонамиране: проучвания на Шуменска крепост (кв. 4б) през 1970 г.
РИМ – Шумен, Инв. No 3118

Правоъгълна форма (паралелепипед) с полусферични гнезда върху всички страни, с изключение на една. Матрицата е използвана за изработването на кухи сферични копчета и украси. Върху отделните страни има общо 9 полусфери с различна големина. Подобни метални форми са намерени при проучването на крепостта в Перник[1] и Червен[2], а такива от кост – на Калиакра[3].

1. **Чангова, Й.** Перник. Т. III, Крепостта Перник VIII–XIV в. София, 1992, с. 36, обр. 25, 6–7.
2. **Димова, В., С. Георгиева, В. Нешева и кол.** Средновековният Червен. Т. 1, София, 1985, с. 187, обр. 42; **Българският средновековен град.** Технологии. София, 1995, с. 37, обр. 93.
3. **Петрунова, Б., Е. Василева, Я. Димитрова.** Археологически проучвания в НАР „Калиакра“. – В: АОР за 2009 г. София, 2010, 535–537, обр. 3.

Литература: **непубликувана**

96. DIE FOR BUTTONS

Bulgaria, XII–XIV century
Material: bone
Measures: 5 x 3, 8–4 x 2,4–3,1 cm

State: very-well preserved
Provenance: recearch of Shumen fortress in 1970
Shumen, Museum of History, Inv. No 3118

Die has a cuboid shape with hemispherical nests on all sides except one. It is used for making of hollow spherical buttons and decorations. There are total of 9 hemispheres with different sizes. Such metal dies were found in Pernik[1], Cherven[2] and Kaliakra[3].

1. **Чангова, Й.** Перник. Т. III, Крепостта Перник VIII–XIV в. София, 1992, с. 36, обр. 25, 6–7.
2. **Димова, В., С. Георгиева, В. Нешева и кол.** Средновековният Червен. Т. 1, София, 1985, с. 187, обр. 42; **Българският средновековен град.** Технологии. София, 1995, с. 37, обр. 93.
3. **Петрунова, Б., Е. Василева, Я. Димитрова.** Археологически проучвания в НАР „Калиакра“. – В: АОР за 2009 г. София, 2010, 535–537, обр. 3.

Published: **unpublished**

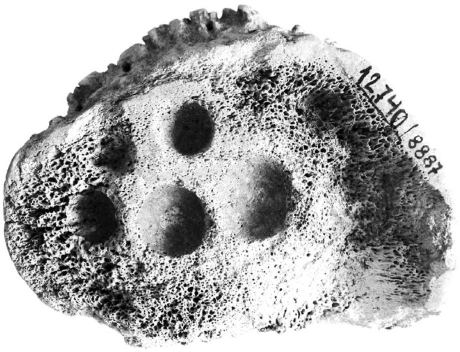

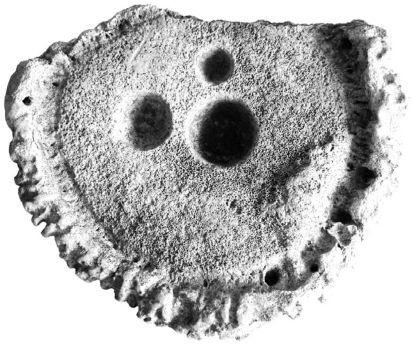

97. МАТРИЦА (ЕЩЕК)

България, XII–XIV в.
Материал: еленов рог
Размери: дължина – 11,6 см, ширина – 8,9 см, дебелина – 3,7 см
Състояние: много добро
Местонамиране: проучвания на Шуменска крепост през 1974 г.
РИМ – Шумен, Инв. No 12740

Неправилна двустранна форма с полусферични гнезда за изработването на кухи сферични копчета и украси. Върху едната страна има 4 полусфери, а върху другата – 3, с различна големина. Подобни матрици са намерени при проучванията в Перник[1], Червен[2], Калиакра[3].

1. **Чангова, Й.** Перник. Т. III, Крепостта Перник VIII–XIV в. София, 1992, с. 36, обр. 25, 6–7.
2. **Димова, В., С. Георгиева, В. Нешева и кол.** Средновековният Червен. Т. 1, София, 1985, с. 187, обр. 42; **Българският средновековен град.** Технологии. София, 1995, с. 37, обр. 93.
3. **Петрунова, Б., Е. Василева, Я. Димитрова.** Археологически проучвания в НАР „Калиакра“. – В: АОР за 2009 г. София, 2010, 535–537, обр. 3.

Литература: **непубликувана**

97. DIE FOR BUTTONS

Bulgaria, XII–XIV century
Material: antler
Measures: 11,6 x 8,9 x 3,7 cm
State: very-well preserved
Provenance: archaeological recearch of Shumen fortress in 1974
Shumen, Regional Museum of History, Inv. No 12740

Die has a bilateral shape with hemispherical sockets for making spherical buttons and decorations. On one side there are 4 hemispheres, and on the other one – 3. The sizes are different. Such devices were found in Pernik[1], Cherven[2], Kaliakra[3].

1. **Чангова, Й.** Перник. Т. III, Крепостта Перник VIII–XIV в. София, 1992, с. 36, обр. 25, 6–7.
2. **Димова, В., С. Георгиева, В. Нешева и кол.** Средновековният Червен. Т. 1, София, 1985, с. 187, обр. 42; **Българският средновековен град.** Технологии. София, 1995, с. 37, обр. 93.
3. **Петрунова, Б., Е. Василева, Я. Димитрова.** Археологически проучвания в НАР „Калиакра“. – В: АОР за 2009 г. София, 2010, 535–537, обр. 3.

Published: **unpublished**

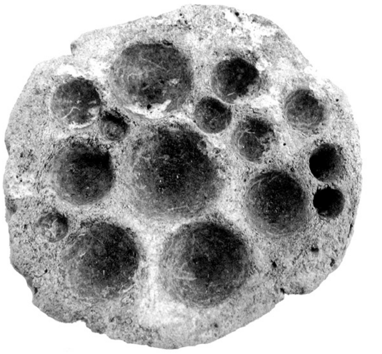

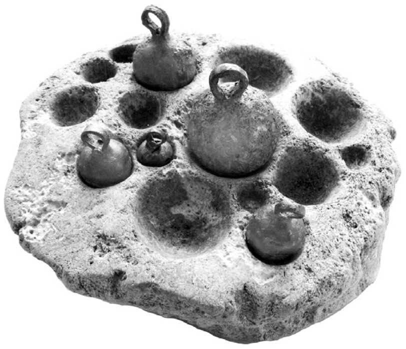

98. DIE FOR BUTTONS

България, XIII–XIV в.
Материал: кост (рог)
Размери: диаметър – 7,6 см, дебелина – 2,6 см
Състояние: много добро
Местонамиране: проучвания на крепостта Калиакра (яма до гробница № 12, дълб. 0,60 м) през 2009 г.
ИМ – Калиакра, Инв. No 82

Матрицата има овална форма с леки извивки на две от страните в единия край, ограничаващи мястото за захващане. Върху работната повърхност са оформени 15 полусферични гнезда с различен диаметър. В едното от тях е останала бронзова сплав. Подобни метални (бронзови и железни) форми са намерени при проучването на крепостите в Перник[1] и Червен[2], както и в късните пластове на Преслав[3].

[1] **Чангова, Й.** Перник. Т. III, Крепостта Перник VIII–XIV в. София, 1992, с. 36, обр. 25, 6–7.
[2] **Димова, В., С. Георгиева, В. Нешева и кол.** Средновековният Червен. Т. 1, София, 1985, с. 187, обр. 42.
[3] **Българският средновековен град.** Технологии. София, 1995, с. 34, обр. 65.

Литература: **Петрунова, Б., Е. Василева, Я. Димитрова.** Археологически проучвания в НАР „Калиакра". – В: АОР за 2009 г. София, 2010, 535–537, обр. 3.

98. DIE FOR BUTTONS

Bulgaria, XIII–XIV century
Material: bone (horn)
Measures: diameter – 7,6 cm, thickness – 2,6 cm
State: very-well preserved
Provenance: regular archaeological recearch of the fortress Kaliakra in 2009
Kaliakra Museum, Inv. No 82

Die has an oval shape with curves of two sides, limiting the area for gripping. On the work surface are formed 15 semi-spherical nests of different diameter. In one of them was a bronze

plate. Such metal (bronze and iron) dies are found in Pernik[1] and Cherven[2] and in the later layers of Preslav[3].

1. **Чангова, Й.** Перник. Т. III, Крепостта Перник VIII–XIV в. София, 1992, с. 36, обр. 25, 6–7.
2. **Димова, В., С. Георгиева, В. Нешева и кол.** Средновековният Червен. Т. 1, София, 1985, с. 187, обр. 42.
3. **Българският средновековен град.** Технологии. София, 1995, с. 34, обр. 65.

Published: **Петрунова, Б., Е. Василева, Я. Димитрова.** Археологически проучвания в НАР „Калиакра". – В: АОР за 2009 г. София, 2010, 535–537, обр. 3.

ИЗДАТЕЛСТВО **ФАБЕР**
ISBN 978-619-00-0337-3
www.faber-bg.com